

แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 6

บทที่ 6 ผลกระทบจากชาดกที่มีต่อสังคมไทย หัวข้อ

6.1 สภาพแวดล้อมทางสังคมของอินเดียในสมัยพุทธกาล

- 6.1.1 สภาพแวดล้อมด้านสังคม
- 6.1.2 สภาพแวดล้อมด้านการเมืองการปกครอง
- 6.1.3 สภาพแวดล้อมด้านเศรษฐกิจ

6.2 อิทธิพลของคำสอนในชาดกที่มีต่อสังคมไทย

- 6.2.1 อิทธิพลคำสอนที่มีต่อวิถีชีวิตสังคมไทยที่ปรากฏในชาดก
- 6.2.2 ลักษณะของพุทธวิธีการสอนในชาดก

6.3 บารมีในชาดกเป็นข้อวัตรปฏิบัติที่สามารถพัฒนาภาวะผู้นำในสังคม

- 6.3.1 ความหมายของคำว่า บารมี
 - 6.3.1.1 ด้านการนำตน
 - 6.3.1.2 ด้านการนำคน
 - 6.3.1.3 ด้านการนำงาน

6.4 วิธีการปฏิบัติในการบำเพ็ญบารมี 10 ประการ ของพระโพธิสัตว์

6.5 บทสรุป

จุดประสงค์เชิงพฤติกรรม

1. นิสิตสามารถเขียนแผนผังความคิดถึงบริบทสังคมอินเดียในสมัยพุทธกาลได้
2. นิสิตสามารถอธิบายความสำคัญของอิทธิพลชาดกที่มีต่อสังคมไทยได้ โดยออกมา
รายงานหน้าชั้นเรียนตามที่อาจารย์กำหนดหัวข้อแต่ละรูป
3. นิสิตสามารถให้ความเห็นถึงอิทธิพลของชาดกที่สะท้อนถึงตัวนิสิตได้ โดยเขียน
บทความประวัติวิถีชีวิตส่วนตัวที่ได้รับอิทธิพลของชาดกสื่อได้ชัดเจนและให้เพื่อนร่วมชั้นได้ร่วมแสดง
ความคิดเห็นในชั้นเรียน
4. นิสิตสามารถอธิบายแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้สอนในชั้นเรียนได้

กิจกรรมการเรียนการสอน

1. นิสิตทุกรูปร่วมกันแลกเปลี่ยนประสบการณ์ความคิดเห็นเกี่ยวกับอิทธิพลของชาดกที่
มีต่อสังคมไทย
2. นิสิตร่วมกันสังเคราะห์วิเคราะห์อิทธิพลของชาดกที่มีต่อสังคมไทย โดยยกตัวอย่าง
นำมาแสดง เช่น ด้านจิตรกรรม พุทธสถานต่างๆ วัฒนธรรมประเพณี เป็นต้น
3. นิสิตแต่ละรูปตรวจสอบความพร้อมของตนเองโดยซักซ้อมทำความเข้าใจเนื้อหา
และลงมือเขียนแผนผังความคิดถึงอิทธิพลของชาดกที่มีต่อสังคมไทยในชั้นเรียน
4. อาจารย์ให้นิสิตอภิปรายและรายงานหน้าชั้นเรียนถึงงานที่มอบหมายให้แสดงแผนผัง
ความคิดตามหัวข้อที่กำหนดไว้

5. อาจารย์สรุปความคิดรวบยอดพระพุทธศาสนาในเรื่องอิทธิพลของชาดกที่มีต่อสังคมไทย โดยให้หลักการพื้นฐานและยกตัวอย่างประกอบเพื่อความเข้าใจและแจ้งประกัจษ์ต่อตัวนิสิตเอง

สื่อการเรียนการสอน

1. เอกสารประกอบการสอน
2. หนังสืออ่านประกอบ (บรรณานุกรม)
3. สื่อมัลติมีเดีย
4. สื่อออนไลน์

การวัดผลและประเมินผล

1. การเข้าชั้นเรียน
2. ทำแบบฝึกหัดท้ายบท
3. ความมีส่วนร่วมในชั้นเรียน เช่น การสอบถาม การแลกเปลี่ยนความรู้
4. การอภิปรายหน้าชั้นเรียน

บทที่ 6

ผลกระทบจากชาดกที่มีต่อสังคมไทย

6.1 สภาพแวดล้อมทางสังคมของอินเดียในสมัยพุทธกาล

การศึกษาถึงสภาพแวดล้อมทางสังคมสมัยพุทธกาล คือ การศึกษาถึงสภาพการณ์ที่เป็นรูปแบบของพฤติกรรมที่สัมพันธ์กับค่านิยม และความเชื่อ ที่เป็นบรรทัดฐาน ที่มีพัฒนาการผ่านช่วงระยะเวลา มีการถือปฏิบัติเป็นระเบียบแบบแผนเชื่อมโยงคนในสังคมให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่ในขณะนั้น ซึ่งจะมีผลต่อการอธิบายหลักธรรมในชาดกให้เกิดความรู้ความเข้าใจ โดยมีประเด็นสำคัญดังต่อไปนี้

6.1.1 สภาพแวดล้อมด้านสังคม

สังคมอินเดียในสมัยพุทธกาล เป็นพัฒนาการที่สืบเนื่องจากการจัดโครงสร้างทางสังคมในสมัยที่พวกอารยันอพยพเข้ามา มีอิทธิพลและบทบาทในกลุ่มแม่น้ำสินธุและส่วนอื่น ๆ ของชมพูทวีป ในเบื้องต้นมีการแบ่งเป็นชนชั้นตามลักษณะหน้าที่ทางสังคมออกเป็น 3 อย่าง คือ นักบวช นักรบ และพ่อค้า¹ ซึ่งเป็นการแบ่งอย่างง่าย ๆ ตามหน้าที่ที่มีการปฏิบัติอยู่ในขณะนั้น แต่ต่อมาเมื่อสังคมมีความเจริญมากขึ้นมีการนำหลักความเชื่อทางศาสนาเข้ามาจัดระบบทางสังคมเพื่อให้ง่ายต่อการปกครอง โดยระบบโครงสร้างทางสังคมที่จัดขึ้นใหม่นี้เรียกว่า วรรณะ มี 4 ประการ คือ

- 1) กษัตริย์ เป็นกลุ่มบุคคลชั้นสูงที่มีหน้าที่ในการเป็นนักรบและนักรบปกครองบ้านเมืองให้ประชาชนอยู่เย็นเป็นสุข
- 2) พราหมณ์ เป็นกลุ่มบุคคลชั้นสูงเหมือนกับกษัตริย์ มีหน้าที่ในการศึกษาคัมภีร์ทางศาสนา และนำมาบอกกล่าวให้แก่คนทั่วไปจึงได้ชื่อว่าเป็นครูผู้สอน อีกทั้งยังทำหน้าที่ในการเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา
- 3) แพศย์หรือไวยศะ เป็นกลุ่มบุคคลชั้นกลางประกอบอาชีพพ่อค้าและกสิกร
- 4) ศูทร เป็นกลุ่มบุคคลที่จัดว่าต่ำสุดมีหน้าที่เป็นกรรมกรที่ต้องใช้แรงงาน และรับใช้สามวรรณะดังกล่าวข้างต้น

วรรณะ คือ การแบ่งชนชั้นในสังคม ตามหลักศาสนาพราหมณ์ ซึ่งถือเอาชาติกำเนิดเป็นเกณฑ์ บุคคลเกิดในวรรณะใดย่อมได้รับสิทธิและแนวทางดำเนินชีวิตตามที่หลักคำสอนในศาสนาพราหมณ์ และชี้ดวงให้ไว้สำหรับวรรณะนั้น แน่นอนตายตัวชั่วชีวิตของตน² การถือปฏิบัติเกี่ยวกับระบบวรรณะในเรื่องสมัยพุทธกาลเป็นไปอย่างเข้มงวด วรรณะพราหมณ์จัดเป็นกลุ่มบุคคลที่มีบทบาทในสังคมมากที่สุด เพราะได้พัฒนาแนวคำสอนและหลักความเชื่อทางศาสนาที่เกี่ยวกับลัทธิพิธีกรรมให้สลับซับซ้อนขึ้น มีการประกอบพิธีกรรมที่เรียกว่าบูชายัญ การที่ทำดั่งนี้มิใช่เพียงเพื่อวัตถุประสงค์ทางด้านศาสนาเท่านั้น แต่มุ่งสนองความต้องการของผู้มีอำนาจที่จะแสดงเกียรติยศความยิ่งใหญ่ของ

¹ พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2534), หน้า 6.

² พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธศาสนากับสังคมไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2532), หน้า 157.

ตน พิธีกรรมเหล่านี้ล้วนชักจูงให้คนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวมากขึ้น เพราะหวังผลตอบแทนเป็นทรัพย์สมบัติและความสุขต่าง ๆ พร้อมกันนี้ ก็ก่อความเดือดร้อนแก่คนชั้นต่ำ พวกทาสกรรมกรที่ต้องทำงานหนัก และการทารุณต่อสัตว์ด้วยการฆ่าบูชาครั้งละเป็นจำนวนมาก³ สังคมในสมัยพุทธกาลจึงจัดได้ว่าอยู่ในช่วงของการปฏิรูปทางสังคม ทั้งทางด้านศาสนาและวัฒนธรรม ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ในวาเสฏฐสูตร⁴ และอัคคัญญสูตร⁵ ที่กล่าวถึงความเชื่อในระบอบวรรณะที่เป็นไปอย่างเข้มงวดและมีการดูถูกเหยียดหยามพวกวรรณะที่อยู่ต่ำกว่าตน

6.1.2 สภาพแวดล้อมด้านการเมืองการปกครอง

การเมืองและการปกครองในสมัยพุทธกาล มีลักษณะแบ่งเป็นแคว้นที่มีอาณาเขตแน่นอน และแต่ละแคว้นต่างมีพระเจ้าแผ่นดินปกครองกันเอง แคว้นที่มีการปกครองแบบราชาธิปไตยกำลังเรืองอำนาจ โดยพยายามทำสงครามแผ่ขยายอำนาจและอาณาเขตของตน เพื่อรวบรวมแคว้นต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในอำนาจ ซึ่งแคว้นในสมัยพุทธกาลตามที่ปรากฏหลักฐานในอุโปสถสูตร⁶ มีอยู่ด้วยกัน 16 แคว้น คือ

1) อังคะ มีเมืองหลวงชื่อว่า จำปา ในสมัยก่อนพุทธกาลเคยมีอำนาจเป็น 1 ใน 7 ส่วนของชมพูทวีปในด้านการปกครอง แต่ต่อมาในสมัยพุทธกาลตกอยู่ภายใต้อำนาจของแคว้นมคธ

2) มคธ มีเมืองหลวงชื่อว่า ราชคฤห์ มีการปกครองแบบราชาธิปไตยโดยมีพระเจ้าพิมพิสารเป็นผู้ปกครอง มคธเป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ในแถบอินเดียตอนบนเป็นมหาอำนาจ 1 ใน 4 ของชมพูทวีปและเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สำคัญยิ่ง เป็นที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และเป็นที่มีวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา

3) กาสี มีเมืองหลวงชื่อว่า พาราณสี เป็นแคว้นหนึ่งในมัชฌิมประเทศสมัยก่อนพุทธกาลมีอำนาจทางการเมืองมากมักทำสงครามกับแคว้นโกศลอยู่ประจำ และมักเป็นฝ่ายชนะ แต่ในสมัยพุทธกาลก็อ่อนกำลังลงและดินแดนส่วนใหญ่ตกอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของแคว้นโกศล มีสินค้าที่ขึ้นชื่อคือผ้าไหม กล่าวกันว่าผ้าที่ทำจากแคว้นนี้มีเนื้อดีที่สุดในเมืองนี้มีประวัติศาสตร์ยาวนานจนถึงปัจจุบัน

4) โกศล มีเมืองหลวงชื่อว่า สาวตถิ มีการปกครองแบบราชาธิปไตย โดยมีพระเจ้าปเสนทิโกศลเป็นผู้ปกครอง เป็นแคว้นที่รุ่งเรืองและมีอำนาจมาก มีหลักฐานอยู่หลายแห่งที่แสดงว่าแคว้นสักกะหรือศากยะอันเป็นวงศ์ของพระพุทธเจ้าก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของแคว้นโกศล⁷ พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่เมืองนี้ถึง 19 พรรษา

5) วัชชี มีเมืองหลวงชื่อว่า เวสาลี มีการปกครองแบบสาธารณรัฐ เป็นการปกครองโดยคณะมีถึง 8 ราชวงศ์ด้วยกัน และในจำนวนนี้วงศ์ลิฉฉวีแห่งเวสาลี และวงศ์ของวิเทหะแห่งมิถิลา

³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ 10, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2546), หน้า 2.

⁴ ม.ม. (ไทย) 13/455/572.

⁵ ที.ปา. (ไทย) 11/111/83.

⁶ อ.ต.ก. (ไทย) 20/71/279-288.

⁷ กรุณา - เรื่องอุไร กุศลาสัย, *อินเดียสมัยพุทธกาล*, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, 2532), หน้า 41.

เป็นวงศ์ที่มีอิทธิพลมากที่สุด มีศูนย์กลางการประชุมอยู่ที่สัจฉนฐานซึ่งคล้ายกับระบบรัฐสภาในสมัยปัจจุบัน

6) มัลละ อยู่ทางตะวันตกของแคว้นวัชชี มีการปกครองแบบสาธารณรัฐ หรือระบบสามัคคีธรรมแยกเมืองหลวงออกเป็นสองส่วน คือ กุสินารา และปาวา แคว้นนี้เป็นที่เสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า

7) เจริยะ มีเมืองหลวงชื่อว่า โสถถิวดี อยู่ทางทิศใต้ของแคว้นวังสะ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือของแคว้นกาสิ คือบริเวณต้นน้ำของแม่น้ำยมุนา เป็นที่ตั้งของวัดปาริไลยกะ ในอังคตตรนิกายมีข้อความระบุว่าพระพุทธเจ้าเสด็จโปรดชาวเจติยหลายครั้ง

8) กุรุ มีเมืองหลวงชื่อว่า อินทปัตถ์ มีการปกครองแบบราชาธิปไตย มีพระเจ้าโกรัพยะ เป็นผู้ปกครอง อยู่ทางทิศตะวันตกของแคว้นปัญจาบ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่มีข้อความลึกซึ้งหลายสูตร เช่น มหานิทานสูตร มหาสติปัญญาสูตร เป็นต้น

9) ปัญจาละ มีเมืองหลวงชื่อว่า กัมปิลละ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของแคว้นกุรุ เมืองนี้ไม่ค่อยมีบทบาทเกี่ยวกับพระพุทธศาสนามากนัก

10) มัจฉะ มีเมืองหลวงชื่อว่า สาละ อยู่ทางทิศใต้ของแคว้นสุระเสนะไม่มีบทบาททางพระพุทธศาสนามากนัก

11) สุระเสนะ มีเมืองหลวงชื่อว่า มฤธา มีการปกครองแบบราชาธิปไตย มีพระเจ้ามธูราช อวันตีบุตรเป็นผู้ปกครอง แคว้นนี้ตั้งอยู่ในทักษิณาท

12) อัสสกะ มีเมืองหลวงชื่อว่า โปตละ มีการปกครองแบบราชาธิปไตย มีพระเจ้าอรุณเป็นผู้ปกครอง คัมภีร์พระพุทธศาสนากล่าวถึงในฐานะที่เป็นที่ตั้งอาศรมของพราหมณ์พาวรี ริมฝั่งแม่น้ำโคธาวรี

13) อวันตี มีเมืองหลวงชื่อว่า อุชเชนี มีการปกครองแบบราชาธิปไตย

14) คันธาระ มีเมืองหลวงชื่อว่า ตักกสิลา มีการปกครองแบบราชาธิปไตย มีพระเจ้าปุกกุสาตีเป็นผู้ปกครอง เป็นเมืองแห่งการศึกษา บุคคลชั้นสูงนิยมส่งบุตรหลานมาศึกษาศิลปวิทยาสาขาต่าง ๆ ที่นี้ โดยเฉพาะวิชาการแพทย์ การทหาร การปกครอง บุคคลสำคัญที่สำเร็จการศึกษาจากที่นี่ เช่น พระเจ้าปเสนทิโกศล พระเจ้ามहाลี และหมอชิวโกมารภัจจุผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นแพทย์ประจำตัวของพระพุทธเจ้ากล่าวกันว่าแคว้นนี้ในปัจจุบันตั้งอยู่ในเมืองราวาลปินดีของประเทศปากีสถาน⁸

15) กัมโพชะ มีเมืองหลวงชื่อว่า ทวารกะ อยู่ทางเหนือสุดตั้งอยู่เหนือแคว้นคันธาระ เป็นแหล่งกำเนิดม้ารูปร่างสวยงามแข็งแรง ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาไม่ปรากฏว่าพระพุทธศาสนาได้แผ่ไปถึง

16) วังสะ มีเมืองหลวงชื่อว่า โกสัมพี อยู่ทางตอนใต้ของแคว้นโกศล ทางทิศตะวันตกของแคว้นกาสิ และทิศเหนือของแคว้นอวันตี มีพระเจ้าอุเทนเป็นผู้ปกครอง เป็นรัฐที่รุ่งเรืองและมีอำนาจมากรัฐหนึ่ง พระพุทธเจ้าเคยเสด็จอยู่หลายครั้ง และเป็นรัฐที่มีเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาที่สำคัญ

⁸ ผศ. เฉลิม พงศ์อาจารย์, ประวัติศาสตร์อินเดีย, (พิษณุโลก: โครงการตำรามหาวิทยาลัยศรีนครินทร-วิโรฒ, 2529), หน้า 79.

นอกจากนี้ในคัมภีร์ต่าง ๆ ยังปรากฏรายชื่อแคว้นอื่น ๆ อีก เช่น สักกะ โกลิยะ ภัคคะ วิเทหะ และอังคตตราปะ เป็นต้น ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ทางที่ราบลุ่มสินธุและแม่น้ำคงคา ทางตอนใต้ลงมาถึงบริเวณแม่น้ำโคธาวารี อาณาจักรเหล่านี้มีกษัตริย์ปกครองเป็นอิสระแก่กัน มีการปกครองดำรงพระยศเป็นมหาราชบ้าง เป็นเพียงพระราชกษัตริย์บ้าง เป็นเพียงอธิบดีบ้าง ปกครองแบบสามัคคีธรรมหรือคณะราชย์ บางคราวก็ตั้งตนเป็นอิสระ แต่บางครั้งก็ตกเป็นเมืองขึ้นของแคว้นอื่นสุดแล้วแต่แคว้นใดจะมีกำลังเหนือกว่า ระบอบการปกครองในสมัยพุทธกาลเท่าที่รวบรวมได้มีอยู่ 2 ประเภท คือ

1) การปกครองแบบราชาธิปไตย หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช การปกครองแบบนี้พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยหรืออำนาจเด็ดขาดสูงสุดใน การปกครองเพียงผู้เดียวและมีตำแหน่งลดหลั่นกันลงมา คือ บุโรหิต เสนาบดี แต่ส่วนย่อยมีสภาการปกครองจากจุดย่อย คือ คาม นิคม ชนบท ระดับชนบทยังมีหัวหน้าใหญ่ทำนองเจ้าประเทศราชปกครองอีกด้วย⁹ แคว้นที่เป็นแกนนำในการปกครองแบบนี้ได้แก่แคว้นมคธที่มีพระเจ้าพิมพิสารเป็นพระเจ้าแผ่นดิน รองลงมาคือแคว้นโกศลของพระเจ้าปเสนทิโกศล แคว้นอวันตีของพระเจ้าจันทปัชโชต และแคว้นวังสะของพระเจ้าอุเทน

2) การปกครองแบบสามัคคีธรรม¹⁰ หรือสาธารณรัฐราชาธิปไตย การปกครองแบบนี้ อำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชนทั้งหมด มีสภาที่เรียกชื่อว่าสังฆาตการ เป็นศูนย์กลางของการประชุมพิจารณาตัดสินตกลงเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ รูปแบบการปกครองในระบอบสาธารณรัฐหรือสามัคคีธรรมนี้คล้ายกับการปกครองแบบประชาธิปไตยในสมัยปัจจุบัน แคว้นที่เป็นแกนนำในการปกครองก็คือ แคว้นวัชชี ตามด้วยแคว้นมัลละ สักกะ เป็นต้น

สรุปสังคมอินเดียในสมัยพุทธกาล กำลังมีความเจริญในด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมืองการปกครองและการศาสนา สภาพเศรษฐกิจก็จัดได้ว่าอยู่ในขั้นดี มีทางคมนาคมที่สะดวกทั้งทางน้ำและทางบก ภาวการณ์ทางด้านการเมืองการปกครองไม่ค่อยจะมีการรบพุ่งกัน อันเป็นผลทำให้มีโอกาสในการที่พัฒนาทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจ จึงปรากฏว่าสังคมในยุคนี้เป็นการแสวงหาทางด้านปัญญา ความหลุดพ้น มีการอภิปรายปัญหาทางด้านศาสนาและปรัชญากันอย่างคึกคัก

6.1.3 สภาพแวดล้อมด้านเศรษฐกิจ

สภาพเศรษฐกิจในยุคนี้ได้รับการปรับปรุงพัฒนามากขึ้น การค้าขายได้ขยายตัวไปอย่างกว้างขวางสิ่งก่อสร้างก็เป็นไปอย่างมีระบบ มีการวางผังเมืองและการตัดถนนที่เชื่อมต่อกัน รวมทั้งระบบสุขาภิบาลก็เป็นไปอย่างดี ในทางการแพทย์มีการกล่าวถึงการผ่าตัด¹¹ อันบ่งบอกให้เห็นถึงความเจริญของวิทยาการในด้านต่าง ๆ เป็นอย่างมาก ในด้านการคมนาคมปรากฏว่ามีการตัดเส้นทางทั้งทางน้ำและทางบกเชื่อมโยงถึงกันในระหว่างเมืองต่าง ๆ ดังจะเห็นได้จากคัมภีร์พระวินัยปิฎก ที่มีการกล่าวถึงเส้นทางในการคมนาคมติดต่อกันระหว่างเมืองต่าง ๆ ทั้งทางน้ำและทางบก เมื่อการคมนาคมเป็นไปอย่างสะดวกจึงทำให้พวกพ่อค้าได้อาศัยเส้นทางในการนำสินค้าไปขายยังเมืองต่าง ๆ โดยสินค้า

⁹ พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ), ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2542), หน้า 9.

¹⁰ ปรีชา ช่างขวัญยืน, ทรศนะทางการเมืองของพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสามัคคีสาส์น จำกัด, 2540), หน้า 4 - 5.

¹¹ วิ.ม. (ไทย) 5/332/186.

ที่มีส่วนมากก็เป็นสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยคือ ผ้าไหม ผ้ามีสลิน เสื้อผ้าอาภรณ์เนื้อละเอียด วัตถุมีคม เช่น มีด ขวาน เกราะ ผ้าลายดอก และผ้าปัก พรหมน้ำหอม งาม และเครื่องใช้ที่ทำด้วยงา ทอง เงิน เป็นต้น ระบบการซื้อขายดำเนินไปโดยใช้การประเมินค่าของสิ่งของและการตีราคาเป็นกหาปณะ มีระบบการจัดเก็บภาษีซึ่งแสดงให้เห็นถึงสภาพเศรษฐกิจแบบเมืองได้เจริญขึ้นแล้ว การประกอบอาชีพในสมัยพุทธกาลตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก โดยเฉพาะที่กล่าวถึงในสามัญญผลสูตร¹² อาชีพที่ประกอบอยู่ในขณะนั้น คือ การรับราชการ นายควาญช้าง นายโคบาล คนฝึกม้า คนขับรถม้า นายขมังธนู เป็นทาส พ่อครัว ช่างตัดผม คนรับใช้เวลาอาบน้ำ พ่อค้าขายขนมหวาน ช่างร้อยพวงมาลัย คนซักฟอก ช่างทอผ้า ช่างจักสาน ช่างทำหม้อ เสเมียน สมุห์บัญชี รวมทั้งศิลปศาสตร์อย่างอื่นอีกมาก และจากหลักฐานที่มีปรากฏในที่อื่น ๆ อีก ปรากฏว่าได้มีการจัดตั้งเป็นสหกรณ์อาชีพกันแล้ว มีถึง 18 ประเภท

6.2 อิทธิพลของคำสอนในชาดกที่มีต่อสังคมไทย

6.2.1 อิทธิพลคำสอนที่มีต่อวิถีชีวิตสังคมไทยที่ปรากฏในชาดก

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษแรก ๆ ที่พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองในประเทศอินเดียเป็นต้นมานั้นชาดกได้เป็นแรงบันดาลใจให้จิตรกรและประติมากรได้สร้างสรรค์งานทางด้านศิลปะ หลักฐานที่ปรากฏ เช่น ซากปรักหักพังของสถาปัตยกรรมเมืองการหุด เมืองสาญจีทางภาคเหนือ และสถาปัตยกรรมเมืองอมราวดี และเมืองนาคารชุนโกณฑะ ทางใต้ของอินเดีย¹³ สถาปัตยกรรมบางแห่งยังล้อมรอบด้วยรั้วหินและมีประตูสร้างด้วยหินก้อนใหญ่โตเรียกว่าโตรณะ¹⁴ ซึ่งสลักเป็นภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติหรือเรื่องชาดกอย่างวิจิตรบรรจงยกตัวอย่างเช่น สุวรรณสามชาดก นิยมสลักไว้บนแผ่นหินผนังถ้ำวิหารต่าง ๆ เสียส่วนใหญ่ ส่วนในประเทศไทย มีจิตรกรรมฝาผนังซึ่งสามารถแยกออกเป็นสมัยต่าง ๆ ตามหลักฐานที่ปรากฏเรื่อง สุวรรณสามชาดก ดังต่อไปนี้

1) ในสมัยทวารวดี (พ.ศ. 1100 – 1600) พบว่า ก่อนที่คนไทยซึ่งเรียกในสมัยนั้นว่า ชาวสยามจะอพยพเข้ามาอยู่ พวกคนมอญแม้จะนับถือพระพุทธศาสนา แต่หลักฐานที่เกี่ยวกับความนิยมชมชอบในเรื่องชาดกค่อนข้างที่จะหายากเนื่องจากว่าโบราณสถานสมัยทวารวดีมีเหลืออยู่น้อยมากในประเทศไทย ถึงแม้ว่าภาพปูนปั้นจำนวนมากที่ขุดขึ้นมาจากเจดีย์จุลปะโทน ใกล้กับจังหวัดนครปฐมนั้น (เมืองสำคัญเมืองหนึ่งของชาวมอญ) จะเป็นภาพปูนปั้นชาดกเรื่องต่าง ๆ แต่ก็ยังไม่มีใครสามารถที่จะช่วยยืนยันได้ว่าเป็นชาดกเรื่องใดบ้าง¹⁵

2) ในสมัยสุโขทัย (ราว พ.ศ. 1900 – 1981) พบว่าหลักฐานเกี่ยวกับชาดกในประเทศไทยพบเป็นครั้งแรกในสมัยนี้คือ ที่วัดศรีชุม¹⁶ โดยสลักไว้บนแผ่นหินชนวนที่เพดานอุโมงค์เล่า

¹² ที.สี. (ไทย) 9/91/55.

¹³ เอลิซาเบธ เรย์ และคณะ, **ทศชาติ**, แปลโดย สนธิวรรณ อินทรลิม, (กรุงเทพมหานคร: คณะโบราณคดี, 2524), หน้า 89.

¹⁴ คำว่า โตรณะ หมายถึง วงโค้ง ประตูเข้าที่สำคัญ ประตูที่มียอดเป็นวงโค้ง หรือเครื่องประดับมุขส่วนใหญ่มักจะใช้คำนี้เพื่อหมายถึงเมืองหรือประตูรั้วหรือเวทิกาที่ล้อมรอบสถาปัตยกรรมไทยนิยมเรียกว่า “วิหารระเบียงคต” หรือ “คตระเบียงวิหาร”

¹⁵ เอลิซาเบธ เรย์ และคณะ, **ทศชาติ**, หน้า 102.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 103.

เรื่องชาดกจำนวน 100 แผ่น เป็นภาพเล่าเรื่องชาดก 100 เรื่องแรกในพระไตรปิฎก รวมทั้งชาดก 2 เรื่องในทศชาติชาดกได้แก่ เตมียชาดกและมหาชนกชาดก ไม่มีสุวรรณสามชาดก ในจำนวนชาดก 100 แผ่นนี้ แม้จิตรกรรมฝาผนังที่วัดเจตีย์เจ็ดแถว จังหวัดสุโขทัย และที่ถ้ำศิลาปะ ณ จังหวัดยะลา ซึ่งเป็นจิตรกรรมฝาผนังของไทยที่เก่าแก่ที่สุดของไทย¹⁷ ก็ไม่ปรากฏว่ามีเรื่องสุวรรณสามชาดกเหมือนกัน

แต่ในหลักศิลาจารึกที่ค้นพบที่สุโขทัยอายุตั้งแต่ พ.ศ. 1923 จารึกไว้ว่า “ชาวสุโขทัยได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องทศชาติชาดกซึ่งเป็นพระธรรมเทศนาที่ไพเราะ ควรแก่การสดับตรับฟังเป็นอย่างดี”¹⁸ จะเห็นได้ว่า ชาวสุโขทัยนั้นมีความนิยมฟังเทศน์มหาชาติชาดกเป็นอย่างดี แม้ในปัจจุบันนี้คนไทยก็นิยมฟังอยู่

3) ในสมัยอยุธยา (ราว พ.ศ. 1893 - 2310) หลังจากที่พระเจ้าอู่ทองสถาปนาอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาขึ้น การหาหลักฐานในปัจจุบันนี้ค่อนข้างยากเพราะกรุงศรีอยุธยาถูกเผาจนวอดวาย สำหรับภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องทศชาติชาดกที่ผนังทั้ง 2 ด้านในพระตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสวรรย์ พระนครศรีอยุธยา ตำหนักนี้สร้างขึ้นประมาณปี พ.ศ. 2243 ถือว่าเป็นตัวอย่างที่เก่าแก่ที่สุดของภาพเขียนเรื่องทศชาติชาดกที่ช่างเขียนตกแต่งฝาผนังใช้เป็นแบบอย่าง ในเวลาต่อมา มีภาพเขียนเรื่องสุวรรณสามชาดกปรากฏอยู่ริมผนังทางด้านทิศเหนือ¹⁹ นอกจากนี้ ภาพเขียนฝาผนังเล่าเรื่องทศชาติชาดกที่วัดปราสาทนันทบุรี ซึ่งมีอายุประมาณ ปี พ.ศ. 2293 ก็ถือว่าเป็นตัวอย่างได้ในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตาม ในสมัยอยุธยานี้ ธรรมเนียมในการใช้ชาดกโดยเฉพาะทศชาติชาดกตกแต่งโบสถ์วิหารได้เป็นที่นิยมแพร่หลายมาก²⁰ เช่น วัดสุวรรณดารารามราชวรวิหาร พระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

4) ในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ เนื่องจากกรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวงได้เพียง 15 ปี (พ.ศ. 2310 - พ.ศ. 2325) ก่อนที่จะย้ายเมืองหลวงมายังกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน ส่วนในงานวรรณกรรม ยกตัวอย่างเช่น ปัญญาสชาดก เป็นหนังสือชาดกเก่าแก่ที่เล่ากันมาในเมืองไทยแต่โบราณ 50 เรื่องพระสงฆ์ชาวเชียงใหม่เป็นผู้รวบรวมแต่งเป็นชาดกไว้ด้วยภาษามคธ เมื่อ พ.ศ. ประมาณ 2000 ถึง 2200 ปี²¹ ปัญญาสชาดกมีทั้งหมด 50 เรื่อง และมีเพิ่มเข้ามาอีก 11 เรื่อง เดิมที่เป็นภาษาบาลี ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มีการแปลคัมภีร์พระพุทธศาสนาเพื่อนำไปเทศน์ตามวัดและสถานที่ต่าง ๆ ปัญญาสชาดกฉบับแปลที่สมบูรณ์ที่สุดคือ “ปัญญาสชาดกฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้อำนวยการโปรดให้รวบรวมต้นฉบับโบราณจากสถานที่ต่าง ๆ และมอบหมายให้ผู้รู้ทั้งหลายได้แปลเป็นภาษาไทย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2466 มาสำเร็จบริบูรณ์ในปี พ.ศ. 2482 ใช้เวลา 16 ปี มีทั้งหมด 28 เล่ม

¹⁷ สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ., *วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย* สถานจิตรกรรมฝาผนัง-สารบาญภาพจิตรกรรมฝาผนัง, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2502), หน้า 13.

¹⁸ อ่างใน เอลิซาเบธ เรย์ และคณะ, *ทศชาติ*, หน้า 105.

¹⁹ สันติ เล็กสุขุม, *จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา*, (กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524), หน้า 55.

²⁰ เอลิซาเบธ เรย์ และคณะ, *ทศชาติ*, หน้า 110.

²¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *ปัญญาสชาดก*, (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2499), หน้า คำนำ.

ปัญญาสชาติกฉบับหอสมุดแห่งชาตินี้ ยึดการแปลตามภาษาบาลีเป็นหลัก มิได้มีการแก้ไขอย่างไร มีชาดกทั้งหมด 61 เรื่อง โดยแบ่งออกเป็น ปฐมภาค 50 เรื่อง และปัจฉิมภาค 11 เรื่อง และตอนท้ายมีเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกเพิ่มเติมอีก 3 เรื่องคือ ปัญจพุทธพยากรณ์ ปัญจพุทธศักราชวรรณนา และอานิสงส์ผ้าบังสุกุล²²

ฉะนั้น อิทธิพลคำสอนที่มีต่อวิถีชีวิตสังคมไทยที่ปรากฏในชาดกที่ยกมานี้เป็นเพียงตัวอย่างเท่านั้น ซึ่งในงานเขียนทางวิชาการมีมากมายหลากหลายนับไม่ถ้วน จึงยกตัวอย่างมาดั่งปรากฏให้ศึกษาโดยสังเขป เพื่อเป็นแนวในการศึกษาในชาดกอื่น ๆ ต่อไป

6.2.2 ลักษณะของพุทธวิธีการสอนในอรรถกถาชาดก

พุทธวิธีการสอนในอรรถกถาชาดก พบว่าพระพุทธเจ้าทรงสอนทั้งในรูปของกลุ่มและในรูปของการสอนแบบตัวต่อตัว ในรูปของกลุ่มทรงใช้โอกาสสอนในตอนเย็น ตอนย่ำค่ำ รวมทั้งทรงสอนในสถานการณ์ที่มีปัญหาเฉพาะหน้า ซึ่งพระภิกษุประชุมตั้งวงสนทนากัน พระองค์จะเสด็จไปร่วมสัมมนา ตรัสถามเรื่องที่สนทนากัน ทรงสดับการวิพากษ์การแสดงความคิดเห็นของที่ประชุมแล้วทรงตะล่อมเข้าสู่ประเด็น จะทรงสอนในลักษณะใดก็ตาม ทรงเน้นความสำคัญของผู้เรียนที่มีไม่น้อยกว่าความสำคัญของผู้สอน กล่าวคือ ผู้สอนต้องมีความรู้และคุณสมบัติที่ดีและเหมาะสม หรือผู้เรียนก็ต้องมีความพร้อม ผู้เรียนต้องได้รับความสนใจดูแลเอาใจใส่ ตลอดจนเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ มีบทบาทร่วมกับผู้สอน โดยผู้สอนต้องเข้าใจถึงความแตกต่างทางเขาวัวปัญญาและจริตหรือนิสัยของผู้เรียน ครูผู้สอนจึงต้องรู้จักปรับแนวการสอนให้เหมาะสมกับผู้เรียนเป็นรายบุคคล เพื่อให้ผู้เรียนได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นและได้ลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง ดังได้รวบรวมพุทธวิธีการสอนในอรรถกถาชาดกดังนี้

- 1) สอนโดยคำนึงถึงความแตกต่างของผู้เรียน พระพุทธองค์ทรงวิเคราะห์ผู้เรียนก่อนเสด็จไปสอนเสมอ เพราะผู้เรียนแต่ละคนมีความแตกต่างกันทั้งด้านภูมิปัญญา ด้านจริตินิสัย และด้านพื้นเพภูมิหลัง เช่น ทรงสอนชัมพูกาชีวก²³ เป็นต้น
- 2) สอนโดยปรับวิธีการสอนให้เหมาะสมกับผู้เรียน พระพุทธองค์จะทรงปรับวิธีการสอนให้เหมาะสมกับความแตกต่างของผู้เรียน คือ ปรับวิธีการสอนให้เหมาะสมกับภูมิปัญญา เช่น ทรงสอนอูกกัณฐิตถิกิษุ²⁴ ปรับวิธีการสอนให้เหมาะสมกับจริตินิสัย เช่น ทรงสอนพระนางรูปันธา²⁵ และปรับวิธีการสอนให้เหมาะสมกับพื้นเพภูมิหลัง เช่น ทรงสอนสัทธิวาหาริกของพระสารีบุตร²⁶ เป็นต้น
- 3) สอนโดยคำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียน แทบทุกครั้งที่เสด็จไปสอน พระพุทธองค์จะทรงตรวจดูความพร้อมของผู้เรียนก่อนว่าผู้เรียนมีสติปัญญาพร้อมที่จะเรียนรู้หรือยัง เช่น ทรง

²² ศ.ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร, ปัญญาสชาติก, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แม่คำฝาง, 2538), หน้า 47.

²³ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/11/466-472.

²⁴ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/3/282-285.

²⁵ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/5/105-110.

²⁶ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/9/390-393.

สอนนายันทโคบาล²⁷ นอกจากนั้น พระองค์ยังทรงรอจังหวะในการสอน เช่น ทรงสอนพระอริยานิก
ภิกษุ²⁸ เป็นต้น

4) สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือกระทำด้วยตนเอง พระพุทธองค์ทรงสอนโดยให้ผู้เรียนได้
คิดใคร่ครวญก่อนลงมือทำ เช่น ทรงสอนนายกุมภโฆสก²⁹ ทรงสอนโดยเน้นให้ผู้เรียนลงมือกระทำด้วย
ตนเอง เช่น ทรงสอนพระจุฬปันถก³⁰ และทรงให้ผู้เรียนเผชิญสถานการณ์จริงด้วยตนเอง เช่น ทรง
สอนนางกิสาคโคตมี³¹ เป็นต้น

5) สอนโดยให้ผู้เรียนมีส่วนร่วม การเรียนรู้จะได้ผลดีและผู้เรียนจะเรียนอย่างมี
ความสุขนั้น ผู้เรียนจะต้องมีส่วนร่วมในการเลือกสิ่งที่ผู้เรียนสนใจ เช่น ทรงสอนจุลกาลมมหากาล³² และ
ผู้เรียนมีอิสระในการแสดงความคิดเห็นหรือการถามปัญหา เช่น เรื่องปัญหาของพระอานนท์³³ และ
ทรงสอนโดยให้ผู้เรียนเรียนรู้ร่วมกับบุคคลอื่น เช่น ทรงสอนพระภิกษุ 500 ผู้ชวนขวายเป็นปฐวิภิกษา³⁴
 เป็นต้น

6) สอนโดยให้ความสนใจผู้เรียนเป็นรายบุคคล การสอนของพระพุทธองค์แต่ละครั้ง
จะทรงคำนึงถึงบุคคลที่จะบรรลุธรรมมากกว่าคำนึงถึงคนจำนวนมาก ๆ บางครั้งเพื่อการบรรลุธรรม
ของผู้เรียนเพียงคนเดียว แม้พระองค์ต้องเสด็จไปไกลถึง 30 โยชน์ ก็เสด็จไป ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรง
ให้ความสำคัญแก่ผู้เรียนมากกว่าพระองค์ เช่น ทรงสอนธิดานายช่างหูก³⁵ เป็นต้น

7) สอนโดยเอาใจใส่ผู้เรียนที่มีปัญหาพิเศษ พระพุทธองค์ทรงให้ความเมตตาแก่
ผู้เรียนทุกคนเสมอกันแม้ว่าผู้เรียนจะมีความด้อยทางสมองทางกายภาพหรือทางจิตก็ทรงถือว่ามิสิทธิ์
 จะได้รับการศึกษาพัฒนาตนเองเหมือนคนทั่วไป เช่น ทรงสอนนางปฎาจารย์³⁶ เป็นต้น

6.3 บารมีในชาตกเป็นข้อวัตรปฏิบัติที่สามารถพัฒนาภาวะผู้นำในสังคม

6.3.1 ความหมายของคำว่า บารมี

การพัฒนาภาวะผู้นำในสังคมด้วยข้อวัตรปฏิบัติอันเป็นบารมีในชาตก ในเบื้องต้น ขอ
กล่าวถึงความหมายของคำว่า บารมี ดังนี้

คำว่า บารมี มาจาก ป ร ธาตุ มีความหมายเช่นเดียวกับคำว่า คติย แปลว่า ไป หรือ ถึง
เช่นคำว่า กุสลานิ ออนุพุพเพน อคคาย ปเรตติ กุสลทั้งหลายไปหรือเป็นไปเพื่อธรรมอันเลิศ (พระ
อรหันต์) โดยลำดับ และยังกล่าวอีกว่า บารมี มาจาก ปาร แปลว่า ถึงพร้อม เสร็จ ความสำเร็จ ฝั่ง
ฝั่งโน้น พระนิพพาน ดังนั้น บารมี ในที่นี้จึงหมายถึง ปฏิบัติเป็นเครื่องนำไปสู่ฝั่งอื่น (คือพระนิพพาน)

²⁷ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/8/304-306.

²⁸ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/4/103-105.

²⁹ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/2/219-226.

³⁰ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/3/228-118-240.

³¹ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/13/651-652.

³² ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/6/64-68.

³³ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/9/392-393.

³⁴ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/1/314-316.

³⁵ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 2/7/161-166.

³⁶ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/12/644-650.

คำว่า บารมี มาจาก ปรม แปลว่า เป็นเลิศ ยอดเยี่ยม ดังนั้น ปารมี จึงหมายถึง ความเป็นเลิศ ความยอดเยี่ยม หรือความบริบูรณ์เต็มเปี่ยม

ในพระไตรปิฎก ให้ความหมายของคำว่า “บารมี” หมายถึง ถึงฝั่งได้ อธิบายว่า ผู้ใดประสงค์จะไปสู่ฝั่ง ผู้นั้นก็ชื่อว่า ผู้ถึงฝั่งได้ ผู้ใดกำลังไปสู่ฝั่ง ผู้นั้นก็ชื่อว่าผู้ถึงฝั่งได้ ผู้ใดไปถึงฝั่งแล้ว ผู้นั้นก็ชื่อว่าผู้ถึงฝั่งได้ ดังที่ปรากฏในพุทธทศนิกาย มหานิทเทศ กามสูตรตนิเทศว่า ภิกษุทั้งหลาย คำว่า พราหมณ์ ผู้ข้ามได้แล้ว ถึงฝั่งแล้ว ยืนอยู่บนบก นี้เป็นชื่อของพระอรหันต์ พระอรหันต์นั้นถึงฝั่งได้ด้วยความรู้อย่างถึงฝั่งได้ด้วยความกำหนดรู้ ถึงฝั่งได้ด้วยการละ ถึงฝั่งได้ด้วยการเจริญภาวนา ถึงฝั่งได้ด้วยการทำให้แจ้ง ถึงฝั่งได้ด้วยการเข้าสมาบัติ ถึงฝั่งได้ด้วยความรู้อย่างธรรมทั้งปวงถึงฝั่งได้ด้วยการเจริญอริยมรรค 4 ถึงฝั่งได้ด้วยการทำให้แจ้งนิโรธ ถึงฝั่งได้ด้วยการเข้าสมาบัติ 8 พระอรหันต์นั้น ถึงความชำนาญบรรลุมรรคในอริยศีล ถึงความชำนาญบรรลุมรรคในอริยสมาธิ ถึงความชำนาญบรรลุมรรคในอริยปัญญา ถึงความชำนาญบรรลุมรรคในอริยวิมุตติ³⁷

คำว่า บารมี หมายถึง ผู้ถึงฝั่ง หรือความเป็นเลิศในความรู้ มีอภิญญาเป็นที่สุด และมีอภิญญาเป็นบารมี ไม่ได้จำกัดว่าเป็นคุณธรรมเฉพาะแต่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ถ้าเป็นความหมายในทางพระพุทธศาสนา ท่านหมายถึงกรณีพระสาวกบำเพ็ญเพียรเพื่อระงับดับกิเลสบรรลุเป็นพระอรหันต์ ส่วนความเป็นเลิศในลัทธิอื่น จะหมายถึงความเป็นเลิศในความรู้ นั้น ๆ ซึ่งในมัชฌิมนิกายให้ความหมายคำว่า “บารมี” คือ ความเป็นเลิศ เป็นที่สุดแห่งอภิญญาในทิวฏฐธรรม (ทิวฏฐมมาภิญญา โวसानปารมิปปตตะ) ดังข้อความในสังคารวสูตร พระพุทธเจ้าตรัสตอบสังคารวมาณพว่า ภารทวาชะ เรากล่าวความต่างกันแห่งสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้อย่างในปัจจุบัน แม้จะอภิญญาอาทิพรหมจรรย์ได้ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งเป็นผู้ฟังตามกันมา เพราะการฟังตามกันมานั้น จึงเป็นผู้มีบารมีขั้นสุดท้าย เพราะรู้อย่างในปัจจุบัน จึงปภิญญาอาทิพรหมจรรย์ เหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้ทรงไตรเพท อนึ่ง มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งเป็นผู้มีบารมีขั้นสุดท้าย เพราะรู้อย่างในปัจจุบัน จึงปภิญญาอาทิพรหมจรรย์เพราะเพียงแต่ความเชื่ออย่างเดียว เปรียบเหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นนักตรรกะเป็นนักอภิปรัชญา มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งรู้อธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเองในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยฟังมาก่อน มีบารมีขั้นสุดท้าย เพราะรู้อย่างในปัจจุบัน จึงปภิญญาอาทิพรหมจรรย์ ในสมณพราหมณ์เหล่านั้น สมณพราหมณ์เหล่านี้รู้อธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเองในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยฟังมาก่อน มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้อย่างในปัจจุบัน จึงปภิญญาอาทิพรหมจรรย์ บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราก็คนหนึ่ง ภารทวาชะ ข้อนี้ ฟังรู้ได้ด้วยบรรยายแม่นี้ เปรียบเหมือนสมณพราหมณ์เหล่านี้ รู้อธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเองในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้อย่างในปัจจุบัน จึงปภิญญาอาทิพรหมจรรย์ บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้นเราก็คนหนึ่ง³⁸

ข้อความที่ยกมา เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ทรงตอบคำถามของสังคารวมาณพที่ได้ทูลถามพระพุทธองค์ว่า ในบรรดาสมณพราหมณ์ที่ได้เข้าถึง “บารมี” หรือที่สุดแห่งอภิญญาในปัจจุบัน และรู้เฉพาะหนทางแห่งความบริสุทธิ์ในเบื้องต้นนั้น พระพุทธเจ้าทรงอยู่ในจำพวกใด ในสมัยพุทธกาลนั้น มีนักบวชหลายจำพวกที่ต่างพยายามค้นหาธรรมสูงสุดและต่างอ้างว่าได้บรรลุธรรมเป็นเลิศกันทั้งสิ้น พระพุทธเจ้าทรงจำแนกประเภทของพราหมณ์ที่ถึงความเป็นเลิศออกเป็น 3 ประเภท คือ

³⁷ ข.ม. (ไทย) 29/6/25-26.

³⁸ ม.ม. (ไทย) 13/474/599-600.

- (1) พวกที่ถึงความเป็นเลิศเพราะฟังตามกันมา (2) พวกที่ถึงความเป็นเลิศเพราะความเชื่อ และ (3) พวกที่ถึงความเป็นเลิศด้วยปัญญาของตนเองและพระพุทธเจ้าทรงรับรององค์เองว่าเป็นพวกที่ 3

คำว่า “บารมี” ยังมีใช้ในความหมายว่าความสิ้นกิเลสหลุดพ้นถึงพระนิพพานเป็นที่สุดแห่ง อภิญญาและอภิญญาบารมี³⁹ ซึ่งเป็นความหมายเฉพาะในทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ทรง แสดงธรรมแก่สกุลทายิปรีพาชกผู้กราบทูลว่า พระสาวกต่างนับถือพระสมณโคดม เช่นนี้เป็นเพราะ เหตุใด พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงเหตุที่สาวกสักการะ เคารพ นับถือ บูชา เพราะได้บรรลุจุดหมาย สูงสุดในการบำเพ็ญธรรม ดังปรากฏในมัชฌิมนิกาย มหาสกุลทายิสสูตรว่า ได้บอกข้อปฏิบัติแก่สาวก ทั้งหลาย สาวกทั้งหลายของเราผู้ปฏิบัติตาม เพราะเจริญสติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อธิเบท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 วิโมกข์ 8 อภิญญาตนะ 8 กสิณายตนะ 10 สาวกเราเป็นอันมากจึงได้ บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมีอยู่⁴⁰

ในพุทธทศนิกาย อปทาน ได้กล่าวถึงคำว่า “บารมี” ในลักษณะที่เป็นหลักธรรมที่ควร ประพฤติเพื่อจะได้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณอันเป็นอุดมคติสูงสุดของพระโพธิสัตว์ว่า เราให้ทานที่ควร ให้แล้ว บำเพ็ญศีลบารมีอย่างเต็มเปี่ยม สำเร็จเนกขัมมบารมีแล้ว บรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด เรา สอบถามบัณฑิตทั้งหลาย (บำเพ็ญปัญญาบารมีแล้ว) บำเพ็ญวิริยบารมีแล้ว สำเร็จขันติบารมีแล้วบรรลุ โพธิญาณอันสูงสุด เราบำเพ็ญอุชิฐานบารมีแล้ว บำเพ็ญสังจบบารมีแล้วสำเร็จเมตตาบารมีแล้ว บรรลุ สัมโพธิญาณอันสูงสุด เรามีใจสมาธิในอารมณ์ทั้งปวงคือทั้งในลาภ ในความเสื่อมลาภ ในความสุข ในความทุกข์ ในการนับถือและในการถูกดูหมิ่น (บำเพ็ญอุเบกขาบารมีแล้ว) บรรลุสัมโพธิญาณอัน สูงสุด⁴¹

ดังนั้น จึงสามารถสรุปได้ว่า บารมีหมายถึง ระดับชั้นของภูมิธรรมที่มีอยู่ในจิตใจของผู้ที่ บำเพ็ญความดีมาโดยตลอด เพื่อข้ามพ้นจากโลกีย์วิสัย และในการบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ เพื่อบรรลุ สัมมาสัมโพธิญาณนั้น มีอยู่ 10 ประการ

บารมีทั้ง 10 ประการนี้ ได้เรียงลำดับต่อเนื่องกันอย่างเหมาะสม ในการปฏิบัติธรรม กล่าวคือ ทานบารมี ศีลบารมี เป็นการประพฤติปฏิบัติที่เป็นพื้นฐานให้พร้อมที่จะดำเนินชีวิตในทาง ธรรมต่อไป เนกขัมมบารมีคือการออกบวช เพื่อพร้อมจะบำเพ็ญบารมีอื่น ๆ คือ เริ่มด้วยปัญญาบารมี ได้แก่การศึกษาจากผู้รู้แล้วปฏิบัติธรรมตามที่ตนได้ศึกษา เป็นการบำเพ็ญวิริยบารมีโดยการปฏิบัตินี้ จะต้องมีความอดทน อธิฐานบารมี คือบำเพ็ญด้วยจิตที่มั่นคงจากนั้นก็ปรากฏผล ของการปฏิบัติ คือเป็นผู้มีสังจบบารมี เมตตาบารมี ในที่สุดจะบำเพ็ญอุเบกขาบารมีคือสามารถวางเฉย ได้

ดังนั้น ในการพัฒนาภาวะผู้นำเพื่อให้เกิดสังคมที่มีคุณธรรมนำความสงบสุขทางด้านจิตใจ และความเจริญทางเศรษฐกิจ จึงต้องบำเพ็ญคุณธรรมอันปรากฏในบารมี 10 โดยแบ่งออกเป็น 3 ด้าน คือ

³⁹ ที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมี ในที่นี้ หมายถึงพระอรหันต์ผลอันมีอภิญญาเป็นที่สุด และมี อภิญญาบารมี (ม.ม.อ. 2/247/177) อ้างใน ม.ม. 13/247/291.

⁴⁰ ม.ม. (ไทย) 13/243-250/288-298.

⁴¹ ข.อป. (ไทย) 32/74-77/11-12.

6.3.1.1 ด้านการนำตน

การพัฒนาภาวะผู้นำในด้านนำตนด้วยบารมี 4 ประการคือ ศีลบารมี เนกขัมมบารมี วิริยบารมี และสังขบารมี ดังจะได้กล่าวไปตามลำดับดังต่อไปนี้

นำตนด้วยศีลบารมี

ศีล หมายถึง ความประพฤติดีงามสุจริต รักษาระเบียบวินัย มีอาชีพะบริสุทธิ์⁴² ศีลตามความหมายโดยทั่วไปมี 4 ประการคือ

1) ศีล คือเจตนาหรือตั้งใจในอันที่จะประพฤติในทางที่ดี ในสิ่งที่จะเกิดประโยชน์แก่ตนเองและสังคม

2) ศีล คือความสำรวมระวัง งดเว้น หลีกจากความชั่วที่จะเกิดขึ้นทางกายทางวาจาและทางใจ

3) ศีล คือความคิดที่จะไม่ล่วงละเมิด กฎระเบียบหรือวินัย ที่หมู่คณะ หรือสังคมได้กำหนดขึ้นไว้ เพื่อเป็นหลักปฏิบัติในหมู่คณะ หรือสังคมนั้นให้สงบสุข

4) คือ ความปกติ หรือการรักษาความปกติของตน คือ ปกติกาย ปกติวาจา

ศีลมี 2 ระดับ คือระดับทั่วไป ได้แก่ระดับธรรม หรือระดับที่ยังเป็นธรรมเป็นข้อแนะนำสั่งสอน หลักความประพฤติ และบัญญัติไปตามกฎธรรมดาแห่งความดี ความชั่ว เรียกว่า “กฎแห่งกรรม” และระดับเฉพาะได้แก่ ระดับวินัย คือ เป็นแบบแผนข้อบังคับที่บัญญัติหรือกำหนดขึ้น

สำหรับความหมายของศีล ในแง่ละเว้นความชั่ว เป็นการกำหนดข้อปฏิบัติอย่างกว้างขวางที่สุดคือ เฟงเล้งไปทีความชั่ว ย้ำถึงเจตจำนงที่ไม่มีเชื้อแห่งความชั่วเหลืออยู่เลย ส่วนในฝ่ายความดี เป็นเรื่องที่จะพึงขยายออกไปได้อย่างไม่มีเขตจำกัด จึงไม่ระบุไว้ตามความเป็นจริงความดีเป็นเรื่องกว้างขวางไม่มีที่สิ้นสุด มีรายละเอียดแนวทางและวิธีการยกย่องไปได้มากมายตามฐานะและโอกาสต่าง ๆ ส่วนความชั่วที่จะต้องเว้นเป็นเรื่องแน่นอนตายตัว ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ควรละเว้นการพูดเท็จด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่โอกาสและวิธีการที่จะทำความดีที่ตรงกันข้ามกับการพูดเท็จนั้นต่างกัน การวางหลักกลางจึงระบุแต่ฝ่ายเว้นชั่วไว้เป็นเกณฑ์ ส่วนรายละเอียดและวิธีการทำในชั้นบำเพ็ญความดี เป็นเรื่องขึ้นประยุกต์ให้เหมาะสมกับฐานะ โอกาส และสภาพชีวิตของบุคคลต่อไป

ศีล ในพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติเป็นข้อปฏิบัติขั้นเริ่มแรก มุ่งไปที่ความประพฤติพื้นฐาน จึงเน้นไปที่การละเว้นความชั่วต่าง ๆ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้น แต่ศีลก็ได้หมายถึงความประพฤติทางกาย วาจา ในภายนอกแต่อย่างเดียว จิตใจเป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่ต้องประสานต่อเนื่องกันโดยตลอด โดยถือว่าจิตใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงกำหนดที่ตัวเจตนาในใจเป็นหลัก ดังที่พระสารีบุตรเถระอัครสาวกฝ่ายขวาของพระพุทธเจ้ากล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถาว่า “เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล ความสำรวมชื่อว่าศีล ความไม่ล่วงละเมิดชื่อว่าศีล ศีลเป็นที่รวมแห่งความสำรวม เป็นที่รวมแห่งความไม่ล่วงละเมิด เป็นที่รวมแห่งเจตนาที่เกิดในขณะสำรวมและไม่ล่วงละเมิดนั้น”⁴³

⁴² พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 25, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, 2556), หน้า 238.

⁴³ ข.ป. (ไทย) 31/39/60.

หลักในการสำรวมนั้นมีจุดมุ่งหมาย คือ ความประพฤดีดีทางกาย วาจา และสัมมาชีพ การระวังบาปอกุศล กล่าวคือคอยระวังความชั่วที่ทำให้จิตไม่มีคุณภาพ จิตเสื่อมทรามลงเป็นสภาพที่ทำให้มีความทุกข์ปิดกั้นมิให้เกิดปัญญา ไม่เอื้อเพื่อต่อชีวิตจิตใจ ไม่สามารถทำให้บรรลุมรรคผล นิพพานได้ ความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมศีล ชื่อว่าอริศีล จิตที่ตั้งมั่นอยู่ในความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวม ย่อมไม่ฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอริจิต การเห็นความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมโดยชอบ และเห็นความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่านโดยชอบทั้งสองประการนี้ชื่อว่าอริปัญญา ในคัมภีร์ปรมัตถมัณฑุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ได้ให้ความหมายการสำรวมไว้ คือ การระวังชื่อว่า สังวร ได้แก่ การปิด โดยประการที่อกุศลธรรมหยั่งลงในจิตไม่ได้ ได้แก่สังวร 5 อย่างคือ

- 1) ปาติโมกขสังวร คือศีลสิกขาบทที่นับเนื่องในพระวินัย แยกออกเป็นจารีตศีลและวารีตศีล
- 2) สติสังวร ได้แก่ การรักษามโนธรรมทั้งหลายมีใจเป็นที่ 6 คือสติที่เป็นไปอย่างนั้นนั่นเอง ก็การรักษานั้นคือสติที่เป็นไปแล้วโดยประการนั้นนั่นแหละ
- 3) ญาณสังวร ได้แก่ ปัญญา
- 4) ชั้นตีสังวร ได้แก่ ความอดกลั้น ก็ความอดกลั้นนั้น คือชั้นทั้งหลายซึ่งมีโอหะสะเป็นประธาน เป็นไปโดยประการนั้น หรือโอหะสะนั่นเอง
- 5) วิริยสังวร ได้แก่ ความเพียรที่เป็นไปเนื่องด้วยการบรรเทาการกามวิตกเป็นต้น⁴⁴

พระพุทธเจ้าทรงแสดงสาระของศีลในแบบที่ยืดหยุ่น กินความกว้าง คลุมศิลปีย่อย ๆ ที่แยกกระจายออกไปต่าง ๆ เช่น ศีล 5 ศีล 8 (ศีลอุโบสถ) ศีล 10 ศีล 227 ศีล 311 และหมายถึงอาชีพสุจริตด้วย คือจะมองในแง่ของระเบียบวินัยเพื่อสร้างสังคมที่สงบสุข เป็นสภาพที่เกื้อกูลต่อการดำเนินชีวิตและปฏิบัติกิจของสมาชิกทั้งหลาย มองในแง่ความประพฤดีดีงามของบุคคลซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ดีงามกับผู้อื่น และเป็นผลดีกับชีวิตของตนเอง กล่าวคือการรักษาศีลสิกขาบทอย่างเคร่งครัดตามที่ได้ทรงบัญญัติไว้ ด้วยการสำรวมอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น ระวังรักษามิให้บาปอกุศลธรรมเข้าครอบงำเมื่อเห็นรูปสำรวมด้วยญาณคือตัดกิเลสด้วยปัญญา พิจารณามิให้ตัณหาเข้ามาครอบงำจิตตลอดจนถึงการรู้จักพิจารณาเสพปัจจัยสี่ สำรวมด้วยชั้นตีสื่ออดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย ถ้อยคำแรงกล้า และทุกขเวทนาต่าง ๆ โดยสำรวมด้วยความเพียรคือพยายาม ขับไล่ บรรเทา กำจัด อกุศลกามวิตก ที่เกิดขึ้นแล้ว ให้หมดไปตลอดจนการละมิจฉาชีพ เพื่อแสวงหาปัจจัยสี่เลี้ยงชีพด้วยสัมมาชีพที่เรียกว่า อาชีพบริสุทธิ์เป็นต้น

สรุปได้ว่า ศีล กำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ การละเว้นความชั่วให้เกิดคุณความดีทั้งหลายโดยมีกรรมเป็นแรงจูงใจ กรรมนั้น มีเจตนาหรือความจงใจเป็นเครื่องกำหนดในการกระทำ ศีลจึงเป็นพื้นฐานในการอบรมด้านความประพฤดี ระเบียบ วินัย มีความสุจริตกาย วาจา และอาชีพ โดยมีการละเว้นความชั่วหรือเว้นจากข้อห้ามเป็นลักษณะของศีล

หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวกับความประพฤดีดีงาม และการหาเลี้ยงชีพในทางสุจริตได้แก่ ศีล โดยเฉพาะอย่างยิ่งมุ่งเน้นที่ประโยชน์เกื้อกูลสังคม ในการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขตลอดถึงการพัฒนาดตนเองให้เจริญก้าวหน้าทั้งทางร่างกายและจิตใจ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรง

⁴⁴ วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) หน้า 1/6/30.

เผยแพร่วรรณคดีออกไปอย่างกว้างขวางก็เพื่อให้เกิดประโยชน์โดยตรงแก่บุคคลและสังคม เป็นศีลสำหรับผู้ปฏิบัติ แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

1) ศีลสำหรับคฤหัสถ์ ได้แก่ ข้อกำหนดอย่างต่ำของมนุษย์ เพื่อเสริมสร้างคุณค่าของชีวิตทั้งตนเองและสังคม เพื่ออยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ดำเนินชีวิตอย่างไม่มีโทษ โดยถือเอาความถูกต้องในสิ่งที่ควรจะเป็นไปตามธรรมชาติ ตามสภาพความเป็นจริง ผู้ปฏิบัติตามย่อมได้รับความดีงามเป็นผล ผู้ใดไม่ปฏิบัติตาม ย่อมได้รับความชั่วเป็นผล และมีความสัมพันธ์กับเรื่องของกรรมโดยตรง ซึ่งผู้ประพฤติปฏิบัติตามหรือไม่ประพฤติปฏิบัติตาม ย่อมจะต้องรับผิดชอบต่อกฎธรรมตามธรรมชาติ

2) ศีลสำหรับบรรพชิต ได้แก่ ข้อกำหนดที่เกี่ยวกับความประพฤติที่เป็น กฎ ระเบียบ ข้อปฏิบัติทางสังคม (สงฆ์) โดยมีจุดมุ่งหมายที่แน่นอนเกื้อกูลแก่การปฏิบัติธรรม สำหรับผู้กระทำผิดที่ล่วงละเมิด ย่อมได้รับโทษตามสมควรกับความผิดนั้น ๆ ผู้ที่ไม่ประพฤติผิดย่อมได้รับความนิยามจากหมู่คณะ และย่อมได้รับความชื่นชมขึ้นอยู่ในสังคมอย่างมีความสุข ซึ่งมีผลโดยตรงเป็นแนวฝึกอบรมตนให้เป็นผู้มีศีลที่ถึงพร้อมด้วยจรณะ

เรื่องการบำเพ็ญศีล การบำเพ็ญศีลบารมีของพระโพธิสัตว์ ต้องย้อนไปตอนที่พระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร ได้ทรงพยากรณ์ว่าพระโพธิสัตว์ว่าจักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตอย่างแน่นอน เพราะเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงเฝ้าสร้างสมบารมี เป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณเรื่อยมานานถึง 20 อสงไขยกับแสนมหากัป ตลอดระยะเวลาอันยาวนานนี้ พระพุทธองค์ต้องท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ทรงสู้อุตสาหะสร้างบารมีด้วยน้ำพระทัยที่เด็ดเดี่ยว ทรงมุ่งมั่นต่อพระโพธิญาณ พระบารมีที่ได้ทรงบำเพ็ญที่เกื้อกูลต่อพระโพธิญาณนั้น หากว่าด้วยองค์ธรรมแล้วมี 10 ประการ โดยในการบำเพ็ญแต่ละบารมีก็ทรงบำเพ็ญไม่เท่ากันในแต่ละชาติ บางชาติก็ทรงบำเพ็ญอย่างธรรมดา บางชาติก็ทรงบำเพ็ญอย่างอุกฤษฏ์ ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะการบำเพ็ญศีลบารมีตามที่ปรากฏในภพวิเศษชาติ ซึ่งพระจริยวัตรของพระภริทัตตพญานาคราชเป็นกรณีศึกษา

การบำเพ็ญศีลบารมีของพระภริทัต จะทำด้วยการวางตนอยู่บนจอมปลวกแล้วอธิษฐานอุโบสถอันประกอบด้วยองค์ 4 อยู่ฝั่งแม่น้ำยมุนา ดังปรากฏในอรรถกถาจรียาปิฎกว่า “เพื่อต้องการจะไปสวรรค์นั้น เราชำระร่างกาย บริโภคอาหารพออยู่พอชีวิตให้อยู่ได้อธิษฐานอุโบสถมีองค์ 4 ว่า ผู้ใดต้องการด้วยผิวหนังก็ดี ด้วยเนื้อก็ดี ด้วยเอ็นก็ดี ด้วยกระดูกก็ดี ขอผู้นั้นจงเอาอวัยวะที่เราให้นี้ไปเกิดแล้วนอนอยู่บนจอมปลวก”⁴⁵

จะเห็นได้ว่าการจะไปเกิดในสวรรค์ไม่ได้ทำได้ง่ายเพียงด้วยการพูดเท่านั้น หากแต่ต้องทำการรักษาอุโบสถ และวัตรอันได้แก่การถือมั่นในการบริจจาคอวัยวะรวมทั้งอาหารเพียงให้ร่างกายดำรงอยู่ได้ เพื่อทำอินทรีย์ทั้งหลายให้หมดพยศ พระภริทัตทรงรักษาอุโบสถทุกครั้งเดือนโดยทำนองนี้ ล่วงไปตลอดกาลยาวนานเมื่อกาลผ่านไปอย่างนี้ วันหนึ่งพราหมณ์เนสาทคนหนึ่งพร้อมทั้งบุตรชื่อว่า โสมทัตไปถึงที่นั่น พระโพธิสัตว์เกรงว่าจะเป็อันตรายต่อการอยู่รักษาอุโบสถจึงพาพราหมณ์ไปนาคพิภพแล้วมอบสมบัติอันยิ่งใหญ่ให้ ดังนั้น จึงเห็นได้อย่างชัดเจนว่าเพื่อการรักษาอุโบสถศีล นอกจากต้องยอมสละทรัพย์สมบัติ อวัยวะต่าง ๆ แล้ว พระโพธิสัตว์ยังต้องมีการสำรวมไม่ให้โกรธเมื่อมีอุปสรรคต่าง ๆ มารบกวนอีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากเกรงว่าศีลจักขาดเพราะพระโพธิสัตว์ที่พญานาคราช

⁴⁵ ขุ.จรียา.อ. (ไทย) -/12-14/177-179.

นั่นมีฤทธิ์มาก ดังปรากฏในภุริทัตตชาดกว่า “เราเป็นนาคผู้มีฤทธิ์มาก ยากที่ใคร ๆ จะล่วงล้ำได้ ถ้าแม้ว่าเราโกรธแล้ว จะพึงขบกัดชนบทที่เจริญให้แหลกลาญไปได้ด้วยเดช”⁴⁶

ศีล คือ การรับผิดชอบตนเอง แล้วค่อยขยายวงกว้างเพื่อสร้างคุณธรรมให้การทำหน้าที่ต่าง ๆ เป็นไปด้วยความบริสุทธิ์ใจ เป็นการกำหนดหนทางไม่ให้เกิดปัญหาทางจิตใจในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความประพฤติทางกาย และวาจา ศีลยังไม่ใช่อุปนิสัยให้ถึงจุดหมายสูงสุดในตัวเอง แต่เป็นวิธีการเพื่อก้าวหน้าไปสู่ความเจริญขั้นต่อไปคือสมาธิ ซึ่งเป็นจุดหมายจำเพาะของศีล คุณค่าทางจิตใจในขั้นศีลก็คือเจตนาที่จะงดเว้นหรือการไม่มีความดำริในสิ่งที่จะทำให้ความชั่วใด ๆ อยู่ในใจ ซึ่งทำให้จิตใจบริสุทธิ์ปลอดโปร่ง ไม่มีความคิดวุ่นวายขุ่นมัว หรือกังวลใด ๆ มารบกวน จิตใจจึงสงบ ทำให้เกิดสมาธิได้ง่าย เมื่อมีจิตใจสงบเป็นสมาธิแล้วจะเกิดความคล่องตัวในการใช้ปัญญาคิดหาเหตุผล ความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมศีล และเมื่อพิจารณาในแง่ความประพฤติที่งดงามของพระภุริทัตตซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ดีงามกับผู้อื่นแล้ว นับว่าเป็นผลดีกับชีวิตของตนเองกล่าวคือ ด้วยการสำรวมอินทรีย์เพื่อไม่ให้โกรธระวังรักษามิให้บาปอกุศลธรรมเข้าครอบงำเมื่อเห็นรูป สำรวมตัดกิเลสด้วยปัญญา พิจารณามิให้ตัณหาเข้ามาครอบงำจิตตลอดถึงการรู้จักสำรวมด้วยขันติ คืออดทนต่อทุกขเวทนาต่าง ๆ โดยสำรวมด้วยความเพียรคือพยายามขับไล่ บรรเทา กำจัด อุกุศล กามวิตก ที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไปเป็นต้น

การบำเพ็ญบารมีของภุริทัตตในชาตินี้ นับว่าเป็นการบำเพ็ญศีลบารมีหนึ่งในบารมีทั้ง 10 ประการ อันเป็นธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งพระสารีบุตรได้ทูลถามดังปรากฏในอรรถกถาจรียาปิฎกว่า พระสารีบุตรทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมอันทำให้เป็นพระพุทธเจ้า มีเท่าไรพระเจ้าข้า พระพุทธเจ้าตรัสว่า สารีบุตร ธรรมอันทำให้เป็นพระพุทธเจ้า มี 10 ประการคือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา เป็นธรรมทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ธรรม 10 ประการเหล่านี้แลเป็นพุทธการกรรม⁴⁷

ถึงกระนั้น แม้ว่าจะเป็นการบำเพ็ญศีลบารมี แต่บารมีด้านอื่น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยเป็นเหตุให้สำเร็จด้วย เป็นคุณธรรมที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้ประพฤติเพื่อโพธิญาณต้องบำเพ็ญให้บริบูรณ์โดยชอบเช่นกัน ทั้งนี้จะมีลักษณะของบารมีที่บำเพ็ญในแต่ละชาติ ปรากฏได้อย่างเด่นชัดแตกต่างกันไป กล่าวคือ ในชาติที่บำเพ็ญศีลบารมีของพระภุริทัตตนั้น ความบริสุทธิ์ของศีลโดยไม่ปราศจากความเศร้าหมองมีตัณหาเป็นต้นย่อมเกิดไม่ได้ถ้าขาดปัญญา เพราะเมื่อเว้นปัญญาเสียแล้วทัศนสมบัติย่อมมีไม่ได้ ขาดทิวฐีสัมปทาแล้ว ศีลสัมปทาก็มีไม่ได้ ผู้ปราศจากศีลสัมปทาและทิวฐีสัมปทา สมาธิสัมปทาก็มีไม่ได้ อนึ่ง พึงพิจารณาขันติบารมีอันเป็นความอดทนอดกลั้น เมื่อมีความโกรธอันเป็นข้าศึกทำลายคุณธรรมมีศีลเป็นต้น หรือเว้นสัจจะเสียแล้ว ศีลก็มีไม่ได้ ความสำเร็จแห่งการตั้งใจสมาทานโพธิสมภารทั้งปวงให้บริบูรณ์ ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพแห่งอุเบกขา ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ ดังนั้น ผู้มีจิตใจไม่ตั้งมั่นแล้วไม่สามารถแม้เพียงทำประโยชน์ตนให้สำเร็จได้ จึงไม่ต้องพูดถึงประโยชน์ผู้อื่นที่ถึงขั้นอุกฤษฏ์ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงเฝ้าสร้างสมบารมี อันเป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณนานถึง 20 อสงไขย กับแสนมหากัป ตลอดระยะเวลาอันยาวนานนี้ พระพุทธองค์ต้องท่องเที่ยวเวียนวายเป็นตายเกิด ในภพภูมิต่าง ๆ ทรงสู้อุตสาหะสร้างบารมีด้วยน้ำพระราชหฤทัยที่เด็ดเดี่ยว

⁴⁶ ขุ.ชา. (ไทย) 28/810/307.

⁴⁷ ขุ.จรียา.อ. (ไทย) -/-/398-399.

ทรงมุ่งมั่นต่อพระโพธิญาณ และในชาติที่บำเพ็ญศีลบารมีของพระภริทัตตินั้น ปรากฏในอรรถกถา จริยาปิฎก อุทานกถาว่า “ภริทัตตนาคราช เป็นศีลอุปปารมี”⁴⁸

พุทธการกธรรม คือ ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้ามี 10 ประการ และในการบำเพ็ญบารมี ดังกล่าวนั้นต้องบำเพ็ญให้บริบูรณ์ และบำเพ็ญโดยลำดับให้มั่นคง ซึ่งเริ่มตั้งแต่ทานบารมี เป็นต้นไป ดังปรากฏในอรรถกถาจริยาปิฎกว่า ในบารมีเหล่านั้น ทานมีอุปการะมากแก่ศีลและทำได้ง่าย เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงกล่าวทานนั้นไว้ในเบื้องต้น ทานอันศีลกำหนด จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงกล่าวศีลไว้ในลำดับของท่าน ศีลอันเนกขัมมะกำหนด เนกขัมมะอันปัญญากำหนด ปัญญาอัน วิริยะกำหนด วิริยะอันขันติกำหนด ขันติอันสังจจะกำหนด สังจจะอัน อธิษฐานะกำหนด อธิษฐานะอัน เมตตา กำหนด เมตตาอันอุเบกขา กำหนด จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงกล่าว อุเบกขาในลำดับแห่งเมตตา⁴⁹

พระภริทัตได้บำเพ็ญศีลบารมีซึ่งเป็นข้อที่ 2 ของพุทธการกธรรม โดยจะต้องบำเพ็ญศีลให้ มั่นคงดุจจามรีที่ต้องรักษาขนหางของตน ไม่ให้ติดข้องด้วยการยอมตายในที่นั้นไม่ยอมให้เสียขนหาง ของตนไป นอกจากนี้ ยังจะต้องบำเพ็ญศีลในภูมิทั้ง 4 อัน ได้แก่ ปาฏิโมกขสังวรศีล, อินทริยสังวรศีล, อาชีวะสังวรศีล และปัจเจกเวกขณศีลให้บริบูรณ์อีกด้วย

การบำเพ็ญศีลบารมีของพระภริทัตในชาตนี้ จึงไม่ใช่การบำเพ็ญโลกียศีล หากแต่เป็น การบำเพ็ญโลกุตตรศีลของพระอริยเจ้า เป็นหน้าที่ที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเพื่อโพธิญาณแล้วจึงได้ บำเพ็ญบารมีทั้ง 10 ประการ เพราะเป็นเหตุปัจจัยให้สำเร็จ ดังในพุทธทศนิกาย พุทธวงศ์ว่า พระ โพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้ประพฤติเพื่อโพธิญาณ จริงอยู่เพราะความเป็นผู้อหยาตย์ในทาน พระโพธิสัตว์ ทั้งหลาย จึงเป็นผู้เห็นโทษในความตระหนี่ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทานนั้น ย่อมบำเพ็ญทานบารมีให้ บริบูรณ์โดยชอบ เพราะเป็นผู้มีอหยาตย์ในศีล จึงเป็นผู้เห็นโทษในความเป็นผู้ทุศีล บำเพ็ญศีลบารมีให้ บริบูรณ์โดยชอบ เพราะเป็นผู้มีอหยาตย์ในเนกขัมมะ จึงเห็นโทษในกามและในการครองเรือน เพราะ เป็นผู้มีอหยาตย์ในการรู้ตามความเป็นจริง จึงเห็นโทษในความไม่รู้และความสงสัย เพราะเป็นผู้มี อหยาตย์ในความเพียร จึงเห็นโทษในความเกียจคร้าน เพราะเป็นผู้มีอหยาตย์ในความอดทน จึงเห็น โทษในความไม่อดทน เพราะเป็นผู้มีอหยาตย์ในสังจจะ จึงเห็นโทษในการพุดผิด เพราะเป็นผู้มีอหยาตย์ ในความตั้งใจมั่น จึงเห็นโทษในความไม่ตั้งใจมั่น เพราะเป็นผู้มีอหยาตย์เมตตา จึงเห็นโทษในพยาบาท เพราะเป็นผู้มีอหยาตย์ในความวางเฉย จึงเห็นโทษในโลกธรรม บำเพ็ญบารมีมีเนกขัมมะบารมี เป็นต้น ให้บริบูรณ์โดยชอบ ความเป็นผู้มีอหยาตย์ ในทาน เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งบารมีมีทาน เป็นต้น เพราะ เป็นเหตุให้สำเร็จ⁵⁰

สำหรับในการแบ่งลำดับขั้นของการบำเพ็ญบารมีนั้น เพื่อจะเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงการ เลื่อนระดับของการทำความดีจากระดับปกติสามัญ จนถึงระดับสูงสุดในบารมีทั้ง 10 ประการ โดยแต่ ละบารมีท่านแบ่งลำดับขั้นของการบำเพ็ญออกเป็น 3 ระดับคือ ชั้นบารมี ชั้นอุปปารมีและชั้นปรมัตถ บารมี ซึ่งเกณฑ์ในการแบ่งมีหลายวิธี แต่โดยทั่วไปมักจะแบ่งตามสิ่งที่เสียสละดังที่พระพรหม- คุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ดังนี้

⁴⁸ ขุ.จริยา.อ. (ไทย) -/-/261-262.

⁴⁹ ขุ.จริยา.อ. (ไทย) -/-/399.

⁵⁰ ขุ.จริยา.อ (ไทย) -/-/415.

- 1) บารมี ระดับสามัญ เช่น ทานบารมี ได้แก่ ให้ทรัพย์สินเงินทอง สมบัตินอกกาย
- 2) อุปบารมี ระดับรองหรือจวนจะสูงสุด เช่น ทานอุปบารมี ได้แก่ การเสียสละ อวัยวะเป็นทาน
- 3) ปรมัตถบารมี ระดับสูงสุด เช่น ทานปรมัตถบารมี ได้แก่ การเสียสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น⁵¹

ดังนั้น จึงสรุปลำดับขั้นการบำเพ็ญศีลบารมีของพระภุชชิตได้ว่า หากเมื่อพิจารณาถึงพุทธการกธรรม ที่พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญโดยลำดับแล้ว พระภุชชิตได้บำเพ็ญคือศีลบารมีจัดอยู่ในพุทธการกธรรมข้อที่ 2 และหากเมื่อพิจารณาตามสิ่งที่พระภุชชิตได้ประกาศที่จะสละได้แก่ ฆราวาส หน้าที่ดี เนื้อก็ดี เอ็นก็ดี กระดูกก็ดี ซึ่งเป็นอวัยวะแล้ว ลำดับขั้นของการบำเพ็ญศีลบารมีของพระภุชชิตจึงเป็นศีลอุปบารมี โดยถึงแม้ว่าจะได้บำเพ็ญอริยฐานบารมีด้วยแต่ได้ทรงบำเพ็ญศีลบารมีได้อย่างเด่นชัดกว่า ซึ่งประเด็นที่พระภุชชิตบำเพ็ญศีลบารมี ศีลอุปบารมี และศีลปรมัตถบารมีหรือไม่อย่างไร อะไรเป็นหลักเกณฑ์ในการจัดลำดับแห่งบารมีนั้น ๆ หลักฐานในคัมภีร์เดิมไม่ได้จำแนกไว้ ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาพุทธทศนิกาย จริยาปิฎก สโมธานกถาเพียงว่า ภุชชิตตนาคราชเป็นศีลอุปบารมี⁵²

ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้น จะเห็นว่า พระภุชชิตได้บำเพ็ญศีลบารมีซึ่งเป็นข้อที่ 2 ของพุทธการกธรรม โดยจะต้องบำเพ็ญศีลให้มั่นคงดูจามริที่ต่อรักษาขนหางของตน และต้องบำเพ็ญศีลในภูมิทั้ง 4 อันได้แก่ ปาฏิโมกขสังวรศีล, อินทริยสังวรศีล, อาชีวะสังวรศีล และปัจจเวกขณศีลให้บริบูรณ์อีกด้วย โดยหากเมื่อพิจารณาตามสิ่งที่พระภุชชิตได้ประกาศที่จะสละได้แก่ ฆราวาส หน้าที่ดี เนื้อก็ดี เอ็นก็ดี กระดูกก็ดี ซึ่งเป็นอวัยวะแล้ว ลำดับขั้นของการบำเพ็ญศีลบารมีของพระภุชชิตจึงเป็นศีลอุปบารมี โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อไปเกิดในสวรรค์ แต่ศีลนั้นก็เป็นเครื่องบมโพธิญาณ เพื่อให้บรรลุถึงพระสัมมาสัมโพธิญาณ

ดังนั้น จึงอาจที่จะกล่าวได้ว่า ประโยชน์และคุณค่าในการรักษาศีลของพระภุชชิตนั้น กล่าวโดยย่อคือผลสืบเนื่องจากการบมพะโพธิญาณหนึ่งในพุทธการกธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่จะต้องบำเพ็ญเพื่อบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณทำให้เกิดการอุบัติขึ้นของพระพุทเจ้าที่มีพระนามว่าโคดม หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณของเจ้าชายสิทธัตถะ เพื่ออนุเคราะห์โลกนั้น เป็นผลมาจากการบำเพ็ญบารมีมาเป็นเวลาอันยาวนาน โดยมีผลจากการบำเพ็ญศีลของพระภุชชิต ซึ่งการสรรเสริญคุณของพระพุทเจ้าโดยพิสดารนั้น แม้อาจจะผ่านไปก็สิ้นไปในระหว่างเป็นเวลายาวนาน แต่พระคุณของพระตถาคตยังไม่สิ้นไป

จากการกล่าวถึงศีลที่ผ่านมา เราจะเห็นคุณค่าของศีลโดยอเนกประการ เพราะฉะนั้น สังคมไทยมักจะพูดกันว่าต้องการผู้นำที่มีสะอาด หมายถึง การนำของผู้นำที่เป็นไปในสภาวะของความบริสุทธิ์ในหน้าที่กล่าวคือ ผู้นำที่ไม่ทำการทุจริต คอร์รัปชัน เป็นต้น โดยปกติการปฏิบัติหน้าที่ของผู้นำที่มีศีลธรรม ย่อมเป็นที่ต้องการของสังคม ผู้นำที่นำตนด้วยศีลบารมีจะมีลักษณะพิเศษ คือ ความเด่นชัดในภาพลักษณ์ของผู้นำเพราะเมื่อผู้นำที่ปฏิบัติตนอยู่ในหลักของศีลบารมีอย่างแท้จริงแล้ว ย่อมเป็นพื้นฐานแห่งบารมีที่สูงขึ้นไป ผู้นำที่มีศีลบารมีนั้นจะมุ่งรักษาศีลด้วยอาศัยความกรุณาที่จะ

⁵¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 25, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, 2556), หน้า 240.

⁵² อ้างแล้ว

ช่วยเหลือผู้อื่นหรือสังคมมากกว่าตนเองกล่าวคือมุ่งประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก ดังนั้น การที่ผู้นำรักษาศิลหรือประเพณีตนอยู่ในศีลก็มีเป้าหมายเพื่อจะได้ช่วยเหลือคนอื่นดังเช่นพระพุทธเจ้าครั้งเสวยพระชาติเป็นพระภริทัต แม้ถูกพราหมณ์ทรมานได้รับความเจ็บปวดทรมานแสนสาหัส แต่ก็ไม่แสดงอาการโกรธตอบแต่อย่างใด เพราะกลัวจะขาดศีล ยอมสละชีวิตเพื่อรักษาศิล เป็นการบำเพ็ญศึลบารมี⁵³ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น

นำตนด้วยสังัจจารมมี

คำว่า สังัจจะ มีรูปวิเคราะหว่า รากกขยเหตุภาเวน อวิปริตตตา จตุสจจปริยาปนโนโต สจจํ ชื่อว่าสังัจจะ เพราะเป็นเหตุให้สิ้นรากะ เนื่องจากเป็นธรรมที่ไม่ผิดจากความเป็นจริง เพราะนับเนื่องในอริยสัง 4 สนฺเตสุ สาธุสุ ภวํ สจจํ ชื่อว่าสังัจจะ เพราะเป็นคำพูดที่มีอยู่ในสัตบุรุษหรือในคนดีทั้งหลาย สรติ อายติ ทุกุํ หีสตีติ สจจํ ชื่อว่าสังัจจะ เพราะเป็นความจริงที่เปิดเผยทุกข มีความหมายดังนี้

สังัจจะ หมายถึง ความจริง หรือสิ่งที่มีอยู่จริงนั้น ท่านใช้คำในภาษาอังกฤษว่า “Reality” คำว่า Reality นั้น มีความหมายอยู่ 2 ประการ คือ

1) ความเป็นจริง หมายถึง ภาวะที่มีอยู่จริง ภาวะที่เป็นอย่างนั้นแน่แท้ไม่กลับกลายเป็นอย่างอื่น

2) สิ่งเป็นจริง หมายถึง สิ่งที่มีอยู่จริง เป็นอยู่จริง ซึ่งอาจรู้ได้หรือไม่ได้ทางประสาทสัมผัส⁵⁴ สิ่งที่มีอยู่จริง คือ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอยู่จริง เป็นอยู่จริง จะมีสิ่งอื่นรับรู้ว่ามีอยู่จริงเป็นอยู่จริงหรือไม่ก็ตาม ก็มีอยู่และเป็นอยู่โดยภาวะของสิ่งนั้นเอง สิ่งที่มีอยู่จริงบางอย่างอาจรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส บางอย่างอยู่นอกเหนือประสาทสัมผัส

และคำว่า สังัจจะ ยังหมายถึงความหมายเหล่านี้ คือ

1) สมมติสังัจจะ (ความจริงโดยสมมติ) ความจริงที่ถือตามความกำหนดหมายตกลงกันไว้ของชาวโลก เช่นว่า คน สัตว์ ไตะ หนังสือ เป็นต้น

2) ปรมัตถสังัจจะ (ความจริงโดยปรมัตถ์) ความจริงตามความหมายขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะและเท่าที่กล่าวถึงได้ เช่นว่า รูป นาม เวทนา จิต เจตสิก เป็นต้น

3) ความจริง คือ จริงใจ ได้แก่ ชื่อสัตย์ จริงวาจา ได้แก่ พูดจริงและจริงการ ได้แก่ ทำจริง คือพูดอย่างไรทำอย่างนั้น

4) สังัจจญาณ คือ ปรีชากำหนดรู้ความจริง ความหยั่งรู้สังัจจะ คืออริยสัง 4 แต่ละอย่างตามภาวะที่เป็นจริง ว่านี้ทุกข นี้ทุกขสมุทัย

5) สังัจจธรรม คือ ธรรมที่จริงแท้ หลักสังัจจะ เช่น ในคำว่า อริยธรรมทั้งสี่

6) วาชเปยยะ หรือวาจาเปยยะ (ความมีวาจาอันดูดีมีน้ำใจ) คือ รู้จักพูด รู้จักปราศรัยไพเราะ สุภาพนุ่มนวล ประกอบด้วยเหตุผล มีประโยชน์เป็นทางแห่งสามัคคี ทำให้เกิดความเข้าใจอันดี และความนิยมเชื่อถือ⁵⁵

⁵³ ชุ.ชา. (ไทย) 28/784-981/305-334.

⁵⁴ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ - ไทย, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2540), หน้า 86

⁵⁵ พระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม,ประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 87-88.

สัจจะ หมายถึง ความจริง⁵⁶ ได้แก่ พูดอย่างไรก็รักษาคำพูดเอาไว้ เรียกอีกอย่างว่ารักษา สัญญา ทำไว้อย่างไรก็แจ้งไปตามที่ทำนั้น เรียกว่ารับตามที่ทำนั้น หรือได้เห็นสิ่งใดก็รับว่าเห็นสิ่งนั้น การกระทำเช่นนี้เรียกว่า การพูดความจริงก็ได้ สัจจะนี้ มีลักษณะเป็นความซื่อตรง คำพูดจริงเป็นสัจจะ วาจา ตรงกันข้ามกับการพูดเท็จ⁵⁷ ซึ่งจะได้กล่าวเพิ่มเติมในส่วนของความหมายของสัจจะ ประเภทของสัจจะ และประโยชน์ของสัจจะ

คัมภีร์อภิธานกล่าวถึง สัจจะศัพท์ ว่ามีความหมาย 8 อย่าง คือ 1) นิพพาน นิพพาน 2) มคค อริยมรรค 3) วิรติ วิรติสัจจะ 4) สปลถ การสปลถ 5) สัจจะภาสิต การกล่าวคำจริง หรือ วจี สัจจะ 6) ตจจ ความจริง 7) อริยสัจ อริยสัจ 4 มีทุกขสัจเป็นต้น 8) ทิฏฐิ มิจฉาทิฏฐิ มีอุทาหรณ์ ประกอบ ดังนี้

1) นิพพาน แปลว่า นิพพาน อุทาหรณ์:

สทธิธ วิตต์ ปุริสสส เสฏฺฐํ

ธมโม สุฉินฺโณ สุขมวลทาติ

สจฺจํ หเว สาธูตรํ รसानํ

ปญญาชีวี⁵⁸ ชีวิตมาหุ เสฏฺฐํ⁵⁹

ศรัทธาเป็นทรัพย์เครื่องปล้ำใจ ที่ประเสริฐของบุรุษในโลกนี้
กุศลกรรมบถ 10⁶⁰ ที่บุคคลประพฤติดีแล้ว นำความสุขมาให้
นิพพานเท่านั้นเป็นรสที่เลิศกว่ารสทั้งหลาย บุคคลมีความเป็นอยู่
ด้วยปัญญา นักปราชญ์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่ามีชีวิตประเสริฐ

สาธูตรนฺติ มธูตรํ ปณีตตรํ. ฯ เป ฯ สาธูตรํ วา เสฏฺฐตรํ อุตตมตรํ. มุตรสาทโย หิ สรีรมุพฺพุเหตฺติ สกิลสิถญจ สุขมวลหนฺติ. สจฺจเรส วิรติสจฺจวาจาจจฺจเรสา สมถวิปสฺสนาทีหิ จิตฺตํ อูป- พฺพุเหตฺติ อสฺกิลสิถญจ สุขมวลหฺติ. วิมุตฺติโรส ปรมตฺถสจฺจเรสปริภาวิตตฺตา สาหุ อตฺถรสธมฺมรสฺสา จ ตฺทริคมุพายญฺตํ อตฺถญจ ธมฺมญจ นิสฺสาย ปวตฺติโตติ.⁶¹ คำว่า สาธูตรํ ได้แก่ ดีกว่า คืออรรกว่า ประณีตกว่า ฯ ล ฯ หรือว่า คำว่า สาธูตรํ ได้แก่ ประเสริฐสูงส่งยิ่งกว่า จริงอยู่ รสแห่งรากเป็นต้น ย่อมให้ลำต้นเจริญเติบโต ชื่อนำมาซึ่งความสุขอันประกอบด้วยสังกิเลส รสแห่งสัจจะคือรสแห่งวิรติ สัจจะและวาจา สัจจะ ย่อมเพิ่มพูนจิตด้วยสมณะและวิปัสสนาเป็นต้น ชื่อนำมาซึ่งความสุขอันไม่ ประกอบด้วยสังกิเลส วิมุตติรสชื่อว่าดี เพราะมีรสคือปรมัตถสัจจะอันอบรมแล้ว อรรถรสและธรรมรส ก็เหมือนกัน ย่อมเป็นไป เพราะอาศัยอรรถและธรรมที่เป็นอุบายบรรลุมุตติรสนั้น

⁵⁶ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 21, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2556), หน้า 318.

⁵⁷ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ทศบาเรมี ทศพิธราชธรรม, พิมพ์เนื่องในมหาอุตมมมงคล วโรกาสพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช 2 – 5 กรกฎาคม พุทธศักราช 2531, หน้า 181.

⁵⁸ ฉ. ปญญาชีวี.

⁵⁹ ส.ส. (บาลี) 15/73/48.

⁶⁰ ธรรม ในที่นี้หมายถึงกุศลกรรมบถ 10 (ธมฺโมติ ทสฺกุสลกมฺมปโป (ส.ส.อ. (บาลี) 1/73/94)

⁶¹ ส.ส.อ. (บาลี) 1/246/312.

อภัย ธรรมวินโย เอกรโส วิมุตติโรโส⁶² ธรรมวินัยนี้ไม่มีรสเดียวคือวิมุตติรส (ความหลุดพ้น)
วิมุตติดีติ อรหัตตผล⁶³ วิมุตติ ได้แก่ พระอรหัตตผล

2) มคค, ปรมตถสจจ แปลว่า อริยมรรค, ปรมัตถสัจจะ

อุทาหรณ์: เอกัง ทิ สจจัน ทุตติยมตถิ⁶⁴ อริยมรรคมีอย่างเดียวกันเท่านั้น ไม่มีที่สอง

เอกัง ทิ สจจันติ วิสสชชนคากาย เอกัง สจจัน นิโรโธ มคโค วา⁶⁵ สองบทว่า เอกัง ทิ สจจัน
ในคากาที่เป็นการวิสันหา คือสัจจะมียังเดียวกัน ได้แก่ นิโรธหรือมรรค

3) วิริติ แปลว่า การงดเว้น

อุทาหรณ์: สจเจ จิตา สมณพราหมณา จ⁶⁶ สมณพราหมณ์ทั้งหลายตั้งอยู่ในการงดเว้น

ตตถ สาธูตรนติ ยสมา สพเพปิ รสา สตตทานัง สจจกาเลเยว ปณิตา มธูรา โหนติ ตสมา
สจจัน เตสึ สาธูตโร รसानัน ยสมา วา วิริติสจจจวิสสเจ จิตา ชาติมรณสงฆาตสส เตภูมกวมภูสส ปารี
อมตมทานิพพานัน ตรนติ ปาปุนนติ ตสมาปิ ตัง สาธูตรนติ.⁶⁷ บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สาธูตโร ความ
ว่า เพราะเหตุที่รสแม้ทั้งหมดย่อมเป็นของประณีตแก่สัตว์ทั้งหลาย ในกาลทุกเมื่อทีเดียว เพราะฉะนั้น
ความสัตย์ จึงดีกว่ารสเหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่บุคคลตั้งอยู่ในวิริติสัตย์และวิสสัตย์แล้ว
ย่อมข้ามฝั่งแห่งเตภูมิกวัญญกล่าวคือชาติและมรณะเสียได้ คือถึงอมตมทานิพพานได้ เพราะฉะนั้น
ความสัตย์จึงดีกว่ารสเหล่านั้น

4) สปะละ แปลว่า การสบบล อุทาหรณ์:

อหุญจสส ตวั ทุพพิ

ทุพพิ จ ปิสฺโสณ จสิ

เอเตน สจจวชฺเชน

มุทฺธา เต ผลตุ สตตธา⁶⁸

เจ้าคนผู้มีนิสัยประทุษร้าย เจ้าเป็นคนประทุษร้ายมิตร ผู้ไม่ประทุษร้าย ทั้งเป็น

คนพูดจาส่อเสียด ด้วยคำสัตย์นี้ ขอให้ศีรชะของเจ้าจงแตกออกเป็น 7 เสียง

ตสสโตโธ:- อมโห ทุพพิ ตวั อหุญจสส มิตตสส ทุพพิ จาสิ ปิสฺโสณ จาสิ เอเตน สจจ-

วชฺเชน มุทฺธา เต สตตธา ผลตุติ. อิติ นาคราชสส สปนตสเสว อเจลกสส สีสฺ สตตธา ผลิ.⁶⁹ คำอันเป็น
คากานันมีใจความว่า แน่พ่อคนประทุษร้าย พ่อเป็นผู้ประทุษร้ายต่อมิตรซึ่งไม่ประทุษร้าย และกล่าว
คำส่อเสียด ด้วยการกล่าวคำสัตย์นี้ ขอศีรชะของท่านจงแตกโดย 7 เสียง เมื่อพญานาคสาปแช่งอยู่
ดังนี้ ศีรชะของซีเปลือยก็แตกไปโดย 7 เสียง

5) สจจภาสิต แปลว่า การกล่าวคำจริงหรืออวจีสัตย์ อุทาหรณ์:

สจจัน ภณน กุชฺฌเมย

ทชฺชา อปมปิ ยาจิต

⁶² วิ.จ. (บาลี) 7/385/209.

⁶³ วิ.อ. (บาลี) 3/366/505., ที.ปา.อ. (บาลี) 3/352/259.

⁶⁴ ขุ.สุ. (บาลี) 25/891/508.

⁶⁵ ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/891/397.

⁶⁶ ขุ.ชา. (บาลี) 28/433/116.

⁶⁷ ขุ.ชา.อ. (บาลี) 8/433/424-425.

⁶⁸ ขุ.ชา. (บาลี) 27/295/418.

⁶⁹ ขุ.ชา.อ. (บาลี) 7/295/239.

เอเตหิ ตีหิ จาเนหิ

คจฺเณ เทวาน สนฺติเก⁷⁰

บัณฑิตควรกล่าวคำสัตย์ ไม่พึงโกรธ แม้เขาขอเพียงเล็กน้อยก็ควรให้

ด้วยเหตุ 3 อย่างนี้ บุคคลพึงไปในเทวโลกได้

ตตถ สจฺจํ ภณฺเติ สจฺจํ ทีเปยฺย โวหเรยฺย สจฺเจ ปตฺติภูทฺทเหยฺยาติ อตฺโถ.

มุสาวาทํ ปหาย มุสาวาทา ปฏฺวิโรตฺ สมโณ โคตโม สจฺจวาที สจฺจสนฺโร⁷¹ พระสมณะ
โคตม ละคำเท็จ เว้นขาดจากคำเท็จ ทรงมีปรกตัตริศคำจริง ดำรงคำสัตย์

สจฺจํ วทตีติ สจฺจวาที. สจฺเจน สจฺจํ สนฺทหติ ฆณฺเฏตีติ สจฺจสนฺโร. น อนฺตรนฺตรา มุสา
วทตีติ อตฺโถ. โย หิ ปุริโส กทาจิปี มุสา วทติ, กทาจิ สจฺจํ, ตสฺส มุสาวาทเณ อนฺตริตตฺตา สจฺจํ สจฺเจน
น ฆณฺเฎยฺติ, ตสฺมา น โส สจฺจสนฺโร. อยํ ปน น ตาทิโส, ซีวิทฺเหตุปี มุสา อวตฺวา สจฺเจน สจฺจํ สนฺทหติเย
วาทิ สจฺจสนฺโร.⁷² ชื่อว่า สจฺจวาที เพราะพูดคำสัตย์ ชื่อว่า สจฺจสนฺโร เพราะตั้งมั่น คือ เชื่อมคำสัตย์
ด้วยคำสัตย์ อธิบายว่า ไม่พูดคำเท็จทุกเวลา แท้จริง บุรุษใดบางครั้งราวพูดคำเท็จ บางคราวพูดคำสัตย์
ไม่เชื่อมคำสัตย์ด้วยคำสัตย์ เพราะคำสัตย์นั้นมีการพูดเท็จแทรกในระหว่าง เพราะเหตุนี้ บุรุษนั้นจึง
ไม่ชื่อว่าดำรงความสัตย์ แต่ผู้นี้หาเป็นผู้เช่นนั้นไม่ ผู้ใดไม่พูดเท็จ แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ย่อมดำรงคำ
สัตย์ด้วยคำสัตย์เท่านั้น เพราะเหตุนี้ ผู้นี้จึงชื่อว่าดำรงความสัตย์

6) ตจฺจ แปลว่า ความจริง

อุทาหรณ์: จตตาริมาณี ปริพฺพาชกา พฺราหฺมณฺสจฺจานี มยา สยํ อภิญญา สจฺจิกตฺวา
ปเวทิตานี⁷³ ปริพฺพาชกทั้งหลาย สัจจะของพราหมณ์ 4 ประการนี้ อันเราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง
แล้วจึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม

อิมานี โข ปริพฺพาชกา จตตาริ พฺราหฺมณฺสจฺจานี มยา สยํ อภิญญา สจฺจิกตฺวา
ปเวทิตานีติ ยานี ตุมฺเห โภวาทิพฺราหฺมณานํ สจฺจานี วเทถ, เตหิ อญฺญานี มยา อิมานี พาหิตปาป-
พฺราหฺมณฺสส จตตาริ สจฺจานี จตฺตหิ มคฺเคหิ โสฬสฺวิเชน กิจฺเจน ชานิตฺวา ปจฺจกฺโข กตฺวา ปเวทิตานี
เทสิตานี โชติตานีติ อตฺโถ.⁷⁴ คำว่า อิมานี โข ปริพฺพาชกา จตตาริ พฺราหฺมณฺสจฺจานี มยา สยํ อภิญ
ญา สจฺจิกตฺวา ปเวทิตานี ความว่า นอกจากสัจจะทั้งหลายของโภวาทิพราหมณ์ที่พวกท่านกล่าวถึง
เรายังรู้ คือทำให้ประจักษ์สัจจะ 4 ประการเหล่านี้ของพราหมณ์ผู้ลอบบาปได้แล้ว ด้วยมรรค 4 ด้วย
กิจ 16 แล้วประกาศ แสดง ทำให้แจ่มแจ้งแล้ว

7) อริยสจฺจ แปลว่า อริยสัจ 4 มีทุกขสัจเป็นต้น

อุทาหรณ์: จตฺนํ อริยสจฺจานํ กติ กุสลา กติ อกุสลา⁷⁵ บรรดาอริยสัจ 4 อริยสัจเท่าไร
เป็นกุศล เท่าไรเป็นอกุศล

8) ทิฏฺฐิ แปลว่า มิจฉาทิฏฺฐิ อุทาหรณ์:

กสฺมา นุ สจฺจานี วทฺนตี นานา

⁷⁰ ขุ.ธ. (บาลี) 25/224/56.

⁷¹ ที.สี. (บาลี) 9/9/4.

⁷² ที.สี.อ. (บาลี) 1/9/71.

⁷³ อจ.จตฺก. (บาลี) 21/185/201.

⁷⁴ อจ.จตฺก.อ. (บาลี) 2/185/405.

⁷⁵ อภ.วิ. (บาลี) 35/216/134.

ปวาทียาเส กุสลา วทานา

สัจจานิ สุตานิ พหุณี นานา

อุทาหุ เต ตกฺกมนุสฺสรนฺติ⁷⁶

เพราะเหตุไรหนอ สมณะพราหมณ์ผู้เป็นเจ้าของลัทธิทั้งหลาย
ที่กล่าวยกย่องตนว่าเป็นคนฉลาด จึงกล่าว**ทริฐิ**ต่างกันไป **ทริฐิ**
ที่สมณพราหมณ์เหล่านั้นเล่าเรียนมา มีหลายอย่างต่าง ๆ กันหรือ
หรือว่าสมณพราหมณ์เหล่านั้นพากันนี้กตริกเอาเอง

ยมาหุติ ปุจฺฉาคาถาย ยํ ทิฏฺฐิสจฺจํ ตถิยนฺติ เอเก อาหุ.⁷⁷ บทว่า **ยมาหุ** เป็นคาถาที่เป็น
คำถามว่า สมณพราหมณ์บางพวกกล่าว**ทริฐิ**ว่าเป็นความจริงแท้

วิสุทธิมรรคได้กล่าวความหมายของคำว่า สัจจะ ไว้ว่า “สัจจะทั้งหลาย พระพุทธเจ้าตรัส
เรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นธรรมที่พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทางตลอดซึ่งสัจจะเหล่านี้
เหตุนี้ สัจจะทั้งหลายนี้เรียกว่า “อริยสัจ” อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระอริยะ
ก็ได้ ดังพระบาลีว่า “ตถาคตเป็นพระอริยะในโลกกับทั้งเทวโลก ในหมู่มสัตว์กับทั้งสมณะ พราหมณ์ ทั้ง
ที่เป็นเทวดาและมนุษย์ เพราะเหตุนี้ สัจจะทั้งหลายนี้ (ของตถาคต) จึงเรียกว่า “อริยสัจ” เพราะเป็น
ของจริงแท้ ไม่เท็จ ไม่ลวง ไม่เป็นอื่น”⁷⁸

หนังสือพุทธธรรมมีกล่าวไว้ว่า คำว่า สัจจะ ที่หมายถึงความจริงนั้น คือการเข้าใจสภาพ
แท้จริงของมนุษย์และธรรมชาติที่มีอยู่ปรากฏอยู่จริงแล้วดำเนินชีวิตไปตามสภาพนั้น ความเข้าใจ
ธรรมชาติผิดไปจากความจริง จะทำให้หลงติดวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ทำให้เห็นผิดเป็นถูก ทำให้เกิดความ
ขัดแย้งกันในเรื่องความคิดและนำไปสู่การวิวาทต่อสู้กัน แกร่งแย่งทะเลาะวิวาทกันทั้งในเรื่องวัตถุ
ฐานะ เกียรติยศ ชื่อเสียง ถ้าคนเราเข้าใจในหลักความจริง หรือที่เรียกว่า สัจจะ แล้วเว้นจากตัณหา
มานะ และทริฐิที่ผิด ดำเนินชีวิตด้วยความรู้สึกว่ามีอะไรเที่ยงแท้แน่นอน เว้นจากความโลภ ความ
โกรธ ความหลง และมองเห็นทุกคนเป็นเพื่อนทุกซัที่ตองเกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งสิ้น คือมองเห็น
สัจจะความจริงที่มีอยู่ในสภาวะทั้งปวง เท่านั้นโลกก็เกิดความสงบสุขได้⁷⁹

ดังนั้น สัจจะ โดยสรุป จึงหมายถึงการพูดความจริง โดยไม่โกหกคนอื่นเพื่อประโยชน์ของ
ตน แม้ในพระพุทธศาสนาก็เน้นการพูดความเป็นจริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากความเป็นจริง อุปมาดังดาว
ประกายผลึกที่โคจรไปตามธรรมชาติ ไม่เบี่ยงเบน จึงทำให้เข้าใจได้ว่าการพูดความจริงนี้หมายถึงการ
พูดถูกต้องตามสัจธรรม คือความจริงของธรรมชาตินั่นเอง

ลักษณะของสัจจะ คือสิ่งที่บ่งบอกให้เรารู้ว่ามีคุณสมบัติหรือหน้าที่อย่างไร สัจจะเป็น
นามธรรม เราจะรู้จักลักษณะของสัจจะได้โดยการสังเกตจากภาวะหรือหน้าที่การแสดงออกว่าเป็นจริง

⁷⁶ ขุ.สุ. (บาลี) 25/892/508.

⁷⁷ ขุ.สุ.อ. (บาลี) 2/890/396.

⁷⁸ พระเมธีกิตติโยดม (พิน กิตติปาโล), **วิสุทธิมรรค เล่ม 3**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, 2541), หน้า 94–95.

⁷⁹ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พุทธธรรม ภาค 1 ตอนที่ 1-2**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2531), หน้า 594.

มีความซื่อสัตย์สุจริต มีความตรงแท้อย่างไร ซึ่งจะกล่าวถึงลักษณะสัจจะที่เป็นความจริง หลักการตั้งสัจจะ ดังนี้

(1) **ลักษณะสัจจะ** ที่เป็นความจริง 3 ประการ คือ

- (ก) รู้ตัวความจริง
- (ข) รู้หน้าที่อันควรทำเกี่ยวกับความจริงนั้น
- (ค) รู้ว่าได้ทำหน้าที่เสร็จสมบูรณ์แล้ว

ลักษณะทั้ง 3 ประการนี้ “พระพุทธองค์ตรัสไว้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

(2) **หลักการตั้งสัจจะ** พระพุทธองค์ตรัสถึงหลักการตั้งสัจจะอธิษฐานโดยยึดหลัก 2 ประการ คือ

- (ก) ให้เป็นประโยชน์
- (ข) ให้เป็นธรรม

ปิ่น มุฑุกันต์ ให้ความหมายไว้ว่า “ตั้งสัจจะ คือปักใจลงไปในเรื่องใด ๆ จะต้องให้ได้ลักษณะสองอย่างนี้เสมอคือให้ได้ประโยชน์ด้วยแล้วก็ถูกต้องตามทำนองคลองธรรมด้วย ถ้าได้ประโยชน์เข้าตัวแต่ผิดศีลธรรม เสียความยุติธรรม ก็ใช้ไม่ได้ ใครทำเช่นนั้นเป็นผิดหลักสัจจะบุรุษ”⁸⁰

สรุปได้ว่า ลักษณะของสัจจะเป็นธรรมแสดงให้เห็นความเป็นจริง ความซื่อสัตย์สุจริตตรงตามความเป็นจริง และความเป็นจริงนั้น มีความเป็นจริงโดยสมมติขึ้นและความจริงนั้นอาจเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นได้ และความเป็นจริงที่คงความจริงอยู่อย่างนั้น เช่น เกิด แก่ เจ็บ และตาย ต้องเป็นจริงตามนั้นไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้

ความจริงหรือสัจจะในพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

(ก) **สมมติสัจจะ คือ ความจริงโดยสมมติ**

สมมติสัจจะ คือ “ความจริงที่คนยึดถือกันอยู่ตามปกติ และใช้เป็นที่หมายรู้สืบต่อกันมา การหมายรู้นี้ ภาษาบาลีเรียกว่า ปญญตติ หรือ บัญญัติ บัญญัติคือสิ่งที่กล่าวถึงกัน ใช้กัน และนำมาคิดกันอย่างนั้น ๆ เช่น เมื่อเห็นโคตัวหนึ่ง ก็หมายรู้กันว่า อย่างนั้นเป็นโค และกล่าวถึงกัน รู้กัน ใช้กัน และนำมาคิดอย่างนั้น ๆ ตามปรมาตถสัจจะแล้ว โคเป็นรูปและนาม แต่เราก็ก้าวถึงว่าเป็น “โค” โคจึงเป็นความหมายรู้อย่างหนึ่ง ซึ่งโดยลักษณะที่หมายรู้กันนี้เรียกว่า “อัตถบัญญัติ” และโดยการออกเสียงแทนการหมายรู้นี้ว่า “โค” คือ “สัททบัญญัติ”

(ข) **ปรมาตถสัจจะ คือ จริตโดยความเป็นอย่างยิ่ง**

ความจริงในระดับปรมาตถ เรียกว่า “ปรมาตถสัจจะ” คือ ความจริงที่ลึกซึ้งอันเป็นความจริงแท้ คงเป็นสัจจะอยู่ตลอดไป ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา สิ่งแวดล้อม และการยอมรับหรือการปฏิเสธของบุคคล ความจริงในระดับนี้ บุคคลจะรู้แจ้งได้เฉพาะตนเองเท่านั้น (ปัจจุตต) อยู่เหนือคำพูด อยู่เหนือสมมติบัญญัติและสัญลักษณ์ใด ๆ ทั้งสิ้น (อนิรวจนีย) ความจริงในระดับปรมาตถนี้ตามนัยแห่งพระอภิธรรมท่านกล่าวว่า ความจริงแท้มีอยู่ 4 ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน สิ่งที่มีอยู่ในระดับนี้ คือความจริงที่ลึกซึ้ง เป็นความจริงแท้ คงเป็นสัจจะอยู่ตลอดไปไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา

⁸⁰ ปิ่น มุฑุกันต์, เรือนชั้นใน- เรือนชั้นนอก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2533), หน้า 36-37.

สิ่งแวดล้อม และการยอมรับหรือการปฏิเสธของบุคคล พระพุทธศาสนาเรียกความจริงชนิดนี้ว่า “ปรมัตถสังขะ” ความจริงอย่างปรมัตถ์ คือจริงอย่างยิ่ง จริงในตัวเอง

ประเภทสังขะหรือสังขธรรม จึงมี 2 ประเภทคือ สมมติสังขะและปรมัตถสังขะ คือสมมติว่าเป็น คน สัตว์ สิ่งของ ว่าเป็นเช่นนั้น และมีการเปลี่ยนแปลงไปตามบัญญัติและสมมติ เรียกว่าสมมติสังขะ และภาวะที่เป็นจริงเป็นนามธรรมที่คงอยู่ตามความเป็นจริงของสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต เช่น เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวเรียกว่า ปรมัตถสังขะ

สรุปได้ว่า สังขะที่ปรากฏในชาดกมีความหมายของสังขะ คือพฤติกรรมแสดงออกโดย ความ เห็นจริงภาวะที่จริง ลักษณะของสังขะเป็นธรรมะที่แสดงถึงความเป็นจริง และความเป็นจริงที่มีอยู่เช่นนั้น ประเภทของสังขะจึงมี 2 คือ สมมติสังขะ ความจริงตามสมมติ และปรมัตถสังขะเป็นจริงตามสภาวะ และประโยชน์ของสังขะ มีประโยชน์ระดับสมมติและระดับปรมัตถ์ในขั้นสูงสุด

เรื่องสังขะมีปรากฏในชาดกหลายเรื่อง เบื้องต้นขอนำกรณีศึกษาเรื่องสังขะที่ปรากฏใน สุวรรณสามชาดก ซึ่งมีการกล่าวถึงอยู่หลายเหตุการณ์ด้วยกัน เพื่อความสะดวกในการศึกษาวิเคราะห์ ขอแยกออกเป็น 3 ประเด็น ดังนี้

1) สังขะของสุวรรณสามกุมาร

จากข้อมูลที่นำเสนอในบทที่ 3 พบว่า สุวรรณสามกุมารได้ยึดมั่นอยู่ในสังขะเป็นอย่างดี เช่น ได้เปล่งวาจาว่า จะเลี้ยงดูบิดามารดาผู้ตาบอดทั้งสองคน ก็ได้ยึดถือปฏิบัติตามที่ได้พูด แม้ในคราวที่ถูกพระเจ้าปิลักษณ์ยังได้รับบาดเจ็บก็ยังเป็นห่วงบิดามารดาทั้งสอง กลัวว่าท่านทั้งสองจะอดตายเพราะไม่มีใครเลี้ยงดูเมื่อตนเองตายไป นอกจากนี้ พระโพธิสัตว์ยังได้ใช้สังขะคือความจริงต่อสู้กับความเท็จของพระเจ้าปิลักษณ์ที่อ้างว่าสุวรรณสามกุมารเป็นต้นเหตุทำให้สัตว์วิงหนี ซึ่งสุวรรณสามกุมารก็ได้กล่าวคำสัตย์ว่า ตั้งแต่พระโพธิสัตว์จำความได้ไม่เคยเห็นสัตว์ตัวใดวิงหนี แม้จะเป็นสัตว์ดุร้าย น่ารัก หรือตกใจง่าย เวลาพบเห็นพระโพธิสัตว์ไม่เคยตกใจหรือวิงหนีแต่อย่างไร ทำให้พระเจ้าปิลักษณ์ยอมรับความเป็นจริงว่า ที่ยั้งนั้นเป็นเพราะความโลภในการล่าเนื้อและความหลงที่ครอบงำ ดังนั้น สุวรรณสามกุมารสามารถเอาชนะพระเจ้าปิลักษณ์ได้ด้วยการพูดความจริงลบล้างความเท็จ สมดังพุทธพจน์ที่ว่า “สัจเจนาลิกวาทีนัง พิงชนะคนพูดเหลวไหลด้วยคำสัตย์”⁸¹

2) สังขะของคนทั้งสาม

สุวรรณสามกุมาร ถูกพระเจ้าปิลักษณ์ยังด้วยธนูอาบยาพิษจนได้รับบาดเจ็บและสลบไปในที่สุด แต่ด้วยอำนาจแห่งสังขะที่บิดามารดาพร้อมทั้งเทพธิดาได้พากันตั้งสัตย์อธิษฐานขอให้สุวรรณสามกุมารฟื้นขึ้นมาจนสำเร็จ สังขะที่คนทั้งสามยกขึ้นมากลานั้น ล้วนแล้วแต่เป็นคุณธรรมที่มีอยู่ในตัวของสุวรรณสามกุมาร เพื่อความเข้าใจยิ่งขึ้น ขอแยกสังขะของแต่ละท่านออกดังนี้

(ก) สังขะของมารดาสุวรรณสามกุมาร มารดาแม่ตาบอดสองข้าง มองไม่เห็น แต่ความรัก ความห่วงใยปรารถนาให้บุตรมีชีวิตที่คืนนั้นก็ยังหวังอยู่ พอทราบข่าวว่า บุตรตนเองถูกพระเจ้าปิลักษณ์ยิงได้รับบาดเจ็บก็รู้สึกเสียใจเป็นอย่างมาก จึงได้ตั้งสัตย์อธิษฐานถึงคุณงามความดีที่สุวรรณสามกุมารได้ประพฤติก่อน เพื่อให้สุวรรณสามกุมารฟื้นขึ้นมาว่า สามะนี้เป็นผู้มีปกติประพฤติธรรมมาก่อน...มีปกติประพฤติพรหมจรรย์มาก่อน...มีปกติกล่าวคำสัตย์มาก่อน...เป็นผู้เลี้ยงมารดาและบิดา...เป็นผู้

⁸¹ ข.ธ. (บาลี) 25/223/56., (ไทย) 25/223/102.

นอบน้อมต่อบุคคลผู้ใหญ่ในตระกูล...เป็นที่รักอย่างยิ่งกว่าชีวิตของเรา ด้วยสัจจวาจา นี้ ขอพิชของ
สุวรรณสามจงหายไป⁸²

นอกจากจะยกเอาคุณธรรมที่มีอยู่ในตัวของสุวรรณสามกุมารแล้ว ยังได้อ้างเอาบุญกุศล
ที่สุวรรณสามกุมารได้บำเพ็ญต่อบิดาและมารดาอีกว่า “บุญอย่างใดอย่างหนึ่งที่สุวรรณสามได้ทำแล้ว
มีอยู่แก่เราและบิดาของเธอ ด้วยบุญกุศลนั้นทั้งหมด ขอพิชของสุวรรณสามจงหายไป”⁸³ ด้วยอำนาจ
สัตย์อธิษฐานของมารดานั้น ทำให้สุวรรณสามกุมารพลิกตัวกลับแล้วนอนนิ่ง

(ข) สัจจะของบิดาสุวรรณสามกุมาร บิดาที่นึ่งเศร้าโคกเสียใจอยู่เหนือศีรษะของสุวรรณ
สามกุมาร เมื่อทราบว่สุวรรณสามกุมารพลิกตัวกลับทำให้เกิดความดีใจเป็นอย่างยิ่ง ได้รับทำสัตย์
อธิษฐานเหมือนกับมารดานั้นว่า สุวรรณสามนี้ เป็นผู้ม้ปกติประพฤดิธรรมมาก่อน... เป็นผู้ม้ปกติ
ประพฤดิพรหมจรรย์มาก่อน...มีปกติกล่าวคำสัตย์มาก่อน...เป็นผู้เลี้ยงมารดาบิดา...เป็นผู้นอบน้อมต่อ
บุคคลผู้ใหญ่ในตระกูล...เป็นที่รักอย่างยิ่งกว่าชีวิตของเรา ด้วยสัจจวาจา นี้ ขอพิชของลูกสุวรรณสาม
จงหายไป⁸⁴

นอกจากนี้ยังได้อ้างเอาบุญกุศลที่สุวรรณสามกุมารได้ปฏิบัติต่อตนและมารดาอีกว่า “บุญ
อย่างใดอย่างหนึ่งที่สุวรรณสามได้ทำแล้ว มีอยู่แก่เราและมารดาของเธอ ด้วยบุญกุศลนั้นทั้งหมด ขอ
พิชของสุวรรณสามจงหายไป”⁸⁵ ด้วยอำนาจสัตย์อธิษฐานของบิดานั้น ทำให้สุวรรณสามกุมารนอนพลิก
ตัวอีกข้างแล้วนอนนิ่งต่อไป

(ค) สัจจะของนางพสุนธรีเทพธิดา นางพสุนธรีเทพธิดาผู้เคยเป็นมารดาของสุวรรณสาม
กุมารในชาติก่อน เมื่อทราบว่สุวรรณสามของตนถูกยิงนอนเสียชีวิตอยู่ก็ได้รับมาตุศพ เมื่อเห็นสุวรรณ
สามกุมารพลิกตัวไปมาด้วยอำนาจสัตย์อธิษฐานของบิดามารดา จึงได้ตั้งสัตย์อธิษฐานหวังให้สุวรรณ
สามกุมารฟื้นขึ้นมาว่า “เราอยู่ที่ภูเขาคันธมาทน์มานาน ไม่มีคนอื่นจะเป็นใครก็ตาม เป็นที่รักของเรา
ยิ่งกว่าสุวรรณสามกุมาร...ต้นไม้ทั้งหมดที่ภูเขาคันธมาทน์ล้วนแต่เป็นไม้หอม ด้วยสัจจวาจา นี้ ขอพิช
ของสุวรรณสามกุมารจงหายไป”⁸⁶ พอจบคำสัตย์อธิษฐานของพสุนธรีเทพธิดา สุวรรณสามกุมารก็ลุก
ขึ้นทันที แผลที่ถูกยิงก็หายเป็นปกติ

จะเห็นได้ว่า การยกสัจจะขึ้นมาช่วยให้คนตายฟื้นของคนทั้งสามนั้น อ้างมาจากเรื่องจริงที่
คนตายนั้นมีอยู่ในตัวที่ตนมองเห็นและผลบุญที่คนตายได้กระทำต่อตน นอกจากนี้ ยังได้อ้างเอาความ
เป็นจริงในธรรมชาติ เช่น ความหอมของต้นไม้มาช่วยคลให้สุวรรณสามกุมารฟื้นขึ้นมาได้สำเร็จ

ถึงกระนั้น จากกรณีศึกษาการใช้สัจจะช่วยให้คนตายแล้วฟื้นนี้ ไม่มีเฉพาะในสุวรรณสาม
ชาตเท่านั้น แม้ในอรรถกถามณฑพิยชาตก ก็ได้กล่าวถึงการใช้สัจจะในการช่วยเหลือเด็กที่ถูกงูกัด
เหมือนกัน ดังมีเนื้อเรื่องย่อ ดังต่อไปนี้⁸⁷

⁸² ขุ.ชา. (บาลี) 28/382-387/162., (ไทย) 28/382-387/241.

⁸³ ขุ.ชา. (บาลี) 28/388/162., (ไทย) 28/388/241.

⁸⁴ ขุ.ชา. (บาลี) 28/390-395/163., (ไทย) 28/390-395/242.

⁸⁵ ขุ.ชา. (บาลี) 28/396/163., (ไทย) 28/396/242.

⁸⁶ ขุ.ชา. (บาลี) 28/398-399/163., (ไทย) 28/398-399/242.

⁸⁷ ขุ.ชา.ทสก.อ. (บาลี) 5/63-71/399-410., (ไทย) 5/63-71/466-477.

มณฑพัชฌมาณพได้พาครอบครัวไปเยี่ยมที่ปายนดาบสที่บรรณศาลาในสวนป่า ยัญญทัตตกุมาร ได้เล่นลูกข่างอยู่ใกล้ ๆ บรรณศาลา ลูกข่างได้กระดอนตกลงในรูจอมปลวกซึ่งมีอสรพิษอยู่ข้างใน แต่เด็กไม่รู้จึงได้ล้วงมือลงไปเพื่อหยิบเอาลูกข่าง ถูกงูกัดตายในทีนั้นนั่นเอง มณฑพัชฌมาณพเมื่อทราบข่าวบุตรตัวเองตายก็ร้องไห้เสียใจถึงบุตรที่ตายไป พลังขอร้องให้ที่ปายนดาบสปรุ้งยารักษาให้ฟื้นคืนชีพด้วย แต่ที่ปายนดาบสได้บอกว่า บวชเป็นพระไม่สามารถที่จะปรุ้งยาให้คนใช้ได้ แต่ถูกเขาอ่อนวอนให้โปรดเมตตาทำอย่างไรก็ได้ที่จะทำให้บุตรชายฟื้นขึ้นมา ที่ปายนดาบสจึงได้วางมือลงบนศีรษะของยัญญทัตตกุมารพร้อมทั้งตั้งสัจจกิริยาว่า “อาตมาต้องการบุญ มีจิตเลื่อมใสประพตติพรหมจรรย์อยู่ได้เพียง 7 วันเท่านั้น ต่อแต่นั้น แม้จะไม่พอใจประพตติพรหมจรรย์ ก็ยังประพตติมาเกิน 50 ปี ด้วยสัจจวาจານี้ ของงมีความสวัสดิ์ ขอพิชงหาย ขออภัยยัญญทัตตกุมารจรรอดชีวิต”⁸⁸

เมื่อจบการตั้งสัตย์อธิษฐาน ยัญญทัตตกุมารก็ลืมตาเรียกหาแม่แล้วพลิกนอนหลับไป ทีนั้นที่ปายนดาบสก็ได้บอกให้นายมณฑพัชฌมาณพผู้เป็นบิดาได้ตั้งสัจจกิริยาให้บุตรฟื้นขึ้นมาเพราะตนทำได้เท่านี้ เขาได้วางมือลงที่หน้าอกของบุตรแล้วกล่าวคำสัจจกิริยาว่า เพราะแต่ไหนแต่ไรมา ข้าพเจ้าเห็นแขกในเวลามาพักก็ไม่ยินดีให้พัก อนึ่ง สมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย แม้ผู้เป็นพหูสูตก็ไม่ทราบความที่ข้าพเจ้าไม่พอใจ ข้าพเจ้าจะไม่พอใจก็ตาม ก็ยังให้ทาน ด้วยสัจจวาจານี้ ของงมีความสวัสดิ์ ขอพิชงคลาย ขออภัยยัญญทัตตบุตรของพ่อจรรอดชีวิต⁸⁹

ด้วยผลของการตั้งสัตย์อธิษฐานนั้น ปรากฏว่าพิชในร่างกายส่วนบนสะเอวก็ได้ไหลลงสู่แผ่นดิน เด็กสามารถลุกขึ้นนั่งได้แต่ยังไม่สามารถยืนได้ บิดาจึงได้บอกให้มารดาทำสัจจกิริยาช่วยบุตรด้วย มารดาจึงได้บอกบิดาไปว่ามีอยู่สัจจะหนึ่งแต่ไม่กล้าพูดออกไป แต่ทนความรีบร้อนของบิดาไม่ไหว จึงได้ทำสัจจกิริยาว่า “บุตรเอ๋ย อสรพิษที่มีพิษร้ายแรงตัวใด ได้ไหลขึ้นมาจากปล่องมวกัดเจ้า วันนี้ อสรพิษตัวนั้นและบิดาของเจ้าไม่มีความแตกต่างกันเลย เพราะไม่ได้เป็นที่รักของแม่ ด้วยสัจจวาจານี้ ของงมีความสวัสดิ์ ขอพิชงคลาย ขออภัยยัญญทัตตบุตรชายจรรอดชีวิต”⁹⁰

เมื่อจบคำสัจจกิริยา พิชทั้งหมดได้หายเข้าไปในแผ่นดิน ยัญญทัตตกุมารก็ลุกขึ้นวิ่งเล่นได้ดังเดิม

จะเห็นได้ว่า อำนาจของสัจจกิริยาคือการทำสัจจวาจານี้ สามารถที่จะช่วยให้คนที่ตายแล้วสามารถฟื้นคืนมาได้ หากพิจารณาเนื้อหาที่ยกขึ้นมาอ้างทำสัจจวาจา ระหว่างสุวรรณสามชาดก กับมณฑพัชฌมาณพชาดกมีเนื้อหาที่แตกต่างกัน กล่าวคือในสุวรรณสามชาดก บิดามารดาและเทพธิดาต่างยกเอาคุณงามความดีที่สุวรรณสามกุมารมีต่อพวกตนและผลบุญที่เขาได้กระทำเอาไว้มาทำสัจจวาจา ในขณะที่ดาบสและบิดามารดาของยัญญทัตตกุมารได้ยกเอาความรู้สึกของตนเองที่เป็นจริงขึ้นมาอ้างทำสัจจวาจาแม้จะไม่เต็มใจบวช หรือไม่เต็มใจต้อนรับหรือไม่ชอบใจสามีของตนเองก็ตาม แต่ก็ยังสามารถยกขึ้นมาทำสัจจะได้ และยังสามารถช่วยให้บุตรชายของตนเองรอดพ้นจากพญามัจจุราชได้ ดังนั้น การใช้สัจจะช่วยเหลือคนนั้น สิ่งที่ยกขึ้นมาอ้างจะต้องเป็นเรื่องจริงซึ่งอาจเป็นเรื่องที่ดีหรือไม่ดีก็ได้ แต่เรื่องที่ยกขึ้นนั้นต้องเป็นเรื่องจริง มิได้เสแสร้งแกล้งแต่งเรื่องขึ้น

⁸⁸ ขุ.ชา. (บาลี) 27/62/219., (ไทย) 27/62/332.

⁸⁹ ขุ.ชา. (บาลี) 27/63/219., (ไทย) 27/63/332.

⁹⁰ ขุ.ชา. (บาลี) 27/64/220., (ไทย) 27/64/332.

ผลของการใช้สัตย์อธิษฐาน เริ่มปรากฏตั้งแต่มารดาใช้เป็นครั้งแรกที่สุวรรณสามกุมารเริ่ม ขยับตัวและฟื้นในที่สุดเมื่อพสุณธรีเทพธิดาตั้งสัจจะอธิษฐานจบลง และได้เกิดความอัศจรรย์ขึ้น 4 อย่าง คือ

- 1) พระมหาสัตว์หายโรค
- 2) ดวงตาของบิดามารดากลับมองเห็นตามปกติ
- 3) แสงอรุณขึ้น
- 4) ท่านทั้งสองปรากฏที่อาศรม⁹¹

ในเรื่องของการเกิดอัศจรรย์นี้ เอลิซาเบธ เรย์ และคณะ ได้กล่าวถึงสาเหตุที่บิดามารดา ของสุวรรณสามกุมารกลับมามองเห็นได้ดังเดิมนั้นว่า เป็นเพราะอาการตาบอดของทั้งสองท่านได้ สิ้นสุดลงพร้อมกับกรรมเก่าที่ได้ชดใช้หมดสิ้นไปแล้ว และยังได้กล่าวถึงผลดีที่พระเจ้าปิลักษณ์ยัง สุวรรณสามกุมาร เพราะถ้าหากว่าพระองค์ไม่ได้ยังคงสุวรรณสามกุมารแล้ว สุวรรณสามกุมารก็คง จะไม่สามารถช่วยให้บิดามารดาชดใช้กรรมเก่าได้⁹²

ผลของการใช้สัจจะ นอกจากจะช่วยชุบชีวิตคนที่ตายไปให้ฟื้นขึ้นมาได้แล้ว ยังสามารถใช้ เป็นพลังธรรมในการป้องกันภัยอันตรายที่จะมาถึงตนได้ ดังเช่น ที่ปรากฏในอรรถกถาวิภูฏกชาดก เกี่ยวกับลูกนกคุ้มได้ตั้งสัจจกิริยาให้ตนเองรอดพ้นจากไฟป่า ดังมีเรื่องโดยย่อดังนี้

พระโพธิสัตว์เกิดเป็นนกคุ้มในป่าแห่งหนึ่งในแคว้นมคธ บิดามารดาได้ให้พระโพธิสัตว์นอน อยู่ในรัง แล้วนำอาหารมาป้อนด้วยจะงอยปากในป่านั้น ไฟจะไหม้เป็นประจำทุก ๆ ปี มีวันหนึ่งไฟป่า ได้เกิดไหม้ขึ้นลุกลามทั่วทั้งป่า ในขณะที่บิดามารดาของพระโพธิสัตว์ออกไปหาอาหารยังไม่กลับมา ปลอ่ย ให้พระโพธิสัตว์นอนอยู่ในรังตัวเดียว แม้ชนปีกก็ยังไม่งอกขึ้นมา ยังบินไม่ได้ ส่วนนกฝูงอื่น ๆ พวกมัน บินหนีไปหมด เมื่อไฟป่าไหม้เข้ามาใกล้รังที่พระโพธิสัตว์นอนอยู่ พระโพธิสัตว์ไม่รู้อะไรจะทำอย่างไร จึงได้ คิดถึงคุณแห่งสัจจะของพระพุทธเจ้าในอดีตว่ามีอยู่จริง แล้วน้อมมาอุสัจจะที่มีอยู่ในตนเองเพื่อทำให้ ไฟป่าล่าถอยไป เมื่อพบเห็นสัจจะในตัวเองแล้ว จึงได้กล่าวสัจจกิริยาว่า “ปีกของเรามีอยู่ แต่ก็บิน ไม่ได้ เท่าทั้ง 2 ข้างของเรามีอยู่ แต่ก็เดินไม่ได้ และมารดาบิดาของเราก็นิภัยออกไปแล้ว นี่ไฟป่า เจ้า จงถอยกลับไปเถิด”⁹³ พอจบสัจจกิริยาของพระโพธิสัตว์นั้น ไฟป่าก็ได้ล่าถอยไปประมาณ 16 กรีสแล้ว ดับลง ณ ที่นั้นนั่นเอง ถือว่าเป็นสัจจบาร์มี⁹⁴ของพระโพธิสัตว์ที่ได้บำเพ็ญในชาตินี้

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า สัจจะ หมายถึงความจริงที่มีอยู่ในตัวบุคคลนั้นจริง ๆ ซึ่งความจริงนี้ อาจเป็นเรื่องที่ดีหรือไม่ดีก็ได้ ขอให้เรื่องที่กล่าวอ้างนั้นเป็นความจริง อำนาจของสัจจวาจา ย่อมทำให้ เจ้าของสัจจะรอดพ้นจากภัยอันตรายต่าง ๆ ได้และยังสามารถช่วยให้คนอื่นที่ตนรักรอดพ้นจากความ ตายได้

ส่วนสัจจบาร์มีที่ปรากฏในวิสูตรชาดก ขอกกล่าวสรุปถึงประวัติความเป็นมาของวิสูตรบัณฑิต การแสดงสัจจะของวิสูตรบัณฑิต เป็นเพราะพระนางนาควิมาลาต้องการฟังธรรม พระธิดาของพระนาง

⁹¹ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี). 9/400/146-147., (ไทย) 9/400/172.

⁹² เอลิซาเบธ เรย์ และคณะ, **ทศชาติ**, แปลโดย สนธิวรรณ อินทรลิล, (คณะโบราณคดี: มหาวิทยาลัย ศิลปากร, 2524.), หน้า 35.

⁹³ ขุ.ชา. (บาลี) 27/35/9., (ไทย) 27/35/15.

⁹⁴ ขุ.ชา.เอกก.อ. (บาลี) 1/35/295., (ไทย) 1/35/309.

นาคหาอุบายช่วยพระมารดา ปุณณกัณท์หลงรักพระนางนาคอิรันทตี ปุณณกัณท์เล่นสกากับพระเจ้าธัญชัยโกกรัพยาราช ปุณณกัณท์ทรมาณวิรุรบัณฑิต วิรุรบัณฑิตแสดงธรรมแก่ปุณณกัณท์ วิรุรบัณฑิตพบพญานาคแล้วแสดงธรรมแก่พระนางวิมาลาและวิรุรบัณฑิตก็ได้กลับบ้าน

หลักธรรมที่เกื้อหนุนและเป็นปฏิปักษ์ต่อหลักสัจจะที่ปรากฏในวิรุรชาดกมี (1) หลักธรรมที่เป็นฝ่ายเกื้อหนุนสัจจะนั้นเป็นหลักธรรมที่วิรุรบัณฑิตได้ประพฤติปฏิบัติและแสดงให้ผู้อื่นได้ปฏิบัติตาม ซึ่งประกอบด้วยทศพิธราชธรรม จักกวรรตธรรม ราชวสตีธรรม พรหมวิหาร ฆราวาสธรรม อัปมาทธรรม อธิษฐานธรรม สังคหัตถุ สาธุรธรรม วิริยธรรม หลักธรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เมื่อวิรุรบัณฑิตปฏิบัติ จึงได้รับยกย่องจากบุคคลทั้งหลายว่าท่านเป็นบัณฑิตเป็นผู้ที่มีสัจจะ โดยวิรุรบัณฑิตสอนหลักธรรมที่มุ่งเน้นการรักษาและการฝึกกาย วาจา และใจให้เรียบร้อย เพื่อให้มนุษย์ในสังคมประพฤติปฏิบัติต่อการดำเนินชีวิตด้วยการไม่เบียดเบียนตนเองและทั้งไม่เบียดเบียนผู้อื่น มีเบญจศีลคือ เจตนางดเว้นอกุศลธรรม เบญจธรรม คือ เจตนามุ่งประพฤติตามข้อควรปฏิบัติ นาถกรรมธรรม คือ การสำรวจกาย วาจา ให้เรียบร้อยเป็นหลักธรรมใช้ในการฝึกตนและสั่งสอน (2) หลักธรรมที่เป็นฝ่ายปฏิปักษ์กับสัจจะคือการมุสาวาท คือต้องเว้นขาดจากการพูดเท็จ และกล่าวแต่คำสัตย์ ชำรงสัจจะชื่อตรง เชื่อถือได้ ไม่หลงโลก อันหมายถึงการไม่พูดโกหก หรือไม่ใช่วาจาละเมิดความจริงเพราะเห็นแก่ตนหรือเห็นแก่อำมีสและมุ่งทำลายผู้อื่น

ความสำคัญของหลักสัจจะกับการประกอบอาชีพในสังคม สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ดังนี้

ประโยชน์ของสัจจะในสังคม

(1) การนำสัจจะไปใช้ในสังคมนักรบการเมืองการปกครอง ถ้าหากปราศจากสัจจะธรรมเพียงอย่างเดียวแล้ว ระบบการเมืองการปกครองย่อมล้มเหลว ทั้งนี้ เพราะการบริหารที่ดี และหลักการที่ถูกต้องนั้น จะต้องยึดหลักสัจจะธรรมความจริงนำไปใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ และมีความซื่อสัตย์ต่อหน้าที่ นักรบการเมืองการปกครองที่มีความซื่อสัตย์สุจริต มีความจริงใจต่อการปฏิบัติหน้าที่คือ ความซื่อสัตย์ ชื่อตรง การพูดจริง ทำจริง ไม่คดโกงกัน ไม่หลอกลวงกัน ไม่คดโกงหรือคอร์รัปชัน ไม่ควรทำผิดกฎหมายและกฎกติกาของสังคมและควรมีความซื่อสัตย์ต่อหน้าที่ของตน ต่อประเทศชาติ บ้านเมือง แล้วประเทศชาติ ประชาชนย่อมพบกับความเจริญก้าวหน้า และเกิดความผาสุกเป็นอย่างยิ่ง

(2) การนำสัจจะไปใช้ด้านการศึกษา สัจจะในด้านการศึกษาซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับทั้งด้านผู้สอนและผู้เรียนต้องมีความจริงใจต่อกัน โดยมุ่งเน้นให้เป็นผู้ที่สมบูรณ์ด้วยความประพฤติอันบุคคลจะพึงแสดงต่อกัน มีความบริสุทธิ์ใจและความจริงใจต่อกัน เพื่อให้เกิดความเชื่อมั่น ประพฤติที่ติงาม การเรียนการสอนนั้นจะต้องมุ่งที่ความบริสุทธิ์ใจหรือความจริงใจต่อกันเป็นสำคัญ จึงจะเกิดประโยชน์ต่อการศึกษา

(3) การนำสัจจะไปใช้ในสังคมนักรบกิจนั้น สังคมนักรบกิจมุ่งเน้นสนองความต้องการของมนุษย์หรือวิธีการดับทุกข์ อันเกิดมาจากความต้องการของมนุษย์ เพราะชีวิตของเราดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย 4 ซึ่งเป็นปัจจัยขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิต ซึ่งพระพุทธศาสนาได้สอนวิธีปฏิบัติเพื่อให้เหมาะสมกับความเป็นอยู่ จึงได้สอนหลักสัจจะธรรม คือ ให้บุคคลมีความซื่อสัตย์สุจริต จริงใจต่อกัน โดยเน้นให้ประกอบสัมมาอาชีพด้วยสัจจะ การมีสัจจะต่อกันในการประกอบสัมมาอาชีพ ย่อมส่งผลให้

เศรษฐกิจมั่งคั่งและเจริญก้าวหน้าและเกิดความสุขในสังคมได้ บุคคลในสังคมจะต้องมีความจริงจัง ซื่อสัตย์สุจริตต่อตนเองและผู้อื่น เช่น การซื่อสัตย์ต่อตนเองและผู้อื่น ได้แก่เคารพในศักดิ์ศรีของตนเอง ให้เกียรติแก่ผู้อื่น ทำอะไรก็ทำด้วยความจริงจัง พุดด้วยความสัตย์จริงรู้จักรักษาคำพูด จะคิดอะไรก็ให้เป็นประโยชน์อย่างจริงจังต่อผู้อื่น ไม่หลอกลวง ไม่เป็นคนเหลวไหล พยายามรักษาความสัตย์จริงไว้ให้ได้แม้จะเสียทรัพย์สินเสียชีวิตแต่ไม่ยอมให้เสียคำพูด เข้าในลักษณะที่ว่า “ยอมสละทรัพย์เพื่อรักษาอวัยวะ ยอมสละอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต ยอมสละชีวิตเพื่อรักษาความสัตย์จริง เพื่อรักษาความถูกต้อง” ดังวิสูตรบัณฑิตเป็นตัวอย่าง เมื่อบุคคลในสังคมมีความจริงจังต่อกันมีสัจจะแล้วสังคมย่อมเกิดความสงบสุขร่มเย็น

ดังนั้น ผู้นำพินาตุนด้วยสัจจบารมี สัจจะ คือ ความซื่อสัตย์ จริงใจ ไม่กล่าวคำคลาดเคลื่อนไปจากหลักความเป็นจริง หรือจากหลักธรรม มีความมุ่งมั่นตั้งใจรักษาสัจจะ ดังเช่น สุวรรณสามกุมารและวิสูตรบัณฑิตมุ่งรักษาสัจจะไว้ด้วยชีวิต ทั้งสัจจะที่มีต่อตนเองและต่อผู้อื่น

นำตนด้วยเนกขัมมบารมี

การออกบวช หมายถึง บรรพชา การบวช เช่น บรรพชา เป็นกิจที่ทำได้ยาก ถ้าให้ควบกับคำอุปสมบท บรรพชา หมายความว่า การบวชเป็นสามเณร อุปสมบท หมายความว่า การบวชเป็นภิกษุ⁹⁵

หนังสือการบวชในพระพุทธศาสนา เมื่ออธิบายว่า ศัพท์ว่า บวช มาจากศัพท์บาลีว่า “ปพพชชา” (ป + วช ธาตุ) หมายความว่า ออกหรือเว้นจากความประพฤติชั่ว ได้แก่การออกจากบ้านเรือนไปหาที่สงัดที่ไกลออกจากบ้านเรือน เช่น ในป่า ทำที่พักพ้ออาศัยอยู่ได้ เช่น บรรณศาลา (ทับไผ่) เพื่อทำความสงบระงับชั่วคราวบ้าง ตลอดไปบ้าง ถือกันว่าเป็นการประกอบกรกุศลหรือบุญอย่างสูง มีมาก่อนครั้งพระพุทธเจ้าจะได้ตรัสรู้มานาน⁹⁶

คำว่า ปพพชชา ภาษาไทยเรียกว่า บรรพชา แปลว่า การบวช ก่อนพุทธกาลเรียกว่า บรรพชาอย่างเดียวนั้นไม่ได้ใช้คำว่า อุปสมบท เพราะคำว่า อุปสมบท เกิดทีหลังคำว่า บรรพชา ในสมัยที่พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในโลกเป็นครั้งแรกนั้น มนุษย์ ในสมัยนั้นเรียการบวชคำเดียว คือ บรรพชา⁹⁷

เนกขัมมะคือการเสียสละโลกียวิสัยออกบวชเนกขัมมะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สพพกิเลสเทนิกขณตตตา เนกขัมมมึ ชื่อว่าเนกขัมมะ เพราะออกไปจากกิเลสทุกอย่าง มีความหมาย 5 อย่าง คือ 1) ปรมชฌมาน ปฐมฌมาน 2) ปพพชชา การบรรพชา 3) วิมุตติ อรหัตตผล-นิพพาน 4) วิปัสสนา วิปัสสนา 5) นิสเสสกุสล กุศลทุกอย่าง มีอุทาหรณ์ประกอบ ดังนี้

1) ปรมชฌมาน แปลว่า ปฐมฌมาน

⁹⁵ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, (กรุงเทพมหานคร: ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น, 2546), หน้า 606.

⁹⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การบวชในพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2548), หน้า 13-14.

⁹⁷ พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร รัตนโณ), อนุพุทธพิภพที่ปณี ภาค 5, พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เซเว่น พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2547), หน้า 1-2.

อุทาหรณ์: เนกขมัม โข ปนสสุ มนสิกรโโรโต **เนกขมเม** จิตตํ ปกขนุทติ ปสฺสิตติ สนฺติภูจฺติ วิมุจฺจติ⁹⁸ แต่เมื่อเธอมนสิการ**ปฐมฌาน** จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งอยู่ น้อมไปใน**ปฐมฌาน**

เนกขมัม โข ปนาติ อธิ **เนกขมัม** นาม อสุเกสุ ปรมชฺฌานํ ตทสฺส มนสิกรโโรโต จิตตํ ปกขนุทติ⁹⁹ **ปฐมฌาน**ในอสุภะ ชื่อว่าเนกขัมมะ ในคำนี้ เนกขมัม โข ปน เมื่อภิกษุตั้งใจถึงปฐมฌานนั้น จิตย่อมน้อมแล่นไปในปฐมฌานนั้น

ยถาห กามานเมตํ นิสฺสรณํ ยทิตฺถ **เนกขมฺมนฺติ**.¹⁰⁰ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ธาตุที่สลัดกามคือ**ปฐมฌาน**¹⁰¹

เนกขมฺมนฺติ ปรมชฺฌานํ¹⁰² คำว่า **เนกขมัม** หมายถึง ปฐมฌาน

กามานเมตํ นิสฺสรณํ ยทิตฺถ เนกขมฺมนฺติ เอตถ **เนกขมฺมนฺติ** อนาคามิมคฺโค อธิปฺเปโต. โส ทิ สพฺพโส กามานํ นิสฺสรณํ.¹⁰³ พระเถระประสงค์เอาอนาคามิมรรคว่า **เนกขัมมะ** ในคำนี้ว่า **กามานเมตํ นิสฺสรณํ ยทิตฺถ เนกขมัม** แท้จริง อนาคามิมรรคนี้ชื่อว่าเป็นเครื่องสลัดกามทั้งหลาย โดยประการทั้งปวง

เนกขมัม โข ปนาติ อธิ **เนกขมัม** นาม ทสฺสุ อสุเกสุ ปรมชฺฌานํ¹⁰⁴ ในคำนี้ว่า **เนกขมัม โข ปน** ปฐมฌานในอสุภะ 10 ชื่อว่า**เนกขัมมะ**

2) **ปพฺพชฺชา** แปลว่า การบรรพชา

อุทาหรณ์: เนกขมฺมสํกฺกโป อพฺยาปาทสํกฺกโป อวิหีสาสํกฺกโป อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว สมนฺนสํกฺกโป¹⁰⁵ ภิกษุทั้งหลาย ความดำริในการออกบวช ความดำริในความไม่พยาบาท ความดำริในความไม่เบียดเบียน นี้เราเรียกว่าสัมมาสังกัปปะ

สเจ จ ปพฺพชฺชมุเปติ ตาทิโส

เนกขมฺมฉนฺทาทิโรโต วิจกฺขโณ

อคฺโค น โส คจฺจติ ชาตุ ฆมฺภานํ

นรุตฺตโม เอส ทิ ตสฺส ธมฺมตา¹⁰⁶

ถ้าพระกุมารผู้มีพระลักษณะเช่นนั้น ทรงออกผนวช ทรงยินดีในเนกขัมมฉันทะ และทรงมีพระปรีชาเห็นแจ้ง เป็นอัครบุคคัล ไม่มีใคร ๆ ช่มได้แน่นอน เป็นผู้สูงสุดกว่านรชน นี้เป็นธรรมตาของพระกุมารนั้น”

⁹⁸ อจ.ปญจก. (บาลี) 22/200/230.

⁹⁹ อจ.ปญจก.อ. (บาลี) 3/200/82.

¹⁰⁰ ที.ปา. (บาลี) 11/353/244., ขุ.อิติ. (บาลี) 25/72/286.

¹⁰¹ ที.ปา. (ไทย) 11/353/374., ขุ.อิติ. (ไทย) 25/72/429

¹⁰² สารตถ.ฎีกา (บาลี) 1/444.

¹⁰³ ที.ปา.อ. (บาลี) 3/353/259.

¹⁰⁴ ที.ปา.อ. (บาลี) 3/321/230.

¹⁰⁵ ที.ม. (บาลี) 10/402/266.

¹⁰⁶ ที.ปา. (บาลี) 11/203/127.

เนกขมมสุขขนติ เนกขมมํ วุจฺจติ ปพฺพชฺชา ตํ อารพฺภ อุปฺปชฺชนกฺสุขํ¹⁰⁷ คำว่า **เนกขมมสุขํ** ความว่า บรรพชา ท่านเรียกว่า เนกขัมมะ สุขที่เกิดขึ้นเพราะปรารภบรรพานั้น

เนกขมมณฺติ วุจฺจติ ปพฺพชฺชา ฆรพฺพณฺโต นิกฺขนฺตตฺตา¹⁰⁸ บรรพชา ท่านเรียกว่า เนกขัมมะ เพราะเป็นเครื่องสลัดออกจากเครื่องผูกคือเรือน

3) **วิมุตติ** แปลว่า อรหัตตผลและนิพพาน

อุทาหรณ์: โส ฌญฺจานานิ อธิมุตฺโต โหติ **เนกขมฺมาธิมุตฺโต** โหติ¹⁰⁹ ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์นั้น ย่อมโน้มไปในฐานะ 6 คือ **โน้มไปในอรหัตตผล**

เนกขมฺมาธิมุตฺโตตีอาทิ สพฺพิ อรหฺตฺตวเสณ วุตฺตํ อรหฺตฺตํ หิ สพฺพกิเลสฺหิ นิกฺขนฺตตฺตา เนกขมมํ¹¹⁰ คำว่า เนกขมฺมาธิมุตฺโต เป็นต้นทุกคำ พระโสณโกฬวิริยะกล่าวหมายถึงอรหัตตผล ก็อรหัตตผล ชื่อว่าเนกขัมมะ เพราะออกไปจากกิเลสทุกอย่าง

วितฺตาคตฺตาตี มคฺคปฏฺฏิเวเธณ รากศฺส วิคตฺตตฺตาเยว **เนกขมฺมสงฺขาตํ อรหฺตฺตํ** ปฏฺฏิ- วิชฺฌิตฺวา จิตฺโต โหติ ผลสมาปตฺติวิหาเรณ วิหฺรติ ตนฺนินฺนมานโสเยว โหตีตี อตฺถโล¹¹¹ คำว่า วิตฺตาคตฺตา หมายถึง เป็นผู้บรรลุนิพพานแล้วดำรงอยู่ เพราะปราศจากราคะได้ก็โดยการบรรลุนิพพานนั่นเอง อธิบายว่า อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่คือผลสมาบัติ คือเป็นผู้มีใจโน้มไปในผลสมาบัตินั้น

เนกขมมํ อธิมุตฺตสฺสชาติ อรหฺตฺตํ ปฏฺฏิวิชฺฌิตฺวา จิตฺตสฺส¹¹² คำว่า **เนกขมมํ อธิมุตฺตสฺส** ความว่า บรรลุนิพพานดำรงอยู่

4) **วิปัสสนา** แปลว่า วิปัสสนา

อุทาหรณ์: โส เนกขมมํ ภาเวนฺโต รมติ กามจฺจนฺทํ ปชฺชนฺโต รมติ¹¹³ เธอเมื่อเจริญวิปัสสนา ก็ยินดี เมื่อละกามฉันทะก็ยินดี

เนกขมมณฺติ กามฺเหติ นิกฺขนฺตภาวฺโต เนกขมฺมสฺสยฺยิตฺตํ ปรมฺชฌานูปจาร์ ๓ เป ๓ ปรมฺช- ฌานสฺส ปุพฺพภาคภาวนา หิ อธิธาธิเปตฺตา¹¹⁴ บทว่า **เนกขมมํ** ความว่า อุปจาระแห่งปฐมฌาน ชื่อว่า **เนกขัมมะ** เพราะสลัดออกจากกามทั้งหลาย ความจริง ภาวนาเป็นส่วนเบื้องต้นของปฐมฌาน ท่านประสงค์เอาในบทว่า **เนกขมมํ** นี้

5) **นิสเสสกุสล** แปลว่า กุศลทุกอย่าง

อุทาหรณ์: ปพฺพชฺชา สห อุปจฺจาเรณ ปรมํ ฌานํ วิปัสสนา ปญฺญา จ นิพฺพานญฺจ **เนกขมมํ นาม** สพฺเพปิ กุสฺลา ธมฺมา **เนกขมมํ นาม** วุตฺตยฺเหตฺติ

ปพฺพชฺชา ปรมํ ฌานํ

นิพฺพานญฺจ วิปัสสนา

¹⁰⁷ อจ.ทก.อ. (บาลี) 2/66/60.

¹⁰⁸ อจ.ฎีกา (บาลี) 2/66/59.

¹⁰⁹ วิ.ม. (บาลี) 5/244/6.

¹¹⁰ วิ.อ. (บาลี) 3/243/164.

¹¹¹ วิ.อ. (บาลี) 3/243/165.

¹¹² วิ.อ. (บาลี) 3/243/165.

¹¹³ อจ.จตุกก.อ. (บาลี) 2/28/321.

¹¹⁴ อจ.ฎีกา (บาลี) 2/28/343.

สพเพปิ กุสลา ธมมา

เนกขมมุนติ ปุจฺจเรติ

อิมสํ ปน ปพพชชาทินํ ตณหาโสตสฺส ปฏฺโถมโต ปฏฺโถโสตสทิสตา เวทิตพฺพา อวิเสเสน ทิ ธมมวินโย **เนกขมมํ**¹¹⁵ บรรพชา ปฐมฌานพร้อมด้วยอุปจาร วิปัสสนาปัญญา และ นิพพาน ชื่อว่า**เนกขัมมะ** กุศลธรรมแม่ทั้งหมด ก็ชื่อว่า**เนกขัมมะ** สมดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า

บรรพชา ปฐมฌาน นิพพาน วิปัสสนา และกุศลธรรมแม่ทั้งหมด

เราเรียกว่า **เนกขัมมะ**

ก็ผู้ศึกษาพึงทราบความที่บรรพชาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นเช่นกับการทวนกระแส โดยการ ทวนต่อกระแสแห่งตัณหา เพราะว่า โดยความไม่แปลกกันแล้ว ธรรมวินัย ชื่อว่า**เนกขัมมะ**

เนกขมมุนติ กามจฺจนทสฺส ปฏฺฐิปกฺโข อโลโก¹¹⁶ บทว่า **เนกขมมํ** ได้แก่ ความไม่โลภอัน เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ

กาเมหิ นิกฺขนตตฺตา **เนกขมมํ** อนาคามิมคฺโค วา¹¹⁷ ชื่อว่า**เนกขัมมะ** เพราะออกจาก กามหรือ ได้แก่ อนาคามิมรรค

อกุสเลสุ กามจฺจนทํ กุสเลสุ **เนกขมมํ** วิเสเสตฺวา ทสเสตฺต อฺนุปฺปนฺนสฺส กามจฺจนทสฺสา ติอาทิมหาห ตตถ **กามจฺจนโท**ติ สมာธิปฺปฏิปกฺโข กามราโค **เนกขมมุนติ** ปจฺมชฌานสมာธิ ปจฺมชฌานํ วา สพฺเพ เอวํ วา กุสลา ธมมา **เนกขมมํ**¹¹⁸ พระสารีบุตรกล่าวคำมีว่า **อนุปฺปนฺนสฺส กามจฺจนทสฺส** เป็นต้น เพื่อแสดงถึงกามฉันทะในอกุศลและเนกขัมมะในกุศลให้พิเศษยิ่งขึ้น ในคำเหล่านั้น คำว่า **กามจฺจนโท** คือ กามราคะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิ คำว่า **เนกขมมํ** คือ ปฐมสมาธิ หรือ ปฐมฌาน หรือ กุศลธรรมทั้งหมดนั้นแหละ เป็น**เนกขัมมะ**

ดังนั้น สรุปได้ว่า เนกขัมมะ หมายถึง การบวชคือการออกจากบ้านเรือนไปปฏิบัติธรรม โดยการประพาศพรหมจรรย์ เพื่อกำจัดกิเลสและปิดกั้นกระแสของอารมณ์ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ รักษาศีลให้บริสุทธิ์เพื่อเป็นพื้นฐานในการเจริญสมาธิและปัญญา

การบำเพ็ญเนกขัมมะ คือการออกบวชนี้ถือเป็นเรื่องสำคัญ เป็นเรื่องบารมีธรรมอย่างหนึ่ง พระโพธิสัตว์เมื่อทรงเป็นผู้ครองเรือนอยู่ แม้ทรงสมบูรณ์ด้วยทรัพย์ คนใช้ ที่อยู่ ยศอำนาจ แต่ทรงนึก ถึงความแก่ ความเจ็บ ความตาย ว่ามีประจำแก่พระองค์และคนอื่น ๆ ทั่วไปไม่มีใครล่วงพ้น ทรงสลด พระทัยมุ่งหมายจะหาเครื่องแก้ ซึ่งเรียกว่า โมงกะ แปลว่า “พ้น” จึงเสด็จออกบวช แต่ว่าบารมีธรรม อันนี้จะพบอยู่แก่บุคคลผู้บำเพ็ญเนกขัมมะได้นั้น จะต้องประพาศปฏิบัติเนกขัมมะอย่างเคร่งครัด ใน สมัยที่ยังไม่มีพระพุทธศาสนา การปฏิบัติก็เป็นไปตามความเชื่อถือของตน แต่ถึงกระนั้นก็ถือว่าเป็น บารมี เพราะว่าการประพาศปฏิบัติในสมัยที่ยังไม่มีพระพุทธศาสนา ไม่มีพุทธบัญญัติ ผู้ที่ออกบวชก็คือ การเว้นจากการทำบาป เช่นไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพาศผิดในกาม ไม่พูดเท็จ ไม่ดื่มเครื่องดอง ของเมา ก็ถือว่าเป็นการบำเพ็ญพรตแล้ว¹¹⁹ หรือการไม่รับประทานเนื้อสัตว์ รับประทานแต่ผลหมาก

¹¹⁵ ขุ.อติ.อ. (บาลี) 109/393.

¹¹⁶ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/18/113.

¹¹⁷ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/24/132.

¹¹⁸ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/89/342.

¹¹⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การบวชในพระพุทธศาสนา, หน้า 15.

รากไม้ต่าง ๆ อยู่ในป่า อยู่อย่างบุคคลที่มีความอิสระทั้งทางร่างกายและทางจิตใจ มีการประพฤติวัตรปฏิบัติพอสมควร ก็ถือว่าเป็นการบวชเหมือนกัน¹²⁰

พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการบวช ไว้หลายประเภท ขอนำเสนอเพียง 3 ประเภท ดังนี้

1) เอหิภิกขุอุปสัมปทา คือ การอุปสมบทด้วยวาจาว่า “จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวไว้ดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อการทำให้สุดแห่งทุกข์โดยชอบ” เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงบวชให้ด้วยพระองค์เอง สำหรับภิกษุสาวกในรุ่นแรก ๆ และหากผู้ใดได้ฟังธรรมสามารถสำเร็จเป็นพระอรหันต์ก่อนบวช เช่น ท่านยสกุสุมุตฺร พระพุทธองค์จะไม่ตรัสประโยคหลังที่ว่า “เพื่อกระทำให้สุดแห่งทุกข์โดยชอบ” เหตุเพราะผู้บวชได้ถึงที่สุดแห่งทุกข์โดยบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์แล้ว

2) ตีรสมณคณุปสัมปทา คือ การอุปสมบทด้วยการถึงไตรสรณะ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้พระสาวกทำในยุตต้นพุทธกาล เพื่อบวชให้ผู้ที่มิศรัทธา ซึ่งในขณะนั้นคณะสงฆ์ยังมีไม่มากนักและเมื่อทรงอนุญาตให้มีการบวชแบบที่ 3 การบวชแบบที่ 2 นี้ ก็เปลี่ยนมาใช้สำหรับบรรพชาให้สามเณร

3) ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา คือ การอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม หรือบวชโดยการอนุญาตของสงฆ์ในที่ประชุม เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำ เมื่อสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่ขึ้นมา และใช้มาจนถึงปัจจุบัน¹²¹

กล่าวถึงการบวชสมัยที่พระพุทธเจ้าเริ่มประกาศพระศาสนาในวันเพ็ญเดือน 8 พระองค์ทรงประทานอุปสมบทแก่ท่านอัญญาโกณฑัญญะ เป็นภิกษุรูปแรกในพระพุทธศาสนา จากพระโอษฐ์ว่า “จงเป็นภิกษุมาเถิด” เรียกการบวชแบบนี้ว่า เอหิภิกขุอุปสัมปทา ภายหลังทรงอนุญาตการบวชแบบตีรสมณคณุปสัมปทา คือ ให้ผู้จะออกบวชเปล่งวาจาขอถือเอาพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งทางใจต่อหน้าพระสาวกที่ทรงส่งออกไปประกาศพระศาสนาในท้องถิ่นที่ห่างไกล ไม่ต้องพาผู้คนจะบวชมาเฝ้าพระพุทธเจ้าอย่างที่เคยทำ มาในระยะต้น ๆ ทำให้ลำบากทั้งแก่ผู้บวชและพระสาวกเองซึ่งจะทำให้เสียเวลาประกาศพระศาสนาในการเดินทางมาเฝ้าพระพุทธเจ้าแต่ละครั้ง

การบวชนั้นต้องเป็นความตั้งใจของนาคผู้บวชที่พร้อมจะบวชทั้งกายและจิตใจ จึงจะได้ อานิสงส์ของการบวชโดยแท้จริง ดังนั้น ความหมายของคำว่า อานิสงส์ นอกจากเป็นคุณจากการบวชทางกายและยังมีความหมายรวมไปถึงคุณที่ได้จากการบวชทางใจ คือ ปฏิบัติทางจิตด้วย ทำให้การบวชมีคุณมาก ดังพระนาคเสนถวายวิสัชนาพระยามิลินท์ไว้ว่า ข้อว่าบรรพชิตพิเศษกว่าฆราวาสนั้น น สกกา มีอจประมาณ มหาราช ขอถวายพระพรบพิตรพระราชสมภาร เปรียบปานดุษฎีแก้วมณี กามททสส อันให้สำเร็จซึ่งความปรารถนาทั้งปวงเป็นแก้วมณีในหรรจินดา ใครหนออาจสามารถที่จะตีราคาได้ ยถา มีครุวนาฉันใดก็ดี คุณแห่งบรรพชานี้มากนักหนา อาตมามีอจจะนับจะประมาณได้ มีอุปไมยเหมือนแก้วมณีอันมีราคานั้น มหาราช ขอถวายพระพรบพิตรพระราชสมภาร ประการหนึ่ง เปรียบ

¹²⁰ กิตติวุฒ โดม ภิภุ, บารมีปริทรรศน์ เล่มที่ 1, หน้า 130.

¹²¹ ธนาภิต, ประเพณี พิธีมงคล และวันสำคัญของไทย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปริมิต, 2543), หน้า 71-75.

ปานดูจกลั่นละลอกในมหาสมุทรอันใหญ่ บุคคลผู้ใดไม่อาจสามารถประมาณได้ฉันใดก็ดี อาตมาภาพมิอาจประมาณคุณแห่งบรรพชานี้ได้ เหมือนคลั่นในมหาสมุทรอันลึกสุดประมาณนั้น¹²²

ประโยชน์ของการบวช คือการเสียดสละโลกียวิสัย หรือการดำเนินชีวิตการอยู่ครองเรือน มาบวชโดยถือเพศสมณะเป็นพระภิกษุปฏิบัติตามพระวินัย และถือว่าเป็นเพศที่ได้รับเกียรติยศสูงกว่าฆราวาส ประโยชน์ที่จะมี 2 ส่วน คือประโยชน์ต่อตนเองมีทำให้สามารถฝึกตนให้มีมานะอดทน เป็นคนมีคุณธรรม มีความสันโดษ มีอิสระในการปฏิบัติธรรม และมีโอกาสรับสัมผัสกับศาสนพิธี สำหรับประโยชน์ส่วนร่วม คือพระภิกษุจะได้สั่งสอนปฏิบัติธรรม และเป็นตัวอย่างการปฏิบัติธรรม ญาติพี่น้องจะได้มาทำบุญร่วมและได้ติดตามโมทนาบุญทำให้สังคมอยู่ร่วมกันตามระบอบประชาธิปไตย และถือว่าพระที่บวชนั้นได้สืบทอดพระพุทธศาสนาด้วย¹²³

สรุป เนกขัมมะทางพระพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงความหมายของการออกบวช คือการออกจากบ้านเรือนไปปฏิบัติธรรม โดยการปฏิบัติพรหมจรรย์หรือปฏิบัติตามสมณะเพศ การบวชก็คือการบรรพชา มีหลายประเภท คือ ประเภทที่พระพุทธองค์ทรงบวชให้ ประเภทที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้สาวกบวชให้ และประเภทที่พระสงฆ์ในที่ประชุมได้อนุมัติและเห็นสมควรบวชได้ และประโยชน์ของการบวชมีทั้งประโยชน์ส่วนตัวผู้บวช และประโยชน์ส่วนร่วมที่มีญาติพี่น้องและสังคม ประโยชน์ส่วนตัว คือมีเพศเป็นพระมีบุคคลและสังคมเคารพนับถือผู้บวชจะได้ประพฤติตนเป็นคนมีคุณธรรม รู้จักศาสนพิธี ประโยชน์ส่วนร่วมได้ในส่วนของพุทธศาสนิกชน รู้จักธรรมและนำไปปฏิบัติตลอดจนการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้มีเสถียรภาพคงอยู่กับสังคม ตามที่กล่าวมานี้เป็นเรื่องของเนกขัมมะการออกบวช

ดังนั้น เนกขัมมะบารมีเป็นหลักธรรมที่มุ่งสอนเพื่อให้มนุษย์เราได้รับรู้ถึงปลื้มใจหรือหลีกเลี่ยงจากกามคุณเพื่อหาความสุขที่ยั่งยืนกว่า ประเสริฐกว่า สอนให้เห็นว่ากามคุณมีความสุขน้อยแต่มีทุกข์มาก เมื่อบุคคลหมกมุ่นอยู่กับกามคุณแล้ว โอกาสที่จะพัฒนาตนหรือยกระดับจิตใจให้สูงขึ้นหรือบริสุทธิ์สะอาดนั้นเป็นการยาก ดังนั้น เนกขัมมะบารมี จึงเหมาะสำหรับผู้นำที่เป็นนักบวช หรือผู้นำทางพระสงฆ์โดยตรง แต่ในส่วนผู้นำทางโลก ก็สามารถปฏิบัติโดยอนุโลมหรือคล้อยตามได้ กล่าวคือปฏิบัติตนในส่วนที่ไม่นำพาตนหมกมุ่นหรือมัวเมาในกามคุณก็จะเป็นพื้นฐานให้เกิดเนกขัมมะบารมีได้ ลักษณะของเนกขัมมะบารมีคือการพิจารณาให้เห็นโทษของการครองเรือนอย่างลึกซึ้ง ดังพระเตมีย์กุมารทรงพิจารณาเห็นว่า หากพระองค์อยู่ในเพศฆราวาสต่อไปก็ต้องทำบาปอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยเฉพาะถ้าอยู่ในฐานะที่เป็นพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเกี่ยวข้องกับชีวิตของประชาชนทั้งเมืองแล้ว ยังมีโอกาสทำบาปมากขึ้น เพราะหน้าที่บังคับ การบำเพ็ญเนกขัมมะบารมีของพระเตมีย์กุมารแสดงให้เห็นถึงเป้าหมายที่ชัดเจน และความมุ่งมั่นที่จะก้าวไปให้ถึงเป้าหมายที่ตั้งไว้ คือพระโพธิญาณเพื่อประโยชน์อันยิ่งใหญ่ที่จะเกิดขึ้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ดังนั้น บุคคลผู้อยู่ในฐานะผู้นำสามารถถือเป็นแบบอย่างในการพัฒนาตนโดยมีการวางเป้าหมายให้ชัดเจนและมุ่งมั่นไปให้ถึง เพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวมเป็นหลัก

¹²² กรมศิลปากร, คัมภีร์มิลินทปัญหา (ไทย-บาลี), พิมพ์ครั้งที่ 9, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์ ปรินต์ติ้ง จำกัด, 2550), หน้า 311.

¹²³ ผศ.สุเมธ เมธาวิทยกุล, สังคัมภีร์พิธีกรรม, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2532), หน้า 124-125.

นำตนด้วยวิริยบารมี

วิริยะ หมายถึง **ความเพียร** ความบากบั่น มักใช้คู่กับอุตสาหะ ความกล้า วิริยะภาพก็ใช้¹²⁴ **ความเพียร** คือมีความเพียรพยายามไม่ท้อถอย มีเริ่มต้นดำเนินไป ก้าวหน้า ไม่มีถอยหลัง มีความกล้าหาญในการประกอบกระทำเหมือนอย่างราชสีหราชทุกอิริยาบถ¹²⁵ **ความเพียร** ในลักษณะที่เป็นความกล้าหาญ หรือจะเรียกว่า ปรานะ คือทรงตัวอยู่ในลักษณะอย่างนั้นเรื่อยไป หรือจะเรียกว่า ฐิตะ คือความตั้งมั่น หรือจะเรียกว่า อับปฏิวาณิ คือ ไม่ยอมถอยหลัง หรือจะเรียกกันในที่นี้ว่า ความเพียรโดยธรรมดา แต่ในภาษาบาลีเรียกว่า วายามะ เป็นภาษาไทยเรียกว่า พยายาม¹²⁶ **ความเพียร** ความพยายาม ความกล้าที่จะลงมือทำ เป็นแนวทางให้ดำเนินไปสู่ความสำเร็จตามประสงค์ วิริยะจึงหมายถึงการลงมือปฏิบัติลงมือทำงานที่ตนชอบที่ตนรัก ทำด้วยความพากเพียรพยายาม ทำด้วยความสนุก กล้าหาญ กล้าเผชิญกับความทุกข์ยากของปัญหาและอุปสรรคที่จะเกิดขึ้น หากมีอุปสรรคข้อขัดข้องใด ๆ ก็เพียรกำจัดปัดเป่าให้หมดสิ้นไป โดยไม่ย่อท้อไม่สิ้นหวัง เดินหน้าเรื่อยไปจนกว่าจะประสบความสำเร็จ วิริยะเป็นเหตุให้กล้าลงมือทำงานและกล้าเผชิญกับปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ขณะทำงาน ตรงกันข้ามหากขาดความเพียรพยายามเสียแล้วก็ไม่สามารถบรรลุเป้าหมายได้ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า คนจะล่วงทุกข์ได้ก็เพราะความเพียร¹²⁷ **ความเพียร** ที่จะละความชั่วประพฤติกุศล ความดี ความพยายามทำกิจไม่ท้อถอย¹²⁸ **ความเพียร** คือความขยันหมั่นเพียร ไม่ท้อถอยในหน้าที่ที่ตนจะพึงทำ หรือในการประพฤติธรรมของตน เป็นธรรมที่พึงให้แก่ตนประการหนึ่ง อันเป็นข้อ 7 ของนาถกรรมธรรม ความเพียรในพระพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมีศัพท์เรียกหลายอย่างเช่น อุฏฐานะ ความขยันหมั่นเพียร คือ ขยันลุกขึ้นทำงาน วายามะ ความพยายามในการประกอบหน้าที่การงาน ปรานะ การตั้งใจไว้มั่นคงหนักแน่น ปรักมะ การก้าวไปข้างหน้าไม่ถอยกลับ และอาดปะปะ ความเพียรเพากิเลส¹²⁹ **ความกล้าหาญ ความพยายาม** ในการดำเนินตนไปสู่ผลที่ตนต้องการตามสมควรแก่กรณีนั้น ส่วนวิริยนิหรีย หมายถึง ความเพียรในการป้องกันความชั่ว ขจัดความชั่ว เสริมสร้างและรักษาความดีไว้ไม่ให้เสื่อม¹³⁰ **วิริยพละ** หมายถึง กำลังความเพียรหรือความขยัน คนมีความขยันต้องมีกำลังใจที่เข้มแข็ง อาจกล่าวได้ว่า วิริยพละ ก็คือ กำลังใจนั่นเอง กำลังใจต้องมากคู่กับกำลังปัญญาเสมอ คนมีกำลังใจแต่ไม่มีกำลังปัญญาจะเป็นคนบ้าบิ่น คนมีกำลังปัญญาแต่ขาดกำลังใจจะเป็นคนฉลาด คนมีทั้ง

¹²⁴ ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนานมีบุ๊คพับลิเคชั่น จำกัด, 2546), หน้า 107.

¹²⁵ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช, **ทศบารมี ทศพิราชธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: ชวนการพิมพ์, 2532), หน้า 57.

¹²⁶ พุทธทาสภิกขุ, **สันติภาพของโลก**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธรรมทาน, 2541), หน้า 184.

¹²⁷ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), **คำวัด 3**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, 2546), หน้า 151.

¹²⁸ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ 21, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2556), หน้า 236.

¹²⁹ พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณ โณ), **พึงตนเอง**, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, 2539), หน้า 55.

¹³⁰ พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ), **นิเทศธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทแปดสิบเจ็ด (2545) จำกัด, 2548), หน้า 408-409.

กำลังใจและกำลังปัญญาจึงจะเป็นคนกล้าหาญ รวมทั้งสองอย่างเข้าด้วยกัน เรียกว่า ความกล้าหาญ¹³¹

ตามที่กล่าวมานี้พอสรุปได้ว่า วิริยะ หมายถึง การมีจิตใจมั่นคงพยายามบากบั่นพากเพียรไม่ทอดทิ้งในการดำเนินกิจการมีลักษณะกล้าหาญ เพียรพยายามไปสู่เป้าหมายของตน เพียรพยายามละความชั่วกระทำความดี มีสติปัญญาพิจารณาถึงความถูก ความผิด ชั่วดีและความเหมาะสม เป็นต้น ดังที่กล่าวนี้เป็นความหมายของวิริยะ

ลักษณะของวิริยะ ความเพียร ความพยายาม หรือความกล้าหาญ ความขยันหมั่น เพียรที่จะทำกิจต่าง ๆ ในทางสุจริตถูกต้องชอบธรรมไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค ทางพระพุทธศาสนาหมายเอาความเพียรพยายามชอบ คือความเพียรป้องกันบาปอกุศล คือไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศล คือความชั่วที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรสร้างกุศล คือความดีที่เกิดขึ้น และเพียรรักษากุศล คือรักษาความดีที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมคลายตั้งข้อความว่า “การก้าวออก การก้าวไปข้างหน้า การย่างขึ้นไป ความพยายาม ความอุตสาหะ ความขยัน ความไม่ถอยกลับ ความมั่นคง ความทรงไว้ ความบากบั่นไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคองธุระไว้ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ ตรีสรเรียกว่า ความเพียร”¹³² ดังนั้น ลักษณะของวิริยะจึงมีลักษณะดังนี้

มีความเพียรเป็นสภาวะที่แก้แล้วกล้า

- 1) มีความประครองจิตเป็นลักษณะ
- 2) มีการอุปถัมภ์จิตเป็นกิจ
- 3) มีความไม่ท้อแท้แห่งจิตเป็นเครื่องปรากฏ¹³³

มิลินทปัญหาซึ่งพระนาคเสนอธิบายแก่พระยามิลินท์ว่า วิริยะ มีลักษณะอุปถัมภ์ อุ้มชูไว้ไม่ให้กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมไป เหมือนกับเรือนเก่าอันชำรุดทรุดโทรมอันจะพังไปเขาจึงเอาไม้ค้ำชูไว้ไม่ให้เรือนเก่ามีเสาคัดล้มลงช่วยปะทะปะทั่งค้ำชูไว้¹³⁴

สรุปได้ว่า ลักษณะของวิริยะ คือ ทำหน้าที่ประคับประคองจิตไม่ให้เกิดความท้อแท้ในการกระทำสิ่งใดก็ต้องมีความเพียรประคับประคองไว้ไม่ให้เสื่อม ไม่เช่นนั้นแล้ว งานที่ทำนั้นก็จะไม่ประสบความสำเร็จ จะเห็นได้ว่าในองค์ธรรมต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนา ต้องมีวิริยะควบคู่อยู่เสมอ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติในองค์ธรรมนั้น ๆ มีวิริยะประคับประคองการปฏิบัติไว้ไม่ถอยความเพียรในการปฏิบัติ เมื่อมีความเพียรไม่ถอยแล้ว สิ่งที่ทำก็จะสำเร็จลุล่วงไปตามความประสงค์

ผลแห่งการทำความเพียรนี้ เทียบได้กับอานิสงส์ของความอดทน 5 ประการคือ¹³⁵

- 1) ย่อมเป็นที่รักที่ชอบใจของคนเป็นอันมาก
- 2) ย่อมเป็นผู้ไม่มากด้วยเวร

¹³¹ พระเทพโศภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **มณีนั่งปัญญา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า 32-33.

¹³² **ข.ม.** (บาลี) 29/201/414-415.

¹³³ **ม.ม.อ.** (บาลี) 1/27/92.

¹³⁴ พระปิฎกจุฬาลักษณ์, **มิลินทปัญหา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2536), หน้า 57.

¹³⁵ **อ.จ.ปญจก.** (บาลี) 22/216/241., (ไทย) 22/216/359.

- 3) ย่อมเป็นผู้ไม่มากด้วยโทษ
- 4) ย่อมเป็นผู้ไม่หลงกระทำกาละ
- 5) เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์

ผู้บำเพ็ญวิริยะย่อมได้รับประโยชน์ซึ่งได้แยกเป็นการบรรลุประโยชน์ 3 ประการดังนี้¹³⁶

1) อัตตัตถะ ประโยชน์ส่วนตน ได้แก่ ผลประโยชน์ส่วนตัวที่ตนเองจะได้รับทั้งชาตินี้ และชาติหน้าของตนเอง เช่น มีทรัพย์สินสมบัติมีลาภยศในโลกมนุษย์และสวรรค์ เป็นต้น

2) ปรัตถะ ประโยชน์ของผู้อื่น ได้แก่ ผลประโยชน์ที่เป็นไปเพื่อคนอื่นในสังคม เช่น การสั่งสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติธรรมจนเขาเกิดผลที่เป็นประโยชน์แก่ตนเอง อย่างไรก็ตามถึงจะเป็นประโยชน์เพื่อคนอื่น แต่ก็อย่าลืมประโยชน์ของตนเองก่อน จึงจะสามารถนำคนอื่นได้ เช่น แนะนำในเรื่องที่ตนทำมาแล้วและประสบความสำเร็จ เป็นต้น

3) อุภยัตถะ ประโยชน์ร่วมกัน ประโยชน์ร่วมกันทั้ง 2 ฝ่าย ได้แก่ คือประโยชน์สุขและความดีงามร่วมกันของชุมชน หรือสังคมรวมทั้งภาวะและปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ ซึ่งพึงกันช่วยบำรุงรักษาเพื่อเกื้อหนุนให้ทั้งตนและผู้อื่นก้าวไปสู่จุดหมาย

สรุปได้ว่า ประโยชน์ของวิริยะมี 3 อย่างด้วยกันคือ ประโยชน์แก่ตนเอง ผลจากการทำความเพียรย่อมเกิดแก่ตนเอง เมื่อเกิดแก่ตนเองแล้วส่งผลให้คนอื่นได้เห็นเป็นแบบอย่างแล้วนำไปปฏิบัติอีกด้วย และอันสุดท้ายคือ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือ ทำให้เกิดประโยชน์โดยรวม คือ ทำให้สังคมเกิดการพัฒนาเจริญรุ่งเรืองได้

ดังนั้น วิริยะ คือความพากเพียรเป็นพลังสำคัญในการผลักดันให้มนุษย์ประสบความสำเร็จในสิ่งที่ปรารถนา ความเพียร เป็นหนึ่งในพลธรรม 5 ประการ อันได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ผู้มีความเพียรจึงถึงฝั่งแห่งความสำเร็จ พระพุทธองค์ตรัสว่า **วิริเยน ทุกขมจเจติ** ผู้ล่วงทุกข์ได้ เพราะความเพียร ผู้นำจำต้องเพียรพยายามเป็นพื้นฐานในการพัฒนาตน หรือนำตนให้รอดพ้นจากอุปสรรคต่าง ๆ ที่เข้ามาในชีวิต ดังสังฆะและพระมหาชนกที่พยายามแหวกว่ายอยู่ในมหาสมุทรอันกว้างใหญ่ทั้งที่มองไม่เห็นฝั่งแม้แต่น้อย แต่ก็ยังพยายามแหวกว่ายอยู่อย่างไม่ลดละ ในที่สุดก็ถึงฝั่งจนได้ ผู้นำพึงพัฒนาภาวะผู้นำด้วยวิริยบารมี แม้จะพบปัญหาอุปสรรคมากมายเพียงใด ก็ไม่ย่อท้อไม่สิ้นหวัง หากยังไม่พยายามถึงที่สุด

6.3.1.2 ด้านการนำคน

การพัฒนาภาวะผู้นำในด้านนำคนด้วยบารมี 3 ประการคือ ทานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี สรุปได้ดังนี้

นำคนด้วยทานบารมี

คำว่า ทาน มาจาก ทา (ทาน=ให้, อาทาน=ถือ-ยึดถือ, ขณฺทเน=ขาด-เป็นท่อน, สมานทาน=สมานทาน-ถือนั่น, หพฺยทาน=การบูชาเทวดา, กุจฺฉิตฺตฺมเน=ไปอย่างน่าเกลียด, นิทฺทหาย=ความง่วง-ความหลับ, สุขุณฺเน=ทำให้บริสุทธิ์-ความชำระ) + ยุ + สติ มีรูปวิเคราะหฺว่า ทียเตติ ทาน การให้ ชื่อว่า ทาน, ตตฺถ ทานนฺติ ทาทพฺพ ทนฺติ เอเตนาคิ อตฺเถน เทยฺยธฺมโม ทายเจตนา จ วุจฺจติ บรรดาบทเหล่านั้น ชื่อว่าทาน คือ ไทยธรรมและทานเจตนา ที่เป็นสิ่งของที่จะให้และเป็นเครื่องมือในการให้

¹³⁶ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **ธรรมมณฺญูชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ 31, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2544), หน้า 9.

ตถ ทานํ นาม ติวริํ จากเจตนาปิ วิรติปิ เทยธมโมปิ สหธา หิริยํ กุสลญจ ทานนติ
 อาคตฏฐาเน จากเจตนา ทานํ อภยํ เทตติ อาคตฏฐาเน วิรติ ทานํ เทติ อนนํ ปานนติ อาคตฏฐาเน
 เทยธมโม¹³⁷ ในเรื่องนั้น ชื่อว่าทาน มี 3 อย่างคือ จากเจตนา วิรติ และไทยธรรม จากเจตนาชื่อว่า
 ทาน อุทาหรณ์: “สหธา หิริยํ กุสลญจ ทานํ ศรัทธา หิริ และทาน (จากเจตนา) ที่เป็นกุศล” วิรติชื่อว่า
 ทาน อุทาหรณ์: “อภยํ เทติ พระอริยสาวกผู้เว้นขาดแล้วจากปาณาติบาต ชื่อว่าให้อภัย...แก้สัตว์หา
 ประมาณมิได้” ไทยธรรมชื่อว่าทาน อุทาหรณ์: “ทานํ เทติ อนนํ ปานํ บุคคลย่อมให้ทาน คือข้าว น้ำ
 เป็นต้น”

ในความหมายว่า ทานะ = ให้ อุทาหรณ์: ปณจิมานิ ภิกขเว กาลทานานิ กตมานิ ปณจ
 อาคนตูกสส ทานํ เทติ คมิกสส ทานํ เทติ คิลานสส ทานํ เทติ ทุพภิกเข ทานํ เทติ ยานิ ตานิ นวสสสา
 นิ นวผลานิ ตานิ ปจฺมํ สีลวนเตสุ ปตฺติฏฐาเปตี¹³⁸ ภิกษุทั้งหลาย กาลทาน 5 ประการนี้ กาลทาน 5
 ประการ อะไรบ้าง คือ 1) ให้ทานแก่ผู้มาสู่ถิ่นของตน 2) ให้ทานแก่ผู้เตรียมจะไป 3) ให้ทานแก่ผู้เป็น
 ใช้ 4) ให้ทานในสมัยมีภิกษาหาได้ยาก 5) ให้ข้าวอย่างดี และผลไม้ใหม่แก่ผู้มีศีล

ในความหมายว่า อาทานะ = ถือ-ยึดถือน อุทาหรณ์: ตํ ปุตฺตปสุสมมตฺตํ พฺยาสตฺตมนสํ นร
 สุตฺตํ คามํ มโหโฆว มจฺจุ อาทาย คจฺฉตี¹³⁹ มฤตยูได้นำพานรชนผู้มัวเมาในบุตรและปศุสัตว์ มีใจ
 เกี่ยวข้องในอารมณ์ต่าง ๆ ไป เหมือนชาวบ้านผู้หลับไหลถูกห้วงน้ำพัดพาไป ฉะนั้น อธิราช ฆนเต
 บุพพณสมมยํ นิวาเสตวา ปตฺตจิวรมาทาย ราชคหํ ปินทาย ปาวีสี¹⁴⁰ พระพุทธเจ้าข้า เวลาเช้า ข้า
 พระองค์ครองสงฆ์ที่เวฬุวันนี้แล้ว ถือนเอาบาตรจิวรเข้าไปกรุงราชคฤห์เพื่อปินทบาท

ในความหมายว่า อวชัณทานะ = ขาด-เป็นท่อน อุทาหรณ์: วิหี ลฺลนาติ ทาทเตน¹⁴¹ บุคคล
 ย่อมเกี่ยวข้าวเปลือกด้วยเคียว

ในความหมายว่า สมาทานะ = สมาทาน-ถือนมัน อุทาหรณ์: สมาทาย สิग्ขติ สิग्ขาปเทสุ¹⁴²
 ภิกษุนี้ย่อมสมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย, ปิติสหคเตน จิตเตน ทานํ เทติ สีลํ สมายิตติ¹⁴³
 บุคคลผู้มีจิตสหคตด้วยปิติ ย่อมให้ทาน สมาทานศีล

ในความหมายว่า หัพยทานะ = การบูชาเทวดา อุทาหรณ์: นารายณสส พลี ททาติ เทวตา
 ปุชเนติ อดโถ, คนให้เครื่องพลีกรรมแก่พระนารายณ์ คือบูชาเทวดา

ในความหมายว่า กุจฉิตคมนะ = ไปอย่างน่าเกลียด อุทาหรณ์: พรหีสนาทิลุททาจารย์ทรรุ
 หรณาทิลุททาจารย์มมฺนา ลหุ ลหุ กุจฉิตากาเรน คจฺฉตติ สฺสุทฺโท, สฺสุทฺทสส ภริยา สฺสุทฺธี ชื่อว่าสุททะ
 (คนยากจน) เพราะรับทำกรรมคือความประพฤติหยาบช้าทารุณมีการเบียดเบียนสัตว์อื่นเป็นต้นและ
 กรรมคือความประพฤติเล็ก ๆ น้อย ๆ มีการฆ่าฟันเป็นต้นจนดูไม่งาม ภรรยาของคนยากจน ชื่อว่า
 สฺสุทฺธี

¹³⁷ อภ.ปณจ.อ. (บาลี) 478/223.

¹³⁸ อจ. ปณจก. (บาลี) 22/36/36.

¹³⁹ ขุ.ธ. (บาลี) 25/287/66.

¹⁴⁰ ขุ.ธ.อ. (บาลี) 6/20-21.

¹⁴¹ อภิธาน.สุจ. 508.

¹⁴² อจ.เอกก. (บาลี) 20/87/225.

¹⁴³ อภ.ป. (บาลี) 41/33/124.

ในความหมายว่า นิททาเย = ความมั่งงั่ง-ความหลับ อุทาหรณ์: นิททาพหุโล นิททาติ คนผู้มากไปด้วยความหลับ ย่อมนอนหลับ

ในความหมายว่า สุขฉณะ = ชำระ-ทำให้บริสุทธิ์ อุทาหรณ์: พาโล อพยตโต น ปฏิพโล อนุญชียมาโน อนุโยคํ ทาตุ คนเขลา ไม่ฉลาด ถูกเขาชักถาม ไม่สามารถชี้แจงข้อซักถามให้กระจ่างได้ คือ ไม่อาจตอบหรือแก้ต่างได้ โส อาจริยสส อนุโยคํ ทตวา พาราณสี ปจฉาคฉนิ¹⁴⁴ ชี้แจงข้อซักถามของอาจารย์ให้กระจ่างคือตอบอาจารย์แล้ว ได้กลับไปเมืองพาราณสี

การให้ทานนี้ไม่ใช่เรื่องง่าย เราต้องยินยอมสละทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความเหน้อยยากให้กับคนอื่น ดังที่พระพุทธเจ้าในตรัสไว้ว่า “**ทานญจ ยุทธญจ สมานมาหุ**¹⁴⁵ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า การให้ทานกับการรบเสมอกัน” เพราะฉะนั้น ผู้ที่จะเข้าสู่สนามรบแล้วคิดว่าจะรักษาชีวิต ย่อมเป็นไปได้ เมื่อตั้งใจว่าจะเข้าสู่สนามรบแล้ว จะต้องยอมสละชีวิต จึงจะเข้าสู่สนามรบได้ ฉันทิ ผู้ให้ทานก็เช่นเดียวกัน หากคิดว่าจะรักษาทรัพย์ของตนเอง และจะให้ทาน ก็ย่อมเป็นไปได้ ในขณะที่ให้ทาน ผู้ให้ทานได้เปลี่ยน โลกียทรัพย์ให้เป็นอริยทรัพย์เป็นเสขยทรัพย์ที่จะติดตามตัวเราต่อไป แม้จะเห็นว่าทรัพย์ของเราหมดสิ้นไป แต่ความเป็นจริงเราได้ฝากไว้ในธนาคารบุญเพื่ออนาคตของเราเองโดยแท้

การให้เป็นพื้นฐานความดีของมนุษยชาติและเป็นสิ่งที่ขาดเสียมิได้ในการจรโลงสันติสุข

บิดามารดา ถ้าไม่ให้ คือไม่เลี้ยงเรามา เรายังตายเสียตั้งแต่เกิดแล้ว

สามีภรรยา หากทรัพย์มาได้ไม่ปันกันใช้ ก็บ้านแตก

ครูอาจารย์ ถ้าไม่ให้ คือไม่ถ่ายทอดวิชาความรู้แก่เรา เราก็งงัดกตาน

คนเรา ถ้าโกรธแล้วไม่ให้อภัยกัน โลกนี้ก็เป็นกลียุค

ชีวิตของคนเราจึงดำรงอยู่ได้ด้วยทาน เราโตมาได้ก็เพราะทาน เรามีความรู้ในด้านต่าง ๆ ก็เพราะทาน โลกนี้จะมีสันติสุขได้ก็เพราะทาน ทานจึงเป็นสิ่งจำเป็นและมีคุณประโยชน์อย่างใหญ่หลวงต่อมนุษยชาติ

ทานนั้น มี 3 ประเภท คือ

1) อามิสทาน คือการให้วัตถุสิ่งของ

2) ธรรมทาน คือการให้ความรู้ ถ้าเป็นความรู้ทางโลกมีให้ศิลปวิทยาการต่าง ๆ เรียกว่าวิทยาทาน ถ้าเป็นความรู้ทางธรรม มีการสอนให้ละชั่ว ประพฤติดี ทำใจให้ผ่องใส เรียกว่าธรรมทาน

3) อภัยทาน คือการสละอารมณ์โกรธเป็นทาน ให้อภัย ไม่จองเวร สละอารมณ์โกรธพยายามให้ขาดออกจากใจ

การให้ธรรมะถือว่าเป็นการให้ได้บุญสูงสุด มีคุณค่ากว่าการให้ทั้งปวง เพราะทำให้ผู้รับมีปัญญารู้เท่าทันโลก เท่าทันกิเลส สามารถนำไปใช้ได้ไม่รู้จักจบสิ้น ทั้งชาตินี้และชาติต่อ ๆ ไป ส่วนทานชนิดอื่น ๆ ผู้รับได้รับแล้วไม่ซำกัหมดสิ้นไป

สพพทานํ ธมมทานํ ชินาติ

สพพธสํ ธมมธสํ ชินาติ

สพพธตี ธมมธตี ชินาติ

¹⁴⁴ ข.ชา.อ. (บาลี) 5/153/218.

¹⁴⁵ ส.ส. (บาลี) 15/33/24.

ตณฺหุขโย สพฺพทฺกฺโข ชินาติ¹⁴⁶

การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง
ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ชนะทุกข์
ทั้งปวง.

การทำงานให้ได้บุญมาก ต้องถึงพร้อมด้วยองค์ 3 คือ

- 1) วัตถุประสงค์ ของที่จะให้ต้องเป็นของที่ตนได้มาโดยสุจริตชอบธรรม ไม่ได้คดโกง หรือเบียดเบียนใครมา การให้ด้วยน้ำพริกผักต้มที่ได้มาโดยบริสุทธิ์ ได้กุศลมากกว่าให้อาหารโตะจิ้น ราคาตั้งพันด้วยเงินทองที่ได้มาโดยไม่บริสุทธิ์
- 2) เจตนาบริสุทธิ์ คือมีเจตนาเพื่อกำจัดความตระหนี่ของตน ทำเพื่อเอาบุญ ไม่ใช่เอาหน้าเอาชื่อเสียง ไม่ใช่เอาความเด่น ความดัง ความรัก จะต้องมียเจตนาบริสุทธิ์ทั้ง 3 ขณะ คือ
 - **บุพเพเจตน์** ก่อนให้ก็มีใจเลื่อมใสศรัทธาเป็นทุนเดิม เต็มใจที่จะทำบุญนั้น
 - **มุลจนเจตน์** ขณะให้ก็ตั้งใจให้ ให้ด้วยใจเบิกบาน
 - **อปฺรเจตน์** หลังจากให้ก็มีใจแช่มชื่น ไม่นึกเสียตายสิ่งที่ให้ไปแล้ว
- 3) บุคคลบริสุทธิ์ คือเลือกให้แก่ผู้รับที่เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ มีความสงบเรียบร้อย ตั้งใจประพฤติธรรม โดยทั่วไปแล้วพระพุทธเจ้าทรงสอนว่า พระสงฆ์เป็นเนื่อนาบุญของโลก แต่ถึงกระนั้นก็ทรงสอนให้เลือก ถ้าจะนิมนต์พระเฉพาะเจาะจง ก็ให้นิมนต์พระที่เคร่งครัดในสิกขาวิสัยนำเลื่อมใส ถ้าจะนิมนต์พระไม่เฉพาะเจาะจง ให้สมภารจัดให้ก็ให้เลือกนิมนต์จากหมู่สงฆ์ที่ประพฤติสิกขาวิสัยเคร่งครัด สำหรับผู้ให้คือตัวเราเองก็ต้องมีศีลบริสุทธิ์จึงจะได้บุญมาก จะเห็นว่าทุกครั้งที่เราจะถวายสังฆทาน พระท่านจะให้ศีลก่อน อย่างน้อยที่สุดในขณะนั้นเรายังมีศีล 5 ครบ จะได้อานิสงส์ของบุญกุศลอย่างมาก

ทานเป็นเรื่องของความชุ่มเย็น ผู้ที่ให้อยู่เสมออย่างมีใจผ่องใสเยือกเย็น หมุ่ชนที่นิยมการให้ย่อมไม่มีความเดือดร้อนใจ เนื่องจากต่างคนต่างมีอภัยศัยไมตรีถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน อนึ่ง ผลบุญจากการให้จะสะสมอยู่ในใจของเรา ทำให้มีอำนาจมีพลังสามารถดึงดูดทรัพย์ได้ ถ้าใครสั่งสมการให้และการเสียสละมามากจะมีพลังดึงดูดทรัพย์มาก ถ้าใครมีใจตระหนี่มีความโลภมาก จะมีพลังดึงดูดทรัพย์น้อย โบราณท่านจึงกล่าวไว้ว่าคนทำงานมามากจะทำให้รวย แม้พระพุทธเจ้าก็ยังทรงยกย่องทานไว้หลายลักษณะ ดังนี้

ทเทยย ปุริโส ทานํ คนควรให้ในสิ่งที่ควรให้¹⁴⁷

วิเจยย ทานํ สุตตปฺปสฺตถิ การเลือกให้พระสุตตสรรเสริญ¹⁴⁸

พาลา หเว นปฺปสฺสฺนฺติ ทานํ คนพาลเท่านั้นที่ไม่สรรเสริญการให้¹⁴⁹

**นตฺถิ จิตฺเต ปสฺนฺนฺมฺหิ อปฺปกานาม ทกฺขิณา เมื่อมีจิตเลื่อมใสแล้วทักษิณาทานหาชื่อว่า
เป็นของน้อยไม่¹⁵⁰**

¹⁴⁶ ขุ.ธ. (บาลี) 25/354/78.

¹⁴⁷ ขุ.ชา.สตตก. (บาลี) 27/44/167.

¹⁴⁸ ขุ.ชา.อฎฐก. (บาลี) 27/73/192.

¹⁴⁹ ขุ.ธ. (บาลี) 25/177/48.

¹⁵⁰ ขุ.วิ. (บาลี) 26/804/80.

ททโต ปุณฺณ ปวตฺตติ บุญของผู้ให้ยอมเจริญก้าวหน้า¹⁵¹

ทท มิตฺตานิ คนฺถติ ผู้ให้ยอมผูกไมตรีไว้ได้¹⁵²

พหุโน ชนฺสฺส ททมาโน ปิโย โหติ มนาโป ผู้ให้ยอมเป็นที่รักของคนหมู่มาก¹⁵³

สุขสฺส ทาตา เมธาวิ สุขํ โส อธิคจฺจติ ผู้มีปัญญาให้ความสุขยอมได้รับความสุข¹⁵⁴

ดังนั้น จึงมีคำกล่าวไว้ว่า

“การให้เป็นยาเสน่ห์ ความตระหนี่เป็นยาให้คนเกลียดชัง
การให้เป็นยาให้ได้ยศ ความตระหนี่เป็นยาให้กำพรวักพ้อง”

“ทรัพย์คนดีมีน้อยพลอยได้พึง
เหมือนน้ำบึงน้ำบ่อพออาศัย
ทรัพย์คนชั่วมากมีตระหนี่ใน
ดีมิได้นำสมุทรมันสุดเค็ม”

ดังนั้น โดยทั่วไปเรามักจะได้ยินว่า ผู้นำคือผู้เสียสละบ้าง ผู้นำคือผู้รับใช้บ้าง ผู้นำคือผู้บริการบ้าง ซึ่งคำเหล่านี้ล้วนเป็นลักษณะของผู้นำที่พึงประสงค์กล่าวได้ว่า หากผู้นำเป็นได้ดังนั้นก็เรียกได้ว่าเป็นผู้นำเพ็ญทานบารมี เพราะทานบารมีก็คือการเสียสละอย่างยิ่ง กล่าวคือมีชีวิตเป็นเดิมพัน หมายความว่าแม้แต่ชีวิตก็สละแทนคนอื่นได้ เพื่อให้คนอื่นรอดปลอดภัย แต่การกระทำนั้นต้องมีเหตุผล (ปัญญา) กำกับเสมอ ไม่ได้ทำด้วยความลุ่มหลงหรือเพื่อให้ใครมายกย่อง แต่มีปณิธานหรืออุดมการณ์แห่งคุณยิ่งใหญ่ คือพระโพธิญาณ สาวกบารมีญาณ เป็นต้น ทานเป็นหนึ่งในหลักสังคหวัตถุ 4 ประการ ทศพิชราชธรรม และบุญกิริยาวัตถุ เป็นต้น ดังพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญมาตั้งแต่อดีตอันยาวนาน แต่เรารู้จักทานได้ดีคือพระเวสสันดรที่ได้ทรงบำเพ็ญทานบารมีซึ่งเป็นพระชาติสุดท้ายก่อนจะได้มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

นำคนด้วยเมตตาบารมี

คำว่า เมตตา มีรูปวิเคราะห์ว่า เมชชตีติ เมตตา สนิยหตีติ อตฺถโ. มิตฺเต วา ภาวา มิตฺตสฺส วา เอสา ปวตฺตตีปิ เมตตา¹⁵⁵ ความว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า เมตตา เพราะมีความหมายว่า รักใคร่ คือเสน่ห์หา อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า เมตตา เพราะธรรมชาตินี้มีในมิตร หรือเป็นไปเพื่อมิตร เมชชตีติ เมตตา สนิยหตีติ อตฺถโ, มิตฺเต ภาวา เมตตา¹⁵⁶ ความว่า เมตตา คือ ความรัก ความเยื่อใยที่มีต่อกัน ที่มีอยู่ในมิตร

เมตตา คือ ความรัก ความเยื่อใยที่มีต่อกัน ที่มีอยู่ในมิตร หรือให้เป็นไปแก่มิตรสหาย¹⁵⁷ ที่อยู่ร่วมสังคมเดียวกัน “เมตตากุณานี้ เป็นคุณธรรมที่ทำให้คนในโลกเกื้อกูลกัน ทำให้เกิดความรัก

¹⁵¹ ขุ.อ. (บาลี) 25/75/219.

¹⁵² ส.ส. (บาลี) 15/246/259.

¹⁵³ อ.จ.ป.ญ.จก. (บาลี) 22/35/35.

¹⁵⁴ อ.จ.ป.ญ.จก. (บาลี) 22/37/37.

¹⁵⁵ อภิ.สง.อ. (บาลี) -/251/247., (ไทย) -/251/423-424.

¹⁵⁶ อภิธาน.สุจิจ. 161/728.

¹⁵⁷ วิสุทฺธิ. (บาลี) 2/122, มลิตฺนท.อ. (บาลี) 6/321.

ความปรารถนาดี สนิทสนมกลมเกลียวในหมู่มนุษย์”¹⁵⁸ ความรักที่เกิดจากเมตตาดี ไม่มีเฉพาะมนุษย์เท่านั้นที่ต้องการแม้แต่สัตว์เดรัจฉานทั่วไป ก็มีความต้องการเหมือนกัน เช่นสัตว์ที่เราเลี้ยงหากเราเลี้ยงด้วยความรักใคร่เอ็นดูไม่ตบตีเขา ๆ ก็ยิ้มแย้มรื่นเริงกับเรา ตรงกันข้ามหากเลี้ยงอย่างนักโทษเขี่ยตีนตีหรือรังแกอยู่รำไป สัตว์เลี้ยงที่เราเลี้ยงนั้นก็ไมรักเจ้าของ

การอยู่ร่วมกันในสังคมไม่ว่าในอดีตหรือปัจจุบัน สิ่งสำคัญที่จะทำให้สังคมนั้นอยู่ร่มเย็นเป็นสุขก็คือการมีความรักเมตตาต่อกันและกันไม่มีการชิงดีชิงเด่นหรือทำร้ายร่างกายกัน อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข เพราะการแสวงหาความสุขด้วยการเบียดเบียนผู้อื่นนั้นชื่อว่าไม่ใช่เป็นการแสวงหาความสุขที่ถูกต้อง เพราะมีแต่จะนำความทุกข์มาให้ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ผู้ใดใฝ่หาความสุขเพื่อตน แต่กลับใช้ท่อนไม้ทำร้ายสัตว์ทั้งหลายผู้รักสุข ผู้นั้นตายไปแล้วย่อมไม่ได้รับความสุขเลย”¹⁵⁹ การที่จะได้รับความสุขที่แท้จริงนั้น ก็คือ การไม่เบียดเบียนคนอื่นหรือสัตว์อื่นนั่นเอง บุคคลผู้ไม่เบียดเบียนผู้อื่นนี้ก็คือมีความเมตตาต่อผู้อื่น เพราะผู้ที่มีเมตตาอยู่ในจิตใจย่อมไม่คิดเบียดเบียนใคร มีแต่จะมอบความรักความอบอุ่นหรือความปรารถนาดีต่อผู้อื่น เป็นผู้ที่มีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้แก่ผู้อื่น ไม่เห็นแก่ตัว ดังนั้น เมตตาเป็นคุณธรรมที่เปิดจิตใจให้กว้างขวาง พ้นจากความเห็นแก่ตัว และขยายความรู้สึกที่ดีงามออกไปทั่วทั้งโลก แผ่ออกไปถึงสรรพสัตว์ เมื่อจิตพ้นจากความยึดติดในตัวตนและสิ่งที่จะเอาเป็นของตน ก็พร้อมที่จะรองรับและเปิดโอกาสให้คุณธรรมอื่น ๆ เจริญงอกงามขึ้นได้ คือพร้อมที่จะปฏิบัติคุณธรรมข้ออื่น ๆ ได้อย่างจริงใจและเต็มที¹⁶⁰

เรื่องเมตตาที่ปรากฏในสุพรรณสามชาดกเป็นกรณีศึกษาที่ควรนำมาศึกษาอย่างยิ่ง ขอแยกการศึกษาออก ดังต่อไปนี้

เมตตาของบิดามารดาของสุพรรณสามกุมาร

จากข้อมูลที่ได้รับรวบรวมมาพบว่า เมตตาที่บิดามารดาของสุพรรณสามกุมารปฏิบัตินั้นสามารถแยกออกเป็น 2 ช่วง ได้แก่ ช่วงยังมีได้ออกบวชและออกบวช ในช่วงทั้ง 2 นี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้

1) ช่วงที่ยังมีได้ออกบวช เมตตาในระดับนี้ เป็นเมตตาที่ตรงกันข้ามกับการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต คนที่มีเมตตาในระดับนี้เชื่อว่าเป็นคนมีศีลธรรมอยู่ในจิตใจ ไม่ทำการเบียดเบียนผู้อื่น บิดามารดาของสุพรรณสามกุมาร เกิดมาในท่ามกลางครอบครัวที่มีอาชีพในการล่าสัตว์ป่าเลี้ยงครอบครัว และนำไปขาย แต่ท่านทั้งสองไม่มีความปรารถนาจะประกอบอาชีพดังบิดามารดาของตน ทั้งไม่ฆ่าเอง ทั้งไม่ให้คนอื่นฆ่า แม้สัตว์ที่คนอื่นฆ่ามาแล้ว คนทั้งสองก็ไม่เป็นธุระนำไปขายทอดตลาด¹⁶¹ เพราะถ้าไม่ฆ่าสัตว์ด้วยตนเอง แต่ยังนำเนื้อที่ผู้อื่นไปขายก็เท่ากับว่าสนับสนุนให้คนอื่นฆ่าสัตว์ทางอ้อม การที่ท่านทั้งสองไม่ยินดีในการฆ่าสัตว์ทั้งทางตรงและทางอ้อมนั้นก็เพราะเป็นผู้มีเมตตานั้นเอง สมดังพระ

¹⁵⁸ พระมหาบุญเรือน ปภังกโร (พิลาพันธ์), “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องเมตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542), หน้า 41.

¹⁵⁹ ขุ.ธ. (บาลี) 25/131/40., (ไทย) 25/131/73., ขุ.อุ. (บาลี) 25/13/107., (ไทย) 25/13/193.

¹⁶⁰ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *บุญ - บารมีที่จะกู้แผ่นดินไทย*, (กรุงเทพมหานคร: กรมวิชาการ, โรงพิมพ์การศาสนา, 2543), หน้า 92.

¹⁶¹ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/-/114-115., (ไทย) 9/-/134-135.

พุทธพจน์ที่ว่า “ผู้มีเมตตาในสัตว์ทุกหมู่เหล่า จะไม่ฆ่าเอง ไม่ใช่ให้ผู้อื่นฆ่า ไม่ชนะเอง ไม่ใช่ให้ผู้อื่นชนะ ไม่มีเวรกับใคร ๆ”¹⁶²

การปฏิเสธการฆ่าสัตว์คือไม่ดำเนินรอยตามอาชีพที่ครอบครัวทำอยู่ของบิดามารดาของสุวรรณสามกุมารนี้ มีมาตั้งแต่สมัยเป็นเด็ก เพราะมีลักษณะนิสัยที่ผิดแปลกแตกต่างไปจากผู้เป็นบิดามารดาของตนเป็นอันมาก เนื่องจากครอบครัวของทั้งสองบ้านและทั้งหมู่บ้านนั้น ล้วนแต่ทำมาหากินเลี้ยงชีพด้วยการเป็นพรานออกล่าสัตว์ต่าง ๆ เพื่อนำมาประทังชีวิตในขณะที่ยังเด็กชายและเด็กหญิงทั้งสอง กลับไม่ปรารถนาในการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเพราะมีจิตใจเมตตาอารีเป็นพิเศษ มักจะคอยช่วยกันห้ามปรามผู้ที่เอาชีวิตสัตว์ทั้งหลายอยู่เสมอ¹⁶³

ดังนั้น เมตตาในช่วงที่ยังไม่ได้ออกบวชนั้น เป็นเมตตาขั้นพื้นฐานที่มนุษย์ทุกคนควรมี เพราะเมตตาในระดับนี้เป็นเมตตากรุณาที่มีต่อสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ร่วมโลกเดียวกัน เมื่ออยู่ร่วมโลกเดียวกัน จึงควรมีเมตตากรุณา รักใคร่ปรองดองกันไม่เบียดเบียนเช่นฆ่ากันและกัน จึงจะทำให้สังคมและโลกที่อยู่อาศัยมีความสงบสุข

2) ในช่วงที่ออกบวชเป็นฤๅษีและฤๅษีณี เมตตาในระดับนี้ เป็นเมตตาที่ได้รับการพัฒนามาจากขั้นพื้นฐานคือเมตตาในระดับศีลธรรม เมื่อเมตตาได้รับการพัฒนามากยิ่งขึ้นที่เรียกว่าเมตตาภาวนา ย่อมกลายเป็นเมตตาที่เต็มเปี่ยมด้วยความรักใคร่เอ็นดูหวังให้คนอื่นเป็นสุขจริง ๆ บิดามารดาของสุวรรณสามกุมารเมื่อออกบวชแล้ว ก็พากันเจริญเมตตาอยู่ในป่าหิมพานต์ ด้วยอาณิสสงส์ที่ทานทั้งสองเจริญเมตตาอยู่เป็นประจำ จึงทำให้สัตว์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในป่าไม่เบียดเบียนกันและกัน¹⁶⁴ อยู่ด้วยกันอย่างปกติสุขเมตตาที่บิดามารดาของสุวรรณสามกุมารบำเพ็ญนี้ เป็นเมตตาในระดับพรหมวิหารธรรม เพราะเมื่อเมตตาได้รับการอบรมเป็นนิตย์อยู่เป็นประจำ จนกลายเป็นเมตตา-วิหารี คือมีปกติอยู่ด้วยเมตตา ได้แก่ เจริญกัมมฐานมีเมตตาเป็นอารมณ์จนได้ฌานต่าง ๆ ดำรงอยู่¹⁶⁵ ย่อมเป็นฐานให้เกิดคุณธรรมอีก 3 ข้อในพรหมวิหารธรรมตามมา กล่าวคือก่อให้เกิดกรุณา มุทิตาและอุเบกขา¹⁶⁶ และยังเป็นเหตุให้บำเพ็ญคุณงามความดีอย่างอื่นได้อย่างเต็มที่ “แม้การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์นี้ ก็อาศัยเมตตาเป็นแรงขับเคลื่อน¹⁶⁷

เมตตาของสุวรรณสามกุมาร

การศึกษาหลักเมตตาธรรมของสุวรรณสามกุมารนี้ เพื่อความสะดวกแก่การศึกษาวิเคราะห์ ขอแยกออกเป็น 2 เหตุการณ์ ดังนี้

1) ก่อนการถูกยิง เริ่มตั้งแต่สุวรรณสามกุมาร ได้ถือกำเนิดมาจนกระทั่งก่อนการถูกยิง ในช่วงระยะเวลาชีวิตนี้ สุวรรณสามกุมารไม่เคยคิดปองร้ายหรือเบียดเบียนใครหรือสัตว์ใด ๆ เลย เป็นผู้ประกอบด้วยจิตมีเมตตาต่อสรรพสัตว์เป็นล้นพ้น ในเวลาไปหาผลไม้หรือไปตักน้ำที่แม่น้ำมค-

¹⁶² ขุ.อิติ. (บาลี) 25/27/251., (ไทย) 25/27/374.

¹⁶³ แก้ว สุพรรณโณ, นิทานทศชาติ, (กรุงเทพมหานคร : ไพลิน, 2546), หน้า 41 - 42.

¹⁶⁴ ขุ.ขาม.อ. (บาลี) 9/-/115-116., (ไทย) 9/-/136.

¹⁶⁵ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค 8, พิมพ์ครั้งที่ 13, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537), หน้า 108.

¹⁶⁶ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), บุญ - บารมีที่จะกู้แผ่นดินไทย, หน้า 94.

¹⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

สัมมทานที่เราจะทราบดีว่ามีสัตว์ต่าง ๆ แวดล้อมไปเป็นเพื่อนด้วย¹⁶⁸ การที่สัตว์ไม่สะดุ้งกลัวต่อสุวรรณสามกุมารที่เป็นมนุษย์นั้น ก็เพราะสุวรรณสามกุมารไม่เคยทำร้ายพวกสัตว์เหล่านั้น จึงได้พากันแวดล้อมไปยังสถานที่ต่าง ๆ แม้แต่สัตว์ที่ดุร้ายก็ไม่ทำร้ายสัตว์ที่ไม่ดุร้ายหรืออ่อนแอกว่าเมื่อเห็นสุวรรณสามกุมาร ทั้งนี้ก็เพราะเมตตาของสุวรรณสามกุมารที่มีต่อสรรพสัตว์นั่นเอง แม้ในอรรถกถาสุวรรณสามจริยา ก็ได้กล่าวยืนยันถึงความมีเมตตาของสุวรรณสามกุมารเอาไว้ว่า และโดยพิเศษได้แผ่เมตตาไว้มาก ด้วยอำนาจเมตตา สัตว์ทั้งหลายจึงไม่รบกวนสุวรรณสาม พระโพธิสัตว์ไม่รบกวนสัตว์ทั้งหลาย เหมือนอย่างสัตว์ทั้งหลายไม่รบกวนพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ทั้งไปทั้งมาสุ่ปา เพื่อผลไม่ต่าง ๆ ทุก ๆ วันอย่างนี้ จึงได้แวดล้อมไปด้วยฝูงเนื้อ แม้สัตว์ที่เป็นศัตรูมีราชสีห์และเสือโคร่งเป็นต้น ก็คุ้นเคยเป็นอย่างดียิ่งกับพระโพธิสัตว์ ก็ด้วยอำนาจแห่งเมตตา สัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายได้ความเป็นผู้มีจิตอ่อนโยนต่อกันและกันในที่อยู่ของพระโพธิสัตว์นั้น ด้วยประการฉะนี้ ด้วยอำนาจแห่งเมตตาในที่ทั้งปวง พระโพธิสัตว์นั้นจึงเป็นผู้ไม่กลัว ไม่หวาดสะดุ้ง ไม่มีเวร อยู่ดุษฎี¹⁶⁹

การอยู่ในป่าที่แวดล้อมไปด้วยสัตว์นานาชนิด ทั้งดุร้ายและไม่ดุร้ายนั้น จำเป็นต้องมีเมตตาเป็นคุณธรรมประจำใจในการป้องกันตัวเองให้รอดพ้นจากสัตว์ดุร้ายต่าง ๆ เช่นเสือโคร่ง เสือเหลือง หมีเป็นต้น ตลอดถึงสัตว์เลื้อยคลานที่มีพิษทั้งหลายอีกด้วย เพราะถ้าเราอยู่ในป่าโดยมิได้แผ่เมตตาไปในสัตว์ต่าง ๆ ย่อมได้รับอันตรายจากสัตว์เหล่านั้นได้ ดังกรณีที่ถูกงูกัดจนมรณภาพ เพราะมิได้แผ่เมตตาให้สรรพสัตว์¹⁷⁰ เป็นตัวอย่าง ดังนั้น การอยู่ในป่าเขาลำเนาไพร คุณธรรมที่สำคัญคือเมตตานั่นเอง

2) หลังการถูกยิง สุวรรณสามกุมาร ขณะกลับขึ้นมาจากตักน้ำที่แม่น้ำมิคสัมมทานที่ได้ถูกพระเจ้าปิลักษณ์ยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษ ได้รับทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า ในขณะที่สุวรรณสามกุมาร ต้องอดทนกับความเจ็บปวดเป็นอย่างมาก ไม่ร้องโอดครวญเหมือนบุคคลทั่วไป กลับรวบรวมสติสัมปชัญญะค่อย ๆ วางหม้อตักน้ำลงพื้นดิน แล้วตัวเองก็ล้มตัวลงนอนผินศีรษะไปทางเส้นทางที่มุ่งไปอาศรมบิดามารดานั้น แล้วร้องเรียกหาคนที่แอบยิงตนเองด้วยวาจาอันอ่อนหวาน มิได้โกรธเคืองหรือเคียดแค้นคนที่แอบยิงตนแต่อย่างไร เป็นผู้มีสติรู้เท่าทันอารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในขณะนั้น ไม่ได้ถือโทษโกรธศัตรูแม้แต่น้อยนิด แม้คิดก็ไม่เคยทำ มีสติสมบูรณ์เพราะได้เจริญเมตตาโดยตลอด สมดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ผู้มีสติตั้งมั่น เจริญเมตตาแผ่ไปไม่มีประมาณ พิจารณาเห็นธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิ ย่อมมีสังโยชน์เบาบาง หากบุคคลมีจิตไม่คิดประทุษร้ายสัตว์แม้ชีวิตเดียว เจริญเมตตาเป็นประจำอยู่ ก็เป็นผู้ชื่อว่าฉลาดเพราะการเจริญเมตตานั่น”¹⁷¹

การที่สุวรรณสามกุมารถูกพระเจ้าปิลักษณ์ยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษ จนได้รับบาดเจ็บและเสียชีวิตในที่สุดนั้น ท่านก็มีได้โทษต่อบุคคลผู้ยิง กลับเมตตาต่อผู้ที่หลงผิดที่คิดว่าตนเองเป็นต้นเหตุทำให้เนื้ออิงหนีไป และที่สำคัญ ท่านยังมีเมตตาความรักความห่วงใยต่อบิดามารดาผู้ตาบอดยิ่ง

¹⁶⁸ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/-118119., (ไทย) 9/-/138-139.

¹⁶⁹ ขุ.จริยา.อ. (บาลี) -/111/302., (ไทย) -/111/371-372.

¹⁷⁰ วิ.จู. (บาลี) 7/251/8., (ไทย) 7/251/14.

¹⁷¹ ขุ.อิติ. (บาลี) 25/27/251., (ไทย) 25/27/373.

กว่าชีวิต ดังข้อความว่า “ข้าพระองค์ไม่เป็นทุกข์ เพราะความทุกข์เช่นนี้คนพึงได้รับเหมือนกัน แต่ความทุกข์ที่ข้าพระองค์ไม่ได้พบมารดาบิดาเป็นความทุกข์อย่างยิ่งของข้าพระองค์”¹⁷²

ด้วยอำนาจเมตตา ทำให้พระเจ้าปิลักษณ์เกิดความสงสารสุวรรณสามกุมารและสำนึกในความผิดของพระองค์ พร้อมทั้งจะยอมรับผิดชอบทุกอย่างและรับปากจะเลี้ยงดูบิดามารดาแทนสุวรรณสามกุมารเป็นอย่างดี

ภายหลังที่สุวรรณสามกุมารถูกพระเจ้าปิลักษณ์ยิงจนเสียชีวิตนั้น เมื่อฟื้นขึ้นมาด้วยคุณงามความดีที่ตนได้บำเพ็ญมาที่บิดามารดาและเทพธิดาตั้งสัจจกริยานั้น ก็ยังมีเมตตาแสดงธรรมให้พระเจ้าปิลักษณ์เกี่ยวกับทศพิธราชธรรม จนทำให้พระเจ้าปิลักษณ์ได้ขอมาโทษและจะประพฤติปฏิบัติตามที่สุวรรณสามกุมารแสดงให้เห็นฟังนั้น เมื่อกลับไปถึงเมืองพาราณสีแล้วก็ได้บำเพ็ญพระราชกุศลทานเป็นต้น และได้ยึดมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรมจนสิ้นพระชนม์ สามารถเปลี่ยนใจจากคนที่โหดร้ายมาเป็นบุคคลที่เปี่ยมไปด้วยเมตตาธรรมได้ ดังข้อความที่ว่า “ผู้ที่มีธรรมะคือเมตตา นี้ จะอยู่ ญาติใดไปที่ไหนก็ตาม ย่อมมีความสุขความเจริญ ถึงแม้จะอยู่ในหมู่ของคนที่ไม่ดี โหด ไม่มีศีลธรรม อาจเปลี่ยนใจของคนที่ไม่ดีนั้นให้กลับเป็นดีได้”¹⁷³

การเจริญเมตตา นอกจากจะเกิดจากวิธีการท่องบ่นภาวนาจนเป็นอาฉิมแล้ว ต้องรู้จักนำมาใช้เมื่อเผชิญกับความเป็นจริงในชีวิตด้วย เพราะการเจริญเมตตาจริง ๆ นั้น ก็เพื่อที่จะนำมาใช้ในชีวิตจริงประจำวัน มิใช่ปากว่าเมตตาคนแต่ภายในจิตใจร้อนรุ่มด้วยความอาฆาตพยาบาท ดังนั้น การเจริญเมตตา ถ้าใช้ท่องบ่นอย่างเดียวย่อมไม่ได้ผล จะให้ได้ผลต้องมีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง ๆ¹⁷⁴ เป็นเครื่องตัดสินใจว่า สภาพจิตใจเราประกอบด้วยเมตตาหรือไม่เพราะการมีเมตตานี้ บางครั้งไม่จำเป็นต้องเริ่มมาจากการท่องบ่นอย่างเดียว แต่เกิดจากการมองเห็นคุณงามความดีของศัตรูที่มีต่อตนเป็นสรณะในขณะที่เผชิญกับเหตุการณ์จริงนั้น เพื่อความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวนี้ ขอยกกรณีเรื่องพระนางสามาวดี มขมานพ และนางอุตตราอุบาสิกา มาเป็นอุทาหรณ์ตามลำดับดังนี้

1) กรณีเรื่องพระนางสามาวดี พระนางเป็นมเหสีของพระเจ้าอุเทนแห่งเมืองโกสัมพี ได้ถูกพระนางมาคันทियाใส่ร้ายว่าลอบปลงพระชนม์พระองค์ด้วยการซ่อนงูพิษไว้ในรางพิณโปรด ทำให้พระเจ้าอุเทนกริ้วมากจึงได้รับสั่งให้จับพระนางพร้อมหญิงที่เป็นบริวารอีก 500 คนทันที และทำการประหารชีวิตด้วยพระองค์เอง โดยให้พระนางยืนเป็นหัวหน้า ส่วนบริวารทั้ง 500 ให้ยืนเข้าแถวเรียงหนึ่งต่อ ๆ กันไปเป็นแถวยาวเหยียด เมื่อพร้อมแล้วพระเจ้าอุเทนก็ได้ยิงธนูที่มีกำลังเร็วสามารถที่จะทะลุแผ่นศิลาได้จุดในอากาศ พระนางได้ให้อาวทแก่บริวาร 500 คนนั้นโดยให้แม่เมตตาไปในพระเจ้าแผ่นดิน พระเทวี และในตน อย่าได้โกรธต่อใคร ๆ¹⁷⁵

¹⁷² ข.ชา. (บาลี) 28/315-316/156., (ไทย) 28/315-316/232.

¹⁷³ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (สาย ตุลโย ป. 9), ธรรมะบำบัดโรคใจ, พิมพ์ครั้งที่ 13, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535), หน้า 37.

¹⁷⁴ สุจินต์ บริหารวนเขตต์, เมตตา, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา, 2532), หน้า 13.

¹⁷⁵ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค 2, พิมพ์ครั้งที่ 14, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2536), หน้า 77.

พระเจ้าอุเทน ได้เล็งลูกธนูไปยังพระอุระของพระนางสามาวดี แล้วปล่อยลูกธนูอาบยาพิษออกจากแฉ่งทันที ลูกธนูพอกถูกปล่อยเท่านั้นด้วยกำลังแรง 1,000 คนยิง ลอยละลิ่วมุ่งตรงพระอุระพระนางสามาวดีทันที แต่พอมานึกถึงพระอุระพระนางแทนที่จะเจาะหน้าพระอุระไปทะลุบริวารคนที่ 500 ที่ยืนอยู่สุดท้ายเท่านั้น ลูกธนูกลับวักกลับ แล้วบ่าหน้าไปยังที่ต้นถูกปล่อยมานั้น เสมือนมีจิตใจ ทำให้พระเจ้าอุเทนต้องรีบหลบลูกธนูของพระองค์ทันที พลังทรงดำริว่า ลูกศรที่ทรงยิงนั้นสามารถยิงทะลุก้อนศิลาได้อย่างง่ายดาย จะกระทบกับอากาศก็ไม่มี ทำให้ลูกศรจึงได้วกกลับมา ทั้ง ๆ ที่ไม่มีชีวิตจิตใจ ทำให้พระองค์มองเห็นคุณงามความดีของพระนางสามาวดี¹⁷⁶ ผลสุดท้าย ก็ทรงยอมรับผิดชอบที่ได้ตัดสินใจประหารชีวิตพระนางผู้ไร้ความผิด พร้อมทั้งขอให้พระนางได้ยกโทษให้

2) กรณีเรื่องมฆมาณพ เป็นประวัติเรื่องราวของพระอินทร์ก่อนที่จะเกิดบนสวรรค์ ท่านได้พาสหยา 32 คน สร้างถนนเข้าหมู่บ้าน ทำให้ผู้ใหญ่บ้านเห็นเหตุการณ์เข้าไม่พอใจในพฤติกรรมของเขานั้น จึงหาวิธีใส่ร้ายป้ายสีโดยไปกราบทูลพระเจ้าแผ่นดินว่ามีกลุ่มโจรปล้นภายในหมู่บ้าน ขอให้รับสั่งให้จับพวกโจรนั้น พระเจ้าแผ่นดินมิทันได้สอบถามเรื่องราวให้ละเอียดก็รับสั่งให้ไปจับตัวมาทั้งหมดทันที เมื่อจับมาแล้วก็ให้ประหารชีวิตโดยวิธีให้ช่างเหยียบ มฆมาณพจึงได้ให้โอวาทแก่สหยา 32 คนนั้นโดยให้ยึดมั่นในเมตตาธรรม อย่าแสดงความโกรธต่อใคร ๆ ทั้งในพระเจ้าแผ่นดิน ช่าง และตนเอง¹⁷⁷ ด้วยอนุภาพเมตตา นายควาญช้างแม้จะพยายามไล่ช้างเข้าไปเพื่อให้เหยียบ ช่างก็ไม่ยอมเดินเข้าไปหา

พระเจ้าแผ่นดินรับสั่งให้เอาเสื้อลำแพนมาปูบนตัวมฆมาณพเหล่านั้นเพราะนี่กว่าช้างกลัวพวกเขาที่มีจำนวนมาก แล้วให้นายควาญช้างไล่ช้างเข้าไปใหม่ ช้างก็ไม่ยอมเดินเข้าไปแต่กลับวิ่งหนี

3) กรณีเรื่องนางอุตตราอุบาสิกา เป็นภรรยาของบุตรสุมนเศรษฐี นับตั้งแต่วันที่นางมาเป็นลูกสะใภ้ในบ้านพ่อผัว ไม่มีโอกาสได้พบพระสงฆ์ ถูกกักขังมิให้ออกไปนอกบ้าน เพราะตระกูลพ่อผัวเป็นมิจฉาธิภูริ มิได้นับถือพระพุทธศาสนา เมื่อทราบว่าเหลืออีกครั้งเดือนจะออกพรรษาจึงได้ส่งข่าวไปหาบิดา บิดาของนางก็ได้ส่งเงินมาให้ 15,000 กหาปณะ เพื่อใช้เป็นค่าจ้างหญิงคนิกาเลอโฉมชื่อสิริมาให้มาทำหน้าที่เป็นศรีภรรยาแทนตน บุตรสุมนเศรษฐีพอเห็นนางสิริมาผู้เลอโฉม ก็ตอบตกลงอนุญาตให้นางทำบุญในพระพุทธศาสนาครั้งเดือนตามที่นางปรารถนา

เช้าวันมหาปวารณา สามีนางอุตตราอุบาสิกา ได้ออกมายืนมองทางหน้าต่าง ขณะมองไปที่โรงครัว เห็นนางอุตตราอุบาสิกาตัวมอมแมมไปด้วยเหงื่อ เดินกลับไปกลับมาอยู่ในโรงครัว จึงหัวเราะแล้วเดินเข้าไปในบ้าน ทำให้นางสิริมาเห็นเหตุการณ์เข้า จึงเกิดความสงสัยว่าบุตรสุมนเศรษฐีหัวเราะอะไร แล้วได้เดินไปดูตรงที่บุตรสุมนเศรษฐียืนอยู่ ก็ได้มองเห็นนางอุตตราอุบาสิกา นางสิริมาคิดน้อยใจที่จ้างเรามาแล้วยังแอบมีพิศวาสกันอยู่ จึงได้ผูกอาฆาตต่อนาง ที่นั่น นางได้เดินลงไปยังชั้นล่าง เข้าไปในโรงครัว เอาทัพพีตักเนยใสที่กำลังเดือดพล่าน เดินตรงเข้าไปหานางอุตตราอุบาสิกา เห็นนางสิริมาเดินเข้ามาด้วยท่าทางโกรธเคืองในตน จึงได้แผ่เมตตาไปถึงนาง โดยมองเห็นคุณงามความดีของนางที่มีต่อตน พระคุณของนางมากกว่าจักรวาลหรือพรหมโลกจะบรรจุได้ เพราะได้อาศัยนางจึงมีโอกาสได้ทำบุญครั้งนี้ พร้อมทั้งแสดงความบริสุทธิ์ใจว่าหากเป็นจริงที่ไม่โกรธ ขอให้เนยใส

¹⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77.

¹⁷⁷ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค 2, หน้า 149.

อย่าได้ลวกตน หากไม่เป็นจริงก็ขอให้ลวก¹⁷⁸ ผลสุดท้ายน้ำร้อนก็กลายเป็นน้ำเย็นเมื่อนางสิริมาสาตเข้าไปใส่ตัวนาง

อุทาหรณ์ทั้ง 3 เรื่องที่ยกมากล่าวนี้ จะเห็นได้ว่า การมีเมตตาในจิตใจแท้จริงนั้น เกิดมาจากสภาพจิตใจที่มองเห็นคุณงามความดีของศัตรูคู่อริที่มีต่อตนเอง แล้วแผ่เมตตาไปให้บุคคลผู้เป็นศัตรูนั้น ซึ่งเขาอาจทำไปเพราะถูกความโกรธ ความโลภหรือความหลงครอบงำก็ได้ และที่สำคัญนั้นคนที่เมตตาประเภทนี้มักจะเป็นคนมองโลกในแง่ดีเสมอ

อานิสงส์เมตตาที่ปรากฏแก่บิดามารดาและสุวรรณสามกุมาร

การเจริญเมตตาธรรม ย่อมมีประโยชน์อย่างมากทั้งต่อตัวเองและผู้อื่น แม้จะเจริญเพียงแค่ลัดนิ้วมือเดียว ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่เห็นห่างจากภานได้ทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้า¹⁷⁹ หรือเจริญเมตตามากกว่านี้ เช่น เจริญเมตตาตอนเช้าหรือตอนเที่ยงหรือตอนก่อนนอนแม้เพียงไม่กี่นาที ก็มีอานิสงส์มากกว่าการให้ทาน¹⁸⁰ ยิ่งถ้าเราหมั่นเจริญเมตตาเป็นนิตย์หลายสิบปี เช่น 7 ปี ก็ย่อมมีค่ามากกว่ารัตนทั้ง 7 ประการ¹⁸¹ อานิสงส์ของการเจริญเมตตา หากเราเจริญอยู่เป็นนิตย์ย่อมได้รับอานิสงส์ 11 ประการ¹⁸² ตามหลักพระพุทธศาสนา เพื่อความเข้าใจในเรื่องของเมตตาดังขึ้น ขอนำเอาอานิสงส์เมตตา 11 ประการมาวิเคราะห์ให้เห็นว่าบิดามารดาและสุวรรณสามกุมาร บำเพ็ญเมตตาแล้วได้รับอานิสงส์ข้อใดบ้าง ดังต่อไปนี้

1) เทวดารักษา บิดามารดาและสุวรรณสามกุมาร มีเทวดาคอยช่วยเหลืออยู่ตลอดเวลา เช่น บิดามารดาในคราวออกบวชใหม่ ๆ ก็ได้พระอินทร์ช่วยเหลือให้วิสณุกรมสร้างอาศรมให้¹⁸³ หรือการที่มารดาได้สุวรรณสามกุมารเป็นบุตรก็เพราะคำแนะนำของพระอินทร์¹⁸⁴ ส่วนสุวรรณสามกุมารนั้นก็มิเพริศดาชื่อพสุนธรค้อยช่วยเหลือมาโดยตลอด¹⁸⁵ เพียงแต่ในวันที่สุวรรณสามกุมารถูกยิงนั้นแม้แต่เสวยทิพยสมบัติมิได้เอาใจใส่ดูแล บางอาจารย์ก็กล่าวว่า นางไปสู่วาสว¹⁸⁶ จึงไม่ได้มาอารักขาสุวรรณสามกุมาร แต่พอทราบข่าวว่า สุวรรณสามกุมารถูกยิงก็ได้รับมาและได้ตั้งสัตย์อธิษฐานให้สุวรรณสามกุมารฟื้นขึ้นมา

2) เป็นที่รักของมนุษย์ มนุษย์มีความหมายหลายอย่าง แต่ในที่นี้ขอกกล่าวถึง สัตว์เดรัจฉานต่าง ๆ เช่น เสือ ราชสีห์ หมี เป็นต้น ล้วนรักใคร่ต่อบิดามารดาและสุวรรณสามกุมารนั้น

¹⁷⁸ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค 6, พิมพ์ครั้งที่ 12, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2534), หน้า 268.

¹⁷⁹ อจ.เอกก. (บาลี) 20/53/9., (ไทย) 20/53/10.

¹⁸⁰ ส.นิ. (บาลี) 16/226/251., (ไทย) 16/226/315.

¹⁸¹ อจ.สตตก. (บาลี) 23/62/73-74., (ไทย) 23/62/120.

¹⁸² อานิสงส์เจริญเมตตา 11 อย่าง ได้แก่ หลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข ไม่ฝันร้าย เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย เทพยดรารักษา ไฟ ยาพิษ หรือศัสตรากร้ากรายบุคคลนั้นไม่ได้ จิตตั้งมั่นได้เร็ว มีสีหน้าสดใส ไม่หลงลืมสติตาย เมื่อยังไม่บรรลुकุณวิเศษอันยิ่งขึ้นไปยอมเข้าถึงพรหมโลก, วิ.ป.(บาลี) 8/331/298-299., (ไทย) 8/331/494.

¹⁸³ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/-/115., (ไทย) 9/-/135.

¹⁸⁴ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/-/116., (ไทย) 9/-/136.

¹⁸⁵ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/333/132., (ไทย) 9/333/154-155.

¹⁸⁶ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/333/132., (ไทย) 9/333/154.

บิดามารดาของสุวรรณสามกุมารนับตั้งแต่อกบวชก็ไม่มีสัตว์ตัวไหนเบียดเบียนกันและกัน อยู่ร่วมกันด้วยอำนาจเมตตา¹⁸⁷ ส่วนสุวรรณสามกุมาร เวลาไปหาผลไม้หรือตักน้ำก็มีสัตว์ต่าง ๆ แวดล้อมไปด้วย¹⁸⁸

3) สีหน้าผ่องใส คนที่มีเมตตาประจำจิต จะมีใบหน้าสวยสดงดงาม และยิ้มแย้มแจ่มใสมีน้ำมีนวล บิดามารดาของสุวรรณสามกุมารเป็นคนมีรูปร่างหน้าตาดีผิวพรรณงดงามมาตั้งแต่เกิด¹⁸⁹ แม้สุวรรณสามกุมารก็เกิดมามีรูปร่างหน้าตางดงามดุจดั่งทองคำเหมือนกัน¹⁹⁰ ดังนั้นน่าจะเป็นอานิสงส์ของเมตตาที่ทั้งสามได้บำเพ็ญมา

4) จิตใจเป็นสมาธิเร็ว บิดามารดาของสุวรรณสามกุมาร ได้ออกบวชเป็นฤๅษีฤๅษิณีบำเพ็ญพรตในป่าด้วยการเจริญเมตตาจิตอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก ทำให้จิตใจเป็นสมาธิได้เร็ว แม้จะเสียใจกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับสุวรรณสามกุมาร เช่น รู้ข่าวว่าสุวรรณสามกุมารยังไม่ตายเพียงสลบไปก็พยายามรวบรวมสติอารมณ์ไว้ พากันตั้งสัตย์อธิษฐานให้สุวรรณสามกุมารฟื้นขึ้นมา¹⁹¹ ส่วนสุวรรณสามกุมารนั้นก็เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมาธิเป็นเลิศ ดังเช่นในวันที่ถูกพระเจ้าปิลักขัยยั้งนั้น ก็ได้เป็นผู้มีสมาธิแนวแน่ค่อย ๆ วางหมอน้ำลงที่พื้นแล้วจึงน้อมตัวลงนอนแม้แต่นอนก็ยังกำหนดทิศทางศีรษะให้หันไปทางอาศรม¹⁹²

5) ไม่หลงทำกาลกิริยา บิดามารดาและสุวรรณสามกุมาร ทั้ง 3 คน แม้จะประสบเคราะห์กรรมอย่างหนัก กล่าวคือบิดามารดาถูกอสรพิษพันพิษเข้าตาจนบอด¹⁹³ แต่อสรพิษก็มีได้กัดให้คนทั้งสองตายแต่อย่างไร แม้สุวรรณสามกุมารจะถูกยิงจนกระดูกเลือดและสลบไปในที่สุดด้วยกำลังพิษลูกศรที่ฟื้นขึ้นมาด้วยแรงสัตย์อธิษฐาน ไม่มีใครตายก่อนสิ้นอายุขัย จึงน่าจะเป็นอานิสงส์ของเมตตาข้อนี้

6) ตายไปบังเกิดในพรหมโลก บิดามารดา เป็นสัตว์พรหมโลกก่อนที่จะมาถือปฏิสนธิยังมนุษยโลก และได้บำเพ็ญเมตตาตามตลอดชีวิต แม้สุวรรณสามกุมารก็ได้บำเพ็ญเมตตาอยู่เป็นนิตย์ และได้ทำอภิญญาและสมาบัติให้บังเกิดพร้อมบิดามารดาในขณะที่มีชีวิตเมื่อคนทั้ง 3 นี้ตายไปแล้ว ก็ไปบังเกิดในพรหมโลก¹⁹⁴ ตามอานิสงส์ของเมตตานั่น

ดังนั้น อานิสงส์เมตตาที่คนทั้ง 3 ได้รับที่ปรากฏหลักฐานชัดเจนมี 6 อย่าง จากจำนวนอานิสงส์เมตตา 11 อย่างนั้น ได้แก่ มีเทวารักษา เป็นที่รักของมนุษย์ มีสีหน้าผ่องใส จิตใจเป็นสมาธิได้เร็ว ไม่หลงตายและตายไปเกิดบนพรหมโลก

จึงเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้นำพื้พำนักด้วยเมตตาบารมี เพราะเมตตาคือความรัก ความปรารถนาดี หวังให้คนอื่นหรือสรรพสัตว์ทั้งหลายมีความสุข คนที่มีเมตตาที่มีลักษณะที่ไม่

¹⁸⁷ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/-/115-116., (ไทย) 9/-/136.

¹⁸⁸ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/-/118-119., (ไทย) 9/-/138-139.

¹⁸⁹ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/-/114., (ไทย) 9/-/134.

¹⁹⁰ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/-/116., (ไทย) 9/-/136.

¹⁹¹ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/381-400/143-146., (ไทย) 9/381-400/169-172.

¹⁹² ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/-/120., (ไทย) 9/-/140.

¹⁹³ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/-/117., (ไทย) 9/-/137.

¹⁹⁴ ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) 9/420/150., (ไทย) 9/420/178.

เบียดเบียนคนอื่นหรือสัตว์อื่นให้เดือดร้อน มุ่งแต่จะสร้างสรรค์ประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่คนอื่นหรือสังคมส่วนรวมอยู่เสมอ ผู้นำที่มีเมตตาบารมีย่อมเป็นที่เคารพนับถือของผู้ได้บังคับบัญชาหรือผู้ร่วมงาน เพราะได้แสดงพลังแห่งความเมตตาให้ปรากฏ เหมือนผู้นำโลกหลายท่านในปัจจุบัน ล้วนประกอบด้วยเมตตาบารมี เมตตาเป็นหนึ่งในหลักพรหมวิหารธรรม 4 ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เช่นพระสุวรรณสามได้บำเพ็ญเมตตาบารมีขั้นสูงสุด อยู่ร่วมกับสัตว์ป่านานาชนิดอย่างมีความสุข แม้ถูกพระเจ้ากปิยภัษยังด้วยลูกศรอาบยาพิษ แต่ท่านก็ไม่โกรธตอบกลับแผ่เมตตาเมื่อทราบว่าพระเจ้าแผ่นดินในที่สุดสถานการณ์ร้าย ๆ ต่าง ๆ ก็กลับกลายเป็นดี ทั้งนี้ก็ด้วยอานุภาพแห่งเมตตาบารมีนั่นเอง

นำคนด้วยอุเบกขาบารมี

คำว่า อุเบกขา มีรูปวิเคราะหว่า ‘อเวรา โหนตุ’ ตีอาทิพยาปารูปหาเนน มชมตตภาวูปคมเนน จ อุเปกขตตี อุเปกขา ความว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า อุเบกขา เพราะมีความหมายว่า แลดู ด้วย การละความพยาบาทมีอาทิว่า อเวรา โหนตุ และด้วยการเข้าถึงความเป็นกลาง¹⁹⁵ ทิวินัน เวหนาน สมิ เป ปวตตา อิกขา อนุภวนติ อุเปกขา¹⁹⁶ ความว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า อุเบกขา เพราะมีความหมายว่า การเสวยอารมณ์ที่เป็นไปไกลระหว่างเวทนา 2 อย่าง (คือโหมนัสเวทนาและโสมนัสเวทนา)

ความหมายทั้ง 2 นั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้จากหลักฐานที่ปรากฏในพุทธทศนิกาย จุฬนิตเทศ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “อุเปกขาติ ยา จตุตถชฌาเน อุเปกขา อุเปกขนา อชฌเปกขนา จิตตสมตตา จิตตปัสสทตตา มชมตตตา จิตตสส ความว่า อุเบกขา หมายถึง ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพิกเฉย ความสงบแห่งจิต ความที่จิตสงบและเป็นกลางในจตุตถฌาน”¹⁹⁷ หรือในหลักฐานทาง อภิธรรมที่พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้อธิบายว่า อุเบกขา หมายถึง ความวางเฉย ในสรรพสัตว์ทั้งหลาย โดยมีจิตใจที่ปราศจากอาการทั้ง 3 คือ

- 1) ไม่น้อมไปในความปรารถนาดีในการที่จะบำบัดทุกข์
- 2) ไม่น้อมไปในความปรารถนาดีในการชื่นชมยินดี
- 3) ไม่น้อมไปในความปรารถนาดีในความสุขของสัตว์แต่อย่างใดทั้งสิ้น

ดังอธิบายความไว้ว่า “ธรรมชาติใดพิจารณาในสัตว์ทั้งหลายพอประมาณ ด้วยการไม่รักไม่ชัง คือสละความวุ่นวายที่เนื่องด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา มีอเวรา โหนตุ เป็นต้น และมีสภาพเข้าถึงความเป็นกลาง”¹⁹⁸

นอกจากนั้น หากพิจารณาความหมายจากพจนานุกรมศัพท์พุทธศาสตร์ ท่านได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า อุเบกขา หมายถึง ความวางใจเป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง วางใจเฉยได้ไม่ยินดียินร้ายเมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเห็นผลอันเกิดขึ้นโดยสมควรแก่เหตุและรู้ว่าพึงปฏิบัติต่อไปตามธรรม หรือตามควรแก่เหตุ นั้น ความรู้สึกวางใจเฉยดู เมื่อเห็นเขารับผิดชอบตนเองได้ หรือในเมื่อเขาควรต้องได้รับผลอันสมควรแก่ความรับผิดชอบของตนเอง ความวางที่เฉยคอยดูอยู่ใน

¹⁹⁵ อภิ.สง.อ. (บาลี) -/251/247., (ไทย) -/251/424.

¹⁹⁶ อภิธาน.สุจิ. 159/302.

¹⁹⁷ ชุ.จ. (ไทย) 30/153/308.

¹⁹⁸ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ประมัตถโชติกะสมถกรรมฐานที่ปณี**, (พระนคร: โรงพิมพ์ ยูนิตี พลัสลิเคชั่น, 2512), หน้า 210.

เมื่อคนนั้น ๆ สิ่งนั้น ดำรงอยู่หรือดำเนินไปตามควรของเขาตามควรของมัน ไม่เข้าข้างไม่ตกเป็นฝ่าย ไม่สอดใส่ไม่จู้จี้สาระแน ไม่ก้าวกายแทรกแซง จัดอยู่ข้อ 4 ในพรหมวิหาร จัดอยู่ข้อ 7 ในโพชฌงค์ จัดอยู่ข้อ 10 ในบารมี จัดอยู่ข้อ 9 ในวิปัสสนูปกิเลส หรือความรู้สึกเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ เรียกเต็มว่า อุเบกขาเวทนา¹⁹⁹

ส่วนพระคันธसारากวีวงศ์ ก็ได้อธิบายเกี่ยวกับความหมายของอุเบกขาเอาไว้ว่า อุเบกขามีความหมายถึง สภาวะเห็นอารมณ์โดยรู้สึกด้วยความเหมาะสม ด้วยการละความขวนขวาย 2 อย่าง คือ สภาวะเห็นอารมณ์โดยรู้สึกด้วยความเป็นกลางและสภาวะเห็นอารมณ์อย่างเหมาะสมและสภาวะเห็นอย่างเหมาะสมด้วยการละความขวนขวาย 3 อย่าง คือ การนำประโยชน์ การกำจัดทุกข์ ความพลอยยินดีต่อประโยชน์ของเหล่าสัตว์อื่นแล้วระลึกว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นสมบัติของตน²⁰⁰

ส่วนพระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทะภิกขุ) ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า อุเบกขามีความหมายถึง วางเฉย ไม่ใช่เฉยๆ แต่เฉยเพราะไม่มีเรื่องที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับเหตุการณฺ์ ปกติอุปมาคล้ายกับคนที่สตรารถยนต์ติดแล้ว ก็นั่งดูเฉยๆ เมื่อเกิดขัดข้องก็เข้าไปแก้ไขได้ หรือ ไม่ได้หมายถึงความวางเฉยแบบไม่สนใจหรือไม่ใส่ใจ ในทำที่แบบไม่ให้ความช่วยเหลือ แต่อุเบกขา หมายถึง คอยฟังดูด้วยสติปัญญาว่า ควรจะให้ความช่วยเหลือผู้อื่น ส่วนอุเบกขา (ในองค์ฌาน) หมายถึง ฟังดูเฉยอยู่ด้วยกำลังของสมาธิ เป็นการฟังดูอุเบกขาที่เป็นตัวตัดกิเลสเปรียบเหมือนการขับรถ เมื่อทุกอย่างถูกต้องเข้ารูปแล้ว ลักษณะของอุเบกขาจึงหมายถึงเพียงควบคุมอยู่ด้วยสติฟังดู เพื่อให้ถึงจุดหมายปลายทาง²⁰¹

จากข้อมูลในการวิเคราะห์ศัพท์ดังกล่าวเราอาจจะได้ข้อสรุปเป็น 2 ประการ คือ

1) หมายถึง สภาวะจิตที่พิจารณาเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีความเสมอกันโดยกรรม และเป็นไปตามอำนาจของกรรม จึงสามารถรักษาความเป็นกลางไว้ได้ กล่าวคือ แม้จะมีจิตประกอบด้วย ความเมตตา กรุณา และมุทิตาอย่างสมบูรณ์ แต่เมื่อพิจารณาว่าสัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามอำนาจของกรรม ย่อมสามารถละความขวนขวายที่จะช่วยเหลือในเหตุสุตวิสัยที่มีกรรมเป็นตัวกำหนด ตามความหมายที่ว่า สละความขวนขวายที่เนื่องด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา และเข้าถึงความเป็นกลาง

2) หมายถึง จิตเสวยอารมณ์ที่ไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นการมุ่งถึงสภาวะจิตที่ไม่หวั่นไหว ในขณะที่เสวยอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นจิตที่มีความตั้งมั่น คงที่ ไม่ถูกชักจูงให้เกิดการปรุงแต่งจนเกิดกิเลส²⁰²

และจากการศึกษาความหมายของอุเบกขาในเชิงศัพทศาสตร์ จึงพบว่า อุเบกขา หมายถึง การเข้าไปฟังพิจารณา การเฝ้ามองดูอยู่ใกล้ ๆ แต่โดยทั่วไป อุเบกขา จะได้รับการแปลว่า ความวาง

¹⁹⁹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 21, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธิมม์, 2556), หน้า 362.

²⁰⁰ พระคันธसारากวีวงศ์, อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, 2546), หน้า 764.

²⁰¹ พระธรรมโกศาจารย์, พจนานุกรมธรรมของท่านปัญญานันทะ, หน้า 152.

²⁰² พระมหาสันทิต จันทรทาทอง, หลักคำสอนเรื่องอุเบกขาในพระพุทธศาสนาเถรวาท : ศึกษาเฉพาะกรณีทรงสนธิของพระสงฆ์ในกรุงเทพมหานคร, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาศาสนาเปรียบเทียบบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2544), หน้า 19.

เฉย หรือความมีจิตสม่ำเสมอ ซึ่งหมายถึง การทำสภาวะจิตให้เสมอภาค เมื่อบุคคลอาศัยสภาวะจิต เช่นนี้ ย่อมสามารถรู้เท่าทันอารมณ์ที่เป็นกุศลและอกุศลได้ด้วยปัญญาที่เกิดพร้อมกับความวางเฉยนั้น และสามารถควบคุมจิตไม่ให้หวั่นไหวไปตามอารมณ์นั้น ๆ ตามลักษณะความหมายที่ว่า ผู้มีอุเบกขา คือ ผู้ดำรงอยู่ในสภาวะที่เป็นกลาง กล่าวคือ มีปกติภาวะที่บริสุทธิ์ ไม่ดีใจไม่เสียใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาอันตนได้ประสบ²⁰³ อันเป็นความหมายของความรู้สึกเป็นกลาง ภาวะเป็นกลาง และความไม่รู้สึกเป็นทุกข์หรือสุขในขณะที่เสวยอารมณ์ทั้งหลาย

หรือหากจะพิจารณาความหมายในภาพกว้าง ๆ ตามที่ปรากฏในทรรศนะของคัมภีร์และนักวิชาการที่ได้กล่าวมานั้น คำว่าอุเบกขา อาจจะมีหลายนัยดังต่อไปนี้ คือ

- 1) การวางใจเป็นกลางในลักษณะไม่มีอคติด้วยอาการทั้ง 4
- 2) อุเบกขาในปฐวีธาตุ ซึ่งมีลักษณะแข็ง สามารถสัมผัสได้ด้วยมือเปล่า คือ เกศา (ผม) โลมา (ขน) นขา (เล็บ) ทันตา (ฟัน) ตโจ (หนัง) เป็นต้น
- 3) ในโทษแห่งกาม ถือว่ากามทั้งหลายอุปมาด้วยโครงกระดูกมีทุกข์มากให้โทษมาก
- 4) ในการปลีกตัวเข้าสู่ความสงบ ความสงบจากกาม มีวิเวก วิตก วิจาร ปิติ
- 5) ในไตรลักษณ์ที่เป็นลักษณะไม่คงที่ของสังขาร ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงแปรปรวน ไม่มีตัวตน ไม่ตกอยู่ในอำนาจของใคร

6) ในความวางเฉยต่อสัตว์ทั้งหลาย โดยมีจิตที่ปราศจากไม่ช่วยเหลือ ไม่ยินดี ไม่สนใจในความสุขของสัตว์ทั้งหลาย มีการวางเฉย ๆ แต่ไม่ได้วางเฉย ๆ โดยไม่รู้เรื่องแต่วางเฉยด้วยสติ

7) ในสภาวะเห็นอารมณ์รู้สึกด้วยความเป็นกลาง ในการชวนขวยที่จะนำมาแก้ตน และพวกพ้อง ถือว่าเป็นความลำเอียง จึงขาดความยุติธรรม

เรื่องการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีของพรหมนารถะนี้ มีเหตุเกิดมาจากการที่พระพุทธองค์เมื่อคราวตรัสรู้ใหม่ ๆ ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจที่สำคัญหลายประการ โดยประการหนึ่งก็คือเสด็จไปประกาศพระศาสนา เริ่มจากการทรงสอนกลุ่มพระปัญจวัคคีย์ คือ อัญญาโกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ และอัสสชิ พระยสะพร้อมสหาย คือวิมลละ สุพาหุ ปุณณชิ ควัมปตี เป็นต้น เรื่อยมาจนถึงชฎิล 3 พี่น้อง คือ อรุเวลกัสสปะ นทีกัสสปะ คยากัสสปะ ซึ่งการเสด็จมาเพื่อโปรดชฎิลทั้ง 3 พี่น้องนี้เป็นเรื่องที่มีความยากลำบากเนื่องจากเป็นกลุ่มนักบวชที่มีความยึดมั่นในทิฐิหรือองค์ความรู้เดิมของตนอย่างเหนียวแน่นโดยเฉพาะการมีความเชื่อเรื่อง 1) การบูชาไฟ 2) การบูชางู และ 3) การปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน (กสิณ 10) ซึ่งชฎิล 3 พี่น้องโดยเฉพาะอรุเวลกัสสปะผู้เป็นพี่ชาย ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธองค์จะต้องเข้าไปแก้ไขความเชื่อของคนกลุ่มนี้โดยการแสดงอิทธิฤทธิ์ปราบพญานาค และทรงแสดงให้กลุ่มชฎิลเห็นถึงฤทธิ์ที่พระพุทธองค์ทรงมีเหนือกว่าในหลาย ๆ ด้านจนในที่สุดก็สามารถสยบความยึดมั่นในตัวตนของอรุเวลกัสสปะและบรรดาชฎิลผู้เป็นบริวารทั้งหมดได้ ทำให้ชฎิลทั้งหมดหันกลับมาบ้นถือพระพุทธศาสนาและตัดสิ้นใจบวชเป็นภิกษุทั้งหมด

เหตุการณ์ดังกล่าวที่ว่าที่พระพุทธองค์จะทรงเปลี่ยนให้ท่านอรุเวลกัสสปะหันมานับถือพระพุทธศาสนาก็เป็นเรื่องที่ยากและจำเป็นต้องใช้ระยะเวลาพอสมควร และเหตุที่ท่านอรุเวลกัสสปะ

²⁰³ อจ.ปญจก. (บาลี) 22/144/160-161.

เป็นผู้ที่มีความรู้และเป็นเจ้าลัทธิที่ประชาชนให้การเคารพนับถือ เมื่อท่านหันมานับถือพระพุทธศาสนาและบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว ก็เกิดความสงสัยในหมู่ชาวบ้านว่าที่พระอรุเวลกัสสปะกับคณะบวชเป็นพระนั้นบวชเพราะพระพุทธองค์หรือพระพุทธองค์ได้บวชตามท่าน เมื่อเกิดข้อสงสัยขึ้นเช่นนี้ พระพุทธองค์จึงได้ตรัสถามพระอรุเวลกัสสปะว่า “กัสสปผู้อยู่ในอรุเวลประเทศท่านเคยเป็นอาจารย์ สั่งสอนหมู่ชฎิลผู้ผอมเพราะกำลังประพุดติพรต ท่านเห็นอะไรจึงได้ละไฟที่เคยบูชาเสีย ท่านจึงละการบูชาเพลิงของท่านเสีย”²⁰⁴

จากนั้น พระอรุเวลกัสสปะจึงได้กราบทูลเพื่อเป็นการย้าว่าตนเองเป็นสาวกของพระพุทธองค์ว่า “ ยัญทั้งหลายย่อมกล่าวสรรเสริญรูป เสียง กลิ่น รส และหญิงที่น่าใคร่ทั้งหลาย ข้าพระองค์รู้ว่าของนารักใคร่นั้น ๆ เป็นมลทินตกอยู่ในอุปกิเลสทั้งหลายเพราะเหตุนี้ข้าพระองค์จึงมิได้ยินดีในการเช่นสรวง และการบูชาเพลิง ข้าพระองค์ได้เห็นธรรมอันระงับแล้วไม่มีกิเลสเครื่องเศร้าหมอง อันเป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่ติดข้องอยู่ในกามภพ มิใช่ชีวิตที่ผู้อื่นจะนำมาให้ผู้อื่นรู้ได้ไม่ แปรปรวนกลายเป็นอย่างอื่น เพราะเหตุนี้ ข้าพระองค์จึงไม่ยินดีในการเช่นสรวงและการบูชาไฟ”²⁰⁵

และเมื่อกราบทูลเสร็จแล้วเพื่อจะประกาศภาวะที่ตนเป็นพุทธสาวก จึงขบศิระชะงที่หลังพระบาทของพระพุทธเจ้า นั่งอยู่ ณ ที่ควรข้างหนึ่ง ฝ่ายมหาชนเห็นปาฏิหาริย์ดังนั้นก็ได้กล่าวสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้าว่า น้าอัศจรรย์จริง พระพุทธเจ้ามีอำนาจมาก ธรรมดาผู้มีความเห็นผิดที่มีกำลังถึงอย่างนี้ เมื่อสำคัญตนว่า เป็นพระอรหันต์ แม้ท่านพระอรุเวลกัสสปะ พระองค์ก็ทรงทำลายช่ายคือทิฐิธรรมานเสียได้ เมื่อมหาชนได้ทราบเช่นนี้แล้วพระพุทธองค์จึงได้ตรัสว่าไม่ใช่เฉพาะชาตินี้เท่านั้นที่พระองค์ได้ทรงทำเช่นนี้ แม้ในชาติที่ผ่าน ๆ มาพระองค์ก็ได้ทำการสอนพระอรุเวลกัสสปะกับคณะที่เป็นผู้มีทิฐิกล้าเช่นนี้มาแล้ว และได้ตรัสสมานารทกัสสปะชาติในที่ชุมชนนั้น และก็คือที่มาของเรื่องการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีในคราวที่พระพุทธองค์เสวยพระชาติเป็นพรหมนารทะ

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีของพรหมนารทะนั้นเราจะพบว่ามีความสำคัญอยู่หลายประการ ซึ่งคำว่า คุณค่า นั้น หมายถึง ความดีที่ได้รับหรือผลที่ได้รับจากการทำ²⁰⁶ ดังนั้น สิ่งที่ดีถือว่าเป็นคุณค่าที่เกิดจากการทำ จากการศึกษาเรื่องราวการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีของพรหมนารทะนั้นจึงเป็นเรื่องของประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการศึกษา

สำหรับการพิจารณาผลที่เกิดจากการศึกษาการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีของพรหมนารทะได้ก่อให้เกิดคุณค่าในด้านประโยชน์แก่ชีวิตและสังคม 3 ประการ ดังนี้

1) คุณค่าต่อตนเอง การศึกษาการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีของพรหมนารทะนั้นได้ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองคือทำให้ได้รับความรู้เกี่ยวกับหลักและวิธีการในการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีตามนัยของพระไตรปิฎกอย่างชัดเจน ว่าการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีนั้นมีอยู่หลายระดับ ไม่ได้มุ่งเพียงแต่ความหมายคือการวางเฉยเท่านั้น เพราะตามปกติเมื่อเอ่ยถึงคำว่าอุเบกขามักจะเข้าใจกันว่าหมายถึงการวางเฉย แต่เมื่อศึกษาเรื่องราวของพรหมนารทะแล้วก็จะพบว่าคำว่า อุเบกขา ไม่ได้มี

²⁰⁴ ขุ.ชา.ม.อ. (ไทย) 10/-/161.

²⁰⁵ ขุ.ชา.ม.อ. (ไทย) 10/-/161.

²⁰⁶ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2540), หน้า 35.

ความหมายแค่การวางเฉยหรือวางใจต่อเหตุการณ์ที่ไม่อาจจะช่วยเหลือได้ แต่ยังมีมุ่งหมายถึงความสิ้นไหวของจิตที่มีเมตตาขั้นสูงที่ไม่อาจจะทนดูการทำที่ขัดแย้งต่อหลักธรรมหรือกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติที่ว่าด้วยความดีได้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง อุเบกขา ยังหมายถึงการเข้าไปพิจารณาเรื่องราวเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งทีอาจจะก่อให้เกิดผลเสียหายต่อสังคมอย่างใหญ่หลวงด้วยการเข้าไปช่วยเหลือด้วยจิตที่มีเมตตา กรุณาต่อสรรพสัตว์ ดังนั้น อุเบกขาที่ได้รับรู้จากการศึกษาในเรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพรหมนารทะ ซึ่งถือว่านั่นเป็นประโยชน์ที่จะได้รับในส่วนของตนเองหรือในระดับปัจเจกชน นอกจากนี้ ประโยชน์ที่จะได้รับอีกประการหนึ่งก็คือการที่คนเราเมื่อศึกษาเรื่องราวการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีของพรหมนารทะแล้วย่อมสามารถที่จะนำไปปรับใช้เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตของตนได้

2) คุณค่าต่อผู้อื่น การศึกษาเรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพรหมนารทะทำให้เกิดประโยชน์ต่อผู้อื่น โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาจากเนื้อเรื่องเราจะพบว่าพระนางจุฬาราชธิดาของพระเจ้าอังคติและบรรดาเหล่าสตรีที่ถูกระเจ้าอังคติข่มเหงรังแกนั้นจะได้รับประโยชน์เพราะถือว่าเมื่อพระเจ้าอังคติยุติพฤติกรรมอันเลวร้ายแล้วความผาสุกก็จะเกิดกับผู้ที่ได้รับผลกระทบ นอกจากนี้หากพิจารณาจากประเด็นที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าด้านประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับผู้อื่นในสังคมโดยเฉพาะในสังคมปัจจุบัน การศึกษาในเรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพรหมนารทะย่อมก่อให้เกิดประโยชน์ก็คือการได้รับความรู้และข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีอย่างถูกต้องตามหลักการทางพระพุทธศาสนาว่าแท้จริงแล้วควรทำอย่างไรและจะนำเอากรอบการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีนั้นไปใช้ได้อย่างไรบ้าง เป็นต้น

3) คุณค่าต่อสังคม สำหรับประเด็นเรื่องคุณค่าที่จะเกิดกับสังคมนั้น หากพิจารณาจากการศึกษาเรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพรหมนารทะเราก็จะพบว่าสังคมในยุคนั้น ดังปรากฏในเรื่องพรหมนารทะย่อมจะได้รับประโยชน์จากการบำเพ็ญบารมีของพรหมนารทะเนื่องจากประชาชนในแคว้นแคว้นได้มาร่วมประชุมกันเพื่อดูและพิจารณาการโต้ตอบปัญหาที่ระหว่งนักปราชญ์ผู้ที่ยึดถือหลักทฤษฎีคนละด้านแล้วหาเหตุผลและวิธีการมาเพื่อที่จะแสดงให้เห็นให้อีกฝ่ายได้เห็นว่าคุณธรรมและหลักความรู้ในเรื่องความดี ความชั่วของฝ่ายใดจะเป็นเรื่องที่จัดว่าเป็น “ธรรมะ” ตามความเข้าใจของคนในยุคนั้น ซึ่งเมื่อฟังแล้วก็สามารถนำไปปรับใช้เพื่อพัฒนาชีวิตของตนเอง และนำไปเป็นแบบอย่างในการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีของตนเอง ที่สุดแล้วประโยชน์ของเรื่องนี้ที่จะเกิดกับสังคมก็คือความผาสุกที่จะเกิดขึ้นจากการที่ประชาชนจะได้ผู้ปกครองรัฐที่มีศีลธรรมกลับมาเช่นดังเดิม

ดังนั้น ในสถานการณ์ที่ผู้นำจำเป็นต้องการแก้ไขปัญหาและอุปสรรค เมื่อได้พยายามอย่างที่สุดแล้ว แต่สถานการณ์หรือเหตุการณ์ไม่เป็นไปอย่างที่ประสงค์ ผู้นำพึงวางใจเป็นกลาง ดังเช่นพรหมนารทะที่บำเพ็ญอุเบกขาบารมี กล่าวคือไม่ดำรงอยู่ในหลักอคติ คือ ไม่ลำเอียงเพราะรัก (ฉันทาคติ) ไม่ลำเอียงเพราะโกรธ (โทสาคติ) ไม่ลำเอียงเพราะหลง (โมหาคติ) ไม่ลำเอียงเพราะกลัว (ภยาคติ) พิจารณาตัดสินปัญหาด้วยความเสมอภาคยุติธรรม ถือหลักการเป็นสำคัญ อุเบกขาเป็นหนึ่งในพรหมวิหารธรรม 4 ประการ ดังนั้น ผู้นำจึงควรบำเพ็ญอุเบกขาบารมีเพื่อการตัดสินปัญหาโดยยุติธรรม

6.3.1.3 ด้านการนํางาน

การพัฒนาภาวะผู้นำในด้านนํางานด้วยบารมี 3 ประการคือ ปัญญาบารมี ชั้นดีบารมี และ อธิษฐานบารมี สรุปได้ดังนี้

นํางานด้วยปัญญาบารมี โดยทั่วไป บุคคลผู้นําย่อมมีปัญญาเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดในการนำพาหมู่คณะหรือองค์กรไปสู่เป้าหมายที่พึงประสงค์ ปัญญาเป็นตัวเลือกแรกที่สังคมยกย่องและยอมรับแต่งตั้งให้ผู้มีปัญญาเป็นผู้นําดังนั้น ผู้นําจึงต้องนํางานด้วยปัญญา ปัญญาที่นํามาได้ 3 ทาง คือ สุตมยปัญญา จินตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา ดังเช่นมโหสถบัณฑิตแสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญปัญญาบารมีที่ต้องอาศัยความมีคุณธรรมจริยธรรมเป็นพื้นฐานในจิตใจในการแก้ปัญหาต่าง ๆ สามารถช่วยเหลือประชาชนให้รอดพ้นจากคดีความได้อย่างยุติธรรม สามารถเอาศัตรูมาเป็นมิตรได้

นํางานด้วยชั้นดีบารมี

คำว่า ชั้นดี มีรูปวิเคราะหฺว่า ขมฺนํ สหฺนํ ขนฺติ ความอดทน ชื่อว่าชั้นดี

ชั้นดี ความอดทน หมายถึง ความอดกลั้นของจิตใจ ความอดทนมีอยู่ 3 ประการคือ

- 1) อดทนต่อความลำบาก
- 2) อดทนต่อการตรากตรำ
- 3) อดทนต่อความเจ็บใจ²⁰⁷

ชั้นดี ความอดทน คือ ทนลำบาก ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ ความหนักเอาเบาสู้²⁰⁸ หมายถึง ความอดกลั้นไว้ได้ ไม่แสดงอาการทุกข์ร้อน หรือความไม่พอใจ ความฉุนเฉียวออกมาให้เห็น²⁰⁹ หมายถึง ทนลำบาก ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ ความหนักเอาเบาสู้ เพื่อบรรลุจุดหมายที่ตั้งงาม²¹⁰ และหมายถึง อดกลั้นต่อความทุกข์ทั้งทางกาย และทางใจ ในเบื้องต้น เป็นความอดทนต่อความตรากตรำ ทั้งหนาวร้อน หิวกระหาย ทนต่อทุกขเวทนาในเวลาเจ็บไข้ได้ป่วย สูงสุด สามารถทนต่อความเจ็บปวดใจต่อถ้อยคำที่คนอื่นดูถูกเหยียดหยาม²¹¹

สรุปได้ว่า ชั้นดี หมายถึง ความอดทน อดกลั้นต่อความทุกข์ ทางกาย วาจา ใจ เช่น อดทนทุกขเวทนา เวลาเจ็บป่วย อดทนต่อถ้อยคำเมื่อถูกคนอื่นดูถูกเหยียดหยาม อดทนต่อค้นหา โลภะ โทสะ โมหะ หรือ ชั้นดี หมายถึง ความอดทน อดกลั้นต่อความทุกข์ทรมานทางร่างกายและทุกข์ทรมานทางจิตใจ

²⁰⁷ ไสว มาลาทอง, การศึกษาจริยธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2542), หน้า 127.

²⁰⁸ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 21, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2556), หน้า 32.

²⁰⁹ พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียง, 2548), หน้า 89.

²¹⁰ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 21, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2556), หน้า 26.

²¹¹ ญาณวชิระ, ทศชาติ ปณิธานมหาบุรุษไม่เปลี่ยนแปลง, (กรุงเทพมหานคร: กองทุนพุทธานุภาพ, 2551), หน้า 27.

ลักษณะของขันติ-ความอดทน มี 4 อย่าง คือ

1) อธิวาสนตา-มีความอดทน คือเมื่อถูกคนพาลด่า ก็ทำราวกับว่าไม่ได้ยิน ทำหูเหมือนหูกระต่าย เมื่อเห็นอาการร้ายก็ทำราวกับว่าไม่เห็น ทำตาเหมือนตาไม้ไฟ ไม่สนใจใยดี ไม่ปล่อยใจให้เศร้าหมองไปด้วย ใส่ใจสนใจแต่ในเรื่องที่จะทำความเจริญให้แก่ตนเอง เช่น เจริญศีลสมาธิ ปัญญา ให้อย่าง ๑ ขึ้นไป

2) อจณทิกกั-เป็นผู้ไม่ดูร้าย คือสามารถข่มความโกรธไว้ได้ ไม่โกรธ ไม่ทำร้ายทำอันตรายด้วยอำนาจแห่งความโกรธนั้น ผู้ที่โกรธง่ายแสดงว่ายังขาดความอดทน มีพระดำรัสของท้าวสักกะเป็นข้อเตือนใจอยู่ว่า

ตสเสว เตน ปาปิโย

โย กุทธี ปฏิกุชฌติ

กุทธี อปปฏิกุชฌนโต

สงคาม์ เซติ ทุขชัย ๓²¹²

ผู้ใดโกรธตอบผู้ที่โกรธก่อนแล้ว ผู้นั้นกลับเป็นคนเลวกว่าผู้ที่โกรธก่อน ผู้ที่ไม่โกรธต่อบุคคลผู้กำลังโกรธอยู่ ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ชนะสงครามอันชนะได้ยากยิ่ง

3) อนสสุโรโป-ไม่ปลุกน้ำตาให้แก่ใคร ๆ คือไม่ก่อทุกข์ให้แก่ผู้อื่น ไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนหรือเจ็บแค้นใจจนน้ำตาไหล ด้วยอำนาจความเกรี้ยวกราดของเรา

4) อตตมนตา จิตตสส-มีใจเบิกบานแจ่มใสอยู่เป็นนิตย์ คือมีปิติอิ่มเอิบใจเสมอ ๆ ไม่พยายามโทษฟ้า โทษฝน โทษเทวดา โทษโชคชะตา หรือโทษใคร ๆ ทั้งนั้น พยายามอดทนทำการงานทุกอย่างด้วยใจเบิกบาน

ความอดทนแบ่งตามเหตุที่มากกระทบได้เป็น 4 ประเภท คือ

1) อดทนต่อความลำบากตรากตรำ เป็นการอดทนต่อสภาพธรรมชาติ ดินฟ้าอากาศ ความหนาว ความร้อน ฝนตก แดดออก ฯลฯ ก็อดทนทำงานเรื่อยไป ไม่ใช่เอาแต่โทษเทวดาฟ้าดิน หรืออ้างเหตุเหล่านี้แล้วไม่ทำงาน

2) อดทนต่อทุกข์เวทนา เป็นการอดทนต่อการเจ็บไข้ได้ป่วย ความไม่สบายกายของเราเอง ความปวด ความเมื่อย ผู้ที่ขาดความอดทนประเภทนี้ เวลาเจ็บป่วยจะร้องครวญคราง พร่ำเพ้อรำพัน หงุดหงิด ฉุนเฉียวง่าย ผู้รักษาพยาบาลทำอะไรไม่ทันใจหรือไม่ถูกใจ ก็โกรธง่าย พวกนี้จึงต้องป่วยเป็น 2 เท่า คือนอกจากจะป่วยกายที่เป็นอยู่แล้ว ยังต้องป่วยใจแถมเข้าไปด้วย ทำตัวเป็นที่เบื่อหน่ายแก่ชนทั้งหลาย

3) อดทนต่อความเจ็บใจ เป็นการอดทนต่อความโกรธ ความไม่พอใจ ความขัดใจ อันเกิดจากคำพูดที่ไม่ชอบใจ กิริยามารยาทที่ไม่งาม การบีบคั้นทั้งจากผู้บังคับบัญชาและลูกน้อง ความอยู่ติธรรมต่าง ๆ ในสังคม ระบบงานต่าง ๆ ที่ไม่คล่องตัว ฯลฯ

คนทั้งหลายในโลกแตกต่างกันมากโดยอริยาศัยใจคอ โอกาสที่จะได้อย่างใจเรานั้นอย่าพึงคิด เพราะฉะนั้น เมื่อเริ่มเข้าหมู่คนหรือมีคนตั้งแต่ 2 คน ขึ้นไป ให้เตรียมขันติไว้ต่อต้านความเจ็บใจ

²¹² ส.ส. (บาลี) 15/188/195, 15/189/196.

4) อดทนต่ออำนาจกิเลส เป็นการอดทนต่ออารมณ์อันน่าใคร่ที่น่าเพลิดเพลินใจ อดทนต่อสิ่งที่เราอยากทำแต่ไม่สมควรทำ เช่น อดทนไม่เที่ยวเตร่ ไม่เล่นการพนัน ไม่เสพสิ่งเสพยาเสพติด ไม่รับสินบน ไม่คอร์รัปชั่น ไม่ผิดลูกเมียเขา ไม่เหยียด ไม่บ้าอำนาจ ไม่ขี้โอ้ ไม่ขี้หวด เป็นต้น

การอดทนข้อนี้ทำได้ยากที่สุด โบราณเปรียบไว้ว่า

**“เขาดำแล้วไม่โกรธ ว่ายากแล้ว
เขาชมแล้วไม่ยิ้ม ยากยิ่งกว่า”**

คุณธรรมที่ทำให้มีความอดทน

1) ต้องคำนึงถึงหิริโอตตปปะให้มาก เมื่อมีความละเอียดและเกรงกลัวต่อบาป ความอดทนย่อมจะเกิดขึ้น ดังตัวอย่างในเรื่องของพระเทมีย์ไป

เมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ มีอยู่ชาติหนึ่ง พระองค์เกิดเป็นโอรสกษัตริย์นามว่าพระเทมีย์ ขณะอายุได้ 6-7 ขวบ ได้เห็นพระราชบิดาสั่งประหารโจรโดยใช้ไฟครอกให้ตาย ด้วยบุญบารมีที่ทำมาดีแล้ว ทำให้พระเทมีย์ระลึกชาติได้ว่าภพในอดีตพระองค์ก็เคยเป็นกษัตริย์ และก็เคยประหารโจร ทำให้ต้องตกนรกอยู่ช้านาน จึงคิดว่า ถ้าชาตินี้เราต้องเป็นกษัตริย์อีก ก็ต้องฆ่าโจรอีก แล้วก็จะตกนรกอีก

ตั้งแต่นั้นมา พระเทมีย์จึงแกล้งทำเป็นใบ้ ทำเป็นง่อยเปลี้ยเสียขา ไม่ขยับเขยื้อนร่างกาย เพื่อให้ทุกคนเข้าใจว่าตนพิการ จะได้ไม่ต้องเป็นกษัตริย์พระราชบิดาจะเอาขนมเอาของเล่นมาล่อ ก็ไม่สนใจ จะเอามาแต่เอาไรมากัด เอาไฟมาเผาอบตัวให้ร้อน เอาช้างมาทำท่าจะแทงก็เฉย ครั้นถึงวัยหนุ่ม เอสาบ ๗ สวย ๗ มาล่อ ก็เฉย เพราะคำนึงถึงภัยในนรก หิริโอตตปปะเกิดขึ้นเต็มที่จึงมีความอดทนอยู่ได้

นานวันเข้าพระราชบิดาเห็นว่า ถ้าเอาพระเทมีย์ไว้ก็จะเป็นกาลกิณีแก่บ้านเมือง จึงสั่งให้คนนำไปประหารเสียนอกเมือง เมื่อออกมาพ้นเมืองแล้ว พระเทมีย์ก็แสดงตัวว่าไม่ได้พิการแต่อย่างใด มีพลังกำลังสมบูรณ์พร้อม แล้วก็ออกบวช ต่อมาพระราชบิดา ญาติพี่น้อง ประชาชนก็ได้ออกบวชตามไปด้วย และได้สำเร็จฉนสมาบัติกันเป็นจำนวนมาก

2) ต้องรู้จักเซตอารมณ์ที่มากกระทบนั้นให้สูงขึ้น คือนึกเสียว่าที่เราทำแก่เราอย่างนั้นดีแล้ว เช่น เขาดำก็นึกเสียว่าดีกว่าเขาดำ เขาดำก็นึกเสียว่าดีกว่าเขาดำ เมียที่มีชู้ยังดีกว่าเมียที่ฆ่าผัว ผัวมีเมียน้อยก็ยิ่งดีกว่าผัวที่ฆ่าเมียเพราะเห็นแก่หญิงอื่น ถ้าเปรียบกับการชกมวย การสู้แบบนี้ก็คือการหลบหมัดของคู่ต่อสู้โดยวิธีหมอบลงต่ำ ให้หมัดเขาคร่อมหัวเราไปเสียเราไม่เจ็บตัว ตัวอย่างในเรื่องนี้ ดูได้จากพระปุลณเถระ

พระปุลณเถระเดิมเป็นชาวสุนาปรีนตะ ไปค้าขายที่เมืองสาวัตถี ได้ฟังเทศน์จากพระพุทธเจ้า เกิดความเลื่อมใสศรัทธาจึงออกบวช

ครั้งบวชแล้วเจริญกรรมฐานไม่ได้ผล เพราะไม่คุ้นกับสถานที่ ท่านคิดว่าภูมิอากาศที่บ้านเดิมของท่านเหมาะกับตัวท่านมากกว่า จึงทูลลาพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้า ตรัสถามว่า

“เธอแน่ใจหรือปุลณะ คนชาวสุนาปรีนตะนั้นร้ายมากนัก ทั้งหยาบคายด้วย เธอจะทนไหวหรือ”

“ไหวพระเจ้าข้า”

“นี่ปุณณะ ถ้าคนพวกนั้นเขาตำเธอ เธอจะมีอุบายอย่างไร”

“ข้าพเจ้าก็คิดว่า ถึงเขาจะตำ ก็ยังดีกว่าเขาต่อยด้วยมือพระเจ้าข้า”

“ถ้าเมื่อเขาต่อยเอาละ ปุณณะ”

“ก็ยังมีพระเจ้าข้า ดีกว่าเขาเอาก้อนดินขว้างเอา”

“ก็ถ้าเขาเอาก้อนดินขว้างเอาละ”

“ข้าพระองค์ก็จะคิดว่า ก็ยังมีพระเจ้าข้า ดีกว่าเขาเอาไม้ตะพดตีเอา”

“เออ ถ้าเมื่อเขาหวดด้วยตะพดละ”

“ก็ยังมีพระเจ้าข้า ดีกว่าถูกเขาแทงหรือฟันด้วยหอกดาบ”

“เอาละ ถ้าเมื่อคนพวกนั้นเขาจะฆ่าเธอด้วยหอกด้วยดาบละ ปุณณะ”

“ข้าพระองค์ก็จะคิดว่า มันก็เป็นการดีเหมือนกันพระเจ้าข้า”

“ดีอย่างไร ปุณณะ”

“ก็คนบางพวกที่คิดอยากตาย ยังต้องเสียเวลาเที่ยวแสวงหา ศัสตราวุธมาฆ่าตัวเอง แต่ข้าพระองค์มีโชคดีกว่าคนพวกนั้น ไม่ต้องเสียเวลาไปเที่ยวหา ศัสตราวุธอย่างเขา”

“ดีมาก ปุณณะ เธอคิดได้ดีมาก เป็นอันตกลง เรานุญาตให้เธอไปพำนักทำความเพียรที่ตำบลสุนาปรันตะได้”

พระปุณณะกลับไปเมืองสุนาปรันตะแล้ว บำเพ็ญเพียร เจริญสมณะและวิปัสสนา ในไม่ช้าใจก็หยุดนิ่งจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

นี่คือเรื่องของพระปุณณะ นักรอดทนตัวอย่าง ซึ่งอดทนได้โดยวิธีเชิดอารมณ์ที่มากระทบนั้นให้สูงขึ้น

มีอุทาหรณ์ของผู้มีความอดทนเป็นเลิศอีกท่านหนึ่งคือพระโถมสนาคเถระ

พระโถมสนาคเถระ เป็นพระที่ทำสมาธิจนสามารถระลึกชาติได้แต่ยังไม่หมดกิเลส วันหนึ่งท่านนั่งสมาธิอยู่กลางแจ้ง พอถึงตอนเที่ยงแดดส่องเหนือไหล่ท่วมตัวท่าน ลูกศิษย์จึงเรียนท่านว่า

“ท่านขอรับ นิมนต์ท่านนั่งในที่ร่มเถิด อากาศเย็นดี”

พระเถระกล่าวตอบว่า

“คุณ ฉะนั้นในที่นี้ เพราะกลัวต่อความร้อนนั่นเอง”

แล้วนั่งพิจารณาอเวจีมหานรกเรื่อยไป เพราะเคยได้ตกนรกมาหลายชาติ เห็นว่าความร้อนในอเวจีที่เคยตก ร้อนกว่านี้หลายร้อยหลายพันเท่า ท่านจึงไม่ลุกหนี ตั้งใจทำสมาธิต่อไป จนในที่สุดได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์

พวกเราควรนำมาเป็นข้อคิดเตือนใจว่า

“ที่อ้างร้อนนักหนานัก ขี้เกียจภาวนา ระวังจะไปร้อนหมกไหม้ในอเวจี หนาวเสียดกระดูกในโลกันต์”

ภยา ทิ เสฏฐสส วโจ ขเมถ

สารมภเหตุ ปน สาทิสสส

โย จิธ หินสส วโจ ขเมถ

เอตฺ ขนฺตี อุตฺตมมาหุ สนฺโต ฯ

บุคคลอดทนต่อคำของผู้สูงกว่าได้ เพราะความกลัว

อดทนถ้อยคำของผู้เสมอกันได้ เพราะเหตุแห่งความแข่งดี
ส่วนผู้ใดในโลกนี้ อดทนต่อคำของคนเร็วกว่าได้ สัตบุรุษ
ทั้งหลายกล่าวว่า ความอดทนนั้นสูงสุด²¹³

ขันติ ความอดทน แบ่งเป็น 3 ประเภท

1) ขันติบารมี ขันติที่บำเพ็ญด้วยมุ่งหวังพระโพธิญาณ ยิ่งกว่าคนที่รักและทรัพย์สิน
แม้จะสูญเสียคนรักและทรัพย์สมบัติก็จะไม่ละทิ้งขันติ

2) ขันติอุบารมี ขันติที่บำเพ็ญด้วยมุ่งหวังพระโพธิญาณ เป็นเบื้องต้น รักขันติเพื่อ
พระโพธิญาณ ยิ่งกว่าอวัยวะร่างกายของตน แม้จะสูญเสียอวัยวะร่างกายก็ไม่ละทิ้งขันติ

3) ขันติปรมัตถบารมี ขันติที่บำเพ็ญด้วยมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องต้น รักขันติ
เพื่อพระโพธิญาณ ยิ่งกว่าอวัยวะร่างกายของตน แม้จะสูญเสียอวัยวะร่างกายไปก็ไม่ละทิ้งสิ่งที่จะ
ทำให้เกิดปัญญา²¹⁴

ขันติมีประเภทเป็น 3 ประการ คือ ทนตรากตรำ ทนลำบาก ทนเจ็บใจ

1) ความอดทนต่อหนาว ร้อน ลมแดด สัมผัส เหลือบยุงและสัตว์เลื้อยคลาน มุ่ง
ประกอบภารงานเป็นใหญ่ ไม่พริ้งพริ้งต่อหนาว ร้อน เป็นต้น ได้ชื่อว่า ทนตรากตรำ

2) ความอดทนต่อทุกขเวทนาอันเกิดเพราะความเจ็บไข้มีประการต่าง ๆ อย่างแรง
กล้า ไม่แสดงอาการทรมนทรมายได้ ชื่อว่าทนลำบาก

3) ความอดทนต่อความหมิ่นประมาทที่ผู้อื่นกระทำ มีกล่าวคำเสียดสี เป็นต้น ได้ชื่อ
ว่าทนเจ็บใจ²¹⁵

อีกอย่างหนึ่ง ขันติ ความอดทนแบ่งออกได้ 2 ประเภท คือ

1) ความอดทนทางใจแบ่งออกได้ดังนี้

(ก) ความอดทนต่อความเจ็บใจ ได้แก่ วาจาเสียดแทง ถ้อยคำด่าว่าหยาบคาย คำ
เสียดสีหรือคำกล่าวล่วงเกินให้เกิดความเสียหายสร้างความขุ่นเคืองใจด้วยประการต่าง ๆ อันบุคคลไม่
พึงปรารถนา

(ข) ความอดทนต่อพลังอำนาจบีบคั้นของกิเลส ในเรื่องนี้จะเน้นเฉพาะเรื่องกิเลส
2 ด้าน คือ (1) ด้านโทสะ เช่นความโกรธ ความหงุดหงิด ความไม่สบายใจ ความก้าวร้าว ความไม่
สมหวัง การมีปัญหาหรืออุปสรรคมาขัดขวางการเรียนหรือการทำงาน และ (2) กิเลสด้านโลภะ ความ
อยากได้ในสิ่งฟุ่มเฟือยหรือไม่จำเป็น

2) ความอดทนทางกาย แบ่งได้ดังนี้

(ก) ความอดทนต่อความลำบากตรากตรำ ได้แก่ ความอดทนต่อความยากลำบาก
เนื่องมาจากการทำงานหรือการเรียนที่ได้รับมอบหมาย

²¹³ ชุ.ชา. (บาลี) 27/66/434., (ไทย) 27/66/605.

²¹⁴ ญาณวชิระ, ทศชาติ ปณิธานมหาบุรุษไม่เปลี่ยนแปลง, (กรุงเทพมหานคร: กองทุนพุทธานุภาพ, 2551), หน้า 27-28.

²¹⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ-
มมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 129-130.

(ข) ความอดทนต่อทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นทางกาย ได้แก่ ความอดทนต่อความเหนื่อยล้า ความหิว ความร้อน ความหนาว และความเจ็บปวดเมื่อยามเจ็บไข้ได้ป่วยไม่สบายกายเกิดความทุกข์ทรมานขึ้นมาก็รู้จักอดกลั้นเอาไว้ไม่ก่อความทุกข์เพิ่มขึ้นอีก²¹⁶

สรุปประเภทของขันติ ความอดทน ทางพระพุทธศาสนากล่าวถึงประเภทขันติบารมี ขันติอุปบารมีและขันติปรมัตถบารมี ทนตรากตรำ ทนลำบาก ทนเจ็บใจ และยังแบ่งความอดทนทางจิตใจและความอดทนทางร่างกาย

ความทนตรากตรำยอมเป็นปัจจัยให้ทำการงานสำเร็จ ความทนลำบาก ย่อมเป็นปัจจัยไม่ให้เสียสติสัมปชัญญะ ความทนเจ็บใจ ย่อมเป็นปัจจัยไม่ให้ประพฤติดีผลพลาดพลั้งด้วยกำลังโทสะ²¹⁷ ประโยชน์ของขันติ คือความอดทนต่อความลำบากตรากตรำทั้งทางจิตใจและร่างกาย ย่อมเป็นปัจจัยให้ทำงาน การดำเนินชีวิตสำเร็จ ไม่เสียสติสัมปชัญญะและยังเป็นปัจจัยไม่ให้ประพฤติดีผลพลาดด้วยอำนาจแห่งกิเลส

สรุปได้ว่า ขันติธรรมทางพระพุทธศาสนา คือความอดทน อดกลั้นต่อความทุกข์ยาก ทั้งทางร่างกาย ทางจิตใจ ลักษณะของขันติ ก็มีลักษณะทนต่อทุกขเวทนา ความเจ็บใจโดยเฉพาะอดทนต่อกิเลสตัณหา ภาวะที่ม่าย้วยวนทางจิตใจ ประเภทของขันติทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงขันติบารมี ขันติอุปบารมี และขันติปรมัตถบารมี และแบ่งความอดทนทางร่างกายและทางจิตใจที่มีต่ออารมณ์ที่ไม่พึงพอใจ ประโยชน์ของขันติซึ่งกล่าวถึงประโยชน์ที่เป็นปัจจัยให้ได้รับความสำเร็จ ไม่ท้อหรือเสียสติสัมปชัญญะหรือมีสติสัมปชัญญะรู้ตัวอยู่ทุกขณะและเป็นปัจจัยควบคุมไม่ให้มีประพฤติดีผลพลาดพลั้งหรือตกอยู่ในอำนาจของกิเลส ตามที่กล่าวมานี้เป็นเรื่องขันติความอดทน

ดังนั้น ขันติคือความอดทนอดกลั้นต่ออารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่ปรารถนา อดทนต่อความผิดของผู้อื่นที่ทำต่อตน คือไม่โกรธ สามารถระงับอารมณ์โกรธได้ ขันติเป็นหนึ่งในหลักธรรมที่ทำให้งาม 2 อย่าง คือ ขันติ ความอดทน โสรัจจะ ความสงบเสงี่ยม ในการบริหารงาน ผู้นำย่อมประสบกับปัญหาและอุปสรรคนานัปการ จึงจำเป็นต้องมีความอดทนสูง เพราะเป็นที่รู้กันว่าจะต้องมีทั้งคนรักคนชังในโอกาสเดียวกัน ดังเช่นพระจันทกุมารใช้ความอดทนอดกลั้นต่อฝ่ายตรงข้ามที่ปองร้ายถึงขั้นจะเอาชีวิตทั้งของพระองค์และพระประยูรญาติ พระองค์ไม่โกรธตอบขมใจไว้ได้ในที่สุดสามารถแก้ปัญหาได้สำเร็จลุล่วง ทุกคนปลอดภัยโดยสวัสดิภาพ

นางานด้วยอริชฐานบารมี

นางานด้วยอริชฐานบารมี อริชฐาน คือ ความมุ่งมั่นตั้งใจจริงในการทำหน้าที่ในทางสร้างสรรค์ เมื่อตัดสินใจที่จะทำอะไรแล้วก็ต้องลงมือทำงานกว่าจะประสบความสำเร็จ ไม่ย่อท้อดุจดั่งพระโพธิสัตว์ที่อริชฐานมุ่งตรงต่อพระโพธิญาณฉะนั้น ดังเช่นพระเนมิราช ในขณะที่พระองค์ทรงครองราชย์ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ เช่น บำเพ็ญทานเป็นต้นไว้มาก นอกจากพระองค์ได้ทรงบำเพ็ญด้วยพระองค์เองแล้ว ยังได้ทรงชักชวนประชาชนได้ถวายทานและรักษาศีลด้วย และเมื่อทรงครองราชย์พอสมควรแล้วก็ทรงสละราชสมบัติออกผนวชตามโบราณราชประเพณีซึ่งกษัตริย์ทุก

²¹⁶ มารศรี กลางประพันธ์, การพัฒนาคุณธรรมด้านความอดทน (ขันติ) ของนักศึกษาระดับปริญญาตรี, ปริญญาโทปริญญาตรีศึกษาศาสตร์ดุสิต, สาขาวิชาการวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ประยุกต์, 2548, หน้า 71

²¹⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 130.

พระองค์ในราชวงศ์เดียวกันนั้นยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมาตามลำดับ สำหรับผู้นำผู้ประกอบด้วย อธิษฐานบารมีย่อมมีลักษณะคือเป็นผู้ความมุ่งมั่นตั้งใจจริงในการบริหารงานเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ส่วนรวมตลอดถึงเคารพและยอมรับในกฎ ระเบียบ กติกา ธรรมเนียมประเพณีของสังคมนั้น ๆ รวมถึงการรู้จักทำใจปล่อยวางไม่ยึดติดในตำแหน่งหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายด้วยความเข้าใจ กฎเกณฑ์ธรรมชาติหรือกฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) และมีใจตัวตนที่แท้จริง (อนัตตา)

6.4 วิธีการปฏิบัติในการบำเพ็ญบารมี 10 ประการ ของพระโพธิสัตว์

พระพุทธเจ้าทรงตั้งพระทัยในวันตรัสรู้ ว่า “ถ้าเรายังไม่สำเร็จโพธิญาณ トラบใด ถึงแม้ว่า เลือดเนื้อของเราจะเหือดแห้งไปยิ่งเหลือแต่หนังหุ้มกระดูกก็ตาม เราก็จะไม่ลุกไปจากที่นี่เป็นอันขาด” เมื่อพระพุทธองค์ทรงตั้งพระทัยอย่างมั่นคงและเด็ดเดี่ยวแล้วก็ทรงหันหลังเข้าชิดกับต้นโพธิ์ หันหน้าไปทางทิศตะวันออกในคืนนั้น ปฐมยามได้สำเร็จบุพเพนิวาสานุสติญาณ คือมีปัญญาสามารถระลึกชาติ หนหลังได้เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์และทุกชาติที่ผ่านมา ครั้นมีขณิกยามก็สำเร็จทิพพจักขุญาณ คือ มี ตาทิพย์รู้การเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ในภพภูมิต่าง ๆ ที่เป็นด้วยอำนาจกรรม ครั้นถึงปัจฉิมยามทรง มีพระปัญญาปริชาสามารถทำลายกิเลสได้หมดสิ้นจากจิตใจของพระองค์ จึงได้ตรัสรู้พระอนุตรตรัสมา สัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าทรงเป็นมนุษย์ธรรมดา มิได้เป็นเทพเจ้าผู้วิเศษหรือผู้ศักดิ์สิทธิ์มีอำนาจเหนือ ธรรมชาติ แต่ทรงเป็นบุคคลที่มีความตั้งใจแน่วแน่ มุ่งมั่นในการฝึกฝนอบรมองค์เอง เพื่อความหลุดพ้น จากความทุกข์ โดยอาศัยปัญญา ศรัทธา ความอดทน และความเพียรอย่างยิ่งยวด ซึ่งความเป็น พระพุทธเจ้า เป็นสิ่งที่ทุกคนสามารถที่จะเข้าถึงได้ ถ้ามีความตั้งใจจริงและมีความเพียรสร้างบารมีจน ครบสมบูรณ์ การมุ่งมั่นฝึกฝนตนเองเป็นคุณสมบัติของบัณฑิต ซึ่งมีปกติฝึกฝนในการคิดดี พูดดี ทำดี จนเกิดเป็นอุปนิสัยติดติดตามไป อุปนิสัยแห่งความพากเพียรอย่างยอดเยี่ยมในชาติปัจจุบันที่ทรงเกิดเป็น พระพุทธเจ้า มาจากภูมิหลังครั้งเมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ เพราะจะต้องบำเพ็ญบารมี จึงย้าคิด ย้าทำ อยู่กับบารมีต่าง ๆ จนเป็นปกตินิสัย

พระพุทธเจ้าได้ทรงถ่ายทอดวิถีชีวิตเมื่อครั้งทรงเป็นพระโพธิสัตว์ในหลาย ๆ พระชาติ โดยเฉพาะทศชาติชาดก ทรงเล่าเรื่องทั้ง 10 ชาติ อย่างละเอียด ไม่ว่าจะทรงเกิดเป็นพระเทมีย์ พระ มหาชนก พระสุวรรณสาม พระเนมิราช พระเวสสันดร ฯลฯ ให้พุทธบริษัทได้รับรู้ ทำให้เห็นถึงความ ยากลำบากในการสร้างสมบารมีในแต่ละชาติ ทรงใช้ปัญญา คือ ความรู้ที่ฉลาดรอบคอบ ในการ วางเป้าหมายทางความคิดและยังสามารถปฏิบัติจนบรรลุเป้าหมายได้ สิ่งที่ทำให้พระโพธิสัตว์มีคุณ ค่าที่แตกต่างจากคนทั่วไป คือ ภูมิปัญญา คิดในสิ่งที่คนทั่วไปคิดไม่ได้ แม้อึดติดกับปัจจุบันจะห่างกัน ด้วยกาลเวลา แต่สาเหตุของปัญหาไม่ได้ห่างกัน คือเกิดจากความโลภ ความโกรธ ความหลง ไม่ได้อยู่ใน เส้นทางของศีลธรรม สิ่งเหล่านี้เป็นตัวปัญหาอาจเกิดขึ้นกับตัวผู้บำเพ็ญบารมีเอง หรือบุคคลอื่น ตลอดบริบทที่เข้าไปเกี่ยวข้อง บุคคลต่างกัน เวลาต่างกัน สถานที่ต่างกัน ในสิบชาติก็ต่างกัน แต่ สาเหตุของปัญหาเกิดจากกิเลส คือ ความโลภ โกรธ หลง พระโพธิสัตว์มีวิธีการจัดการกับกิเลสอย่าง แยกกาย ชาญฉลาด มีไหวพริบพลิกแพลง มีความสุขุมรอบคอบดังชาดกต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่เมื่อครั้งทรง เป็นพระโพธิสัตว์สุเมธดาบส เป็นการเตรียมความพร้อมในการที่จะสร้างบารมีทั้ง 10 ประการ เมื่อเข้า

ไปสร้างบารมีแต่ละบารมีซึ่งเป็นเป้าหมายหลักในชาตินั้น ๆ ของแต่ละบารมี จึงมีลักษณะที่ทำให้การบำเพ็ญบารมีในทิศชาติชาติสำเร็จลงตามเป้าหมายที่วางไว้ทุกประการ

สำนวนที่ว่า “มารไม่มี บารมีไม่เกิด” เป็นคติเตือนใจผู้ทำงานใหญ่ที่จะต้องแก้ปัญหาต่าง ๆ ซึ่งปัญหาในสังคมเกิดขึ้นจากหลายสาเหตุ ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาของสังคมที่ทำให้ปัญหาจบลงนี้เป็นหัวใจสำคัญ รัฐบาลแต่ละยุคได้แสวงหาคำตอบจากที่ต่าง ๆ แม้จะได้มาจากอดีตหรือปัจจุบันก็ตามขอให้สามารถแก้ปัญหาได้ พระโพธิสัตว์ทุก ๆ พระองค์ มักจะได้บารมีมาจากการแก้ปัญหา ไม่ว่าจะเป็นการแก้ปัญหาให้ตนเอง หรือการแก้ปัญหาให้สังคม พระโพธิสัตว์จึงมักมองปัญหาเป็นบารมีเสมอ ในพระเจ้า 10 ชาติเป็นการต่อสู้ปัญหาอย่างหนักของพระโพธิสัตว์ เช่น เมื่อทรงเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร ได้บริจาคช้างคู่บารมีของบ้านเมือง ก็เกิดปัญหาประชาชนขับไล่ออกจากเมือง ถือว่าเป็นกาลกิณีสังคมไม่ยอมรับ พระองค์มีภูมิปัญญาแก้ปัญหาสังคมอย่างไร ในชาติต่าง ๆ ของพระเจ้า 10 ชาติ มีจุดเด่นอยู่ที่คนแก้ปัญหาเป็นพระโพธิสัตว์ระดับที่มั่นคงแล้ว ได้รับการพยากรณ์คือการยืนยันจากพระพุทธเจ้าถือว่าพระโพธิสัตว์ระดับนี้เป็นบัณฑิต เป็นนักปราชญ์ที่มีวิสัยทัศน์ที่ชัดเจนทั้งทางโลกและทางธรรม สามารถมองได้อย่างทะลุปรุโปร่งในการแก้ปัญหาเหมือนหมอใหญ่ที่ฉลาดในการวางยา ครอบรู้และหลีกเลี่ยงผลข้างเคียงของโรคด้วยความฉลาดรอบคอบ ขอกล่าวถึงลักษณะการบำเพ็ญบารมีโดยนำภูมิปัญญาพระโพธิสัตว์ในทิศชาติชาติเป็นองค์ความรู้ที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ในมิติต่าง ๆ ได้อย่างครอบคลุม โดยปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัย

6.4.1. พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี 10 ประการ โดยมีวิธีปฏิบัติอันเป็นภูมิปัญญา ดังนี้

1) ภูมิปัญญาของพระเทมีย์โพธิสัตว์ บำเพ็ญเนกขัมมบารมี

พระเทมีย์โพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีให้สมบูรณ์ใน 2 ส่วนคือ ในส่วนองค์เองปฏิบัติธรรมจนได้มานสมาบัติและอภิญา ในส่วนผู้อื่นสอนธรรมให้พระราชบิดา พระราชมารดา และพระเจ้าแผ่นดินเมืองอื่น ๆ อีก 4 พระองค์ ตลอดทั้งชาวเมืองของพระองค์ และชาวเมืองอื่น ๆ ทำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสในคำสอนจึงออกบวชตามพระองค์ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในการบำเพ็ญเนกขัมมบารมี

ภูมิปัญญาที่พระเทมีย์โพธิสัตว์ใช้บำเพ็ญเนกขัมมบารมี มีลักษณะแนวปฏิบัติ 4 ประการคือ 1) คิดอย่างทะลุปรุโปร่งจนได้ข้อสรุป 2) ยึดมั่นข้อสรุปนั้นไว้ภายใน 3) รักษาแบบไม่ประมาทที่สุด 4) ฉลาดสอน ฉลาดใช้สื่ออุปกรณ์ ภูมิปัญญาทั้ง 4 นี้มีความสำคัญต่อความสำเร็จในการบำเพ็ญเนกขัมมบารมีของพระเทมีย์โพธิสัตว์ เพราะมีภูมิปัญญาคิดอย่างทะลุปรุโปร่งจนได้ข้อสรุปทำให้พระองค์ทรงเลือกทางเดินชีวิตได้ถูกต้อง เมื่อมีสิ่งสับสนไม่มั่นใจในสิ่งจะเลือกก็จะประมวลภาพรวมคิดพิจารณาเลือกสิ่งที่ได้อย่างทะลุปรุโปร่งจึงสามารถเลือกคำตอบได้ วิธีคิดอย่างทะลุปรุโปร่งจนได้ข้อสรุปนี้เองสามารถตอบโจทย์นี้ได้ ในบางครั้งสิ่งที่คนเรารู้แล้วปล่อยไป ความรู้ที่รู้ก็เหมือนไม่รู้ จึงต้องยึดมั่นไว้ในใจ รู้ก็เหมือนรู้ พระเทมีย์โพธิสัตว์ได้ใช้ภูมิปัญญา ข้อที่ 2 คือภูมิปัญญายึดมั่นข้อสรุปนั้นไว้ในใจ ทำให้จิตใจของพระองค์ไม่หวั่นไหวไปตามแรงดึงดูดของกิเลส จิตจึงยึดมั่นเกาะอยู่ในอุดมการณ์นั้นอย่างมั่นคง แม้ถูกทดลองและทรมานตั้งแต่อายุ 1-16 ปี พระองค์ก็สามารถผ่านจุดวิกฤตนั้นได้ ภูมิปัญญารักษาแบบไม่ประมาทที่สุด เป็นฝ่ายต่ำ ไม่ให้โอกาสกิเลสทุก ๆ ด้านที่จะเข้ามาเบียดเบียนคุณธรรม ขณะเดียวกันก็ให้กำลังใจตนเองให้เข้มแข็งในคุณธรรม ภูมิปัญญาทั้ง 3 ข้อดังกล่าวมานี้ ช่วยให้พระเทมีย์โพธิสัตว์ ออกผนวชได้สำเร็จ ในขณะเดียวกันภูมิปัญญาที่ 4 ทำให้

พระองค์สามารถเผยแผ่คำสอนให้คนศรัทธาออกบวชตามจำนวนมาก คือ ภูมิปัญญาฉลาดสอน ฉลาดใช้สื่ออุปกรณ์ ภูมิปัญญาทั้ง 4 มีลักษณะปฏิบัติเป็นพลวัตสนับสนุนให้พระเทมีย์โพธิสัตว์บำเพ็ญเนกขัมมบารมีสำเร็จ

2) ภูมิปัญญาของพระมหาชนกโพธิสัตว์ บำเพ็ญวิริยบารมี

ภูมิปัญญา ที่พระมหาชนกโพธิสัตว์ใช้บำเพ็ญวิริยบารมี เมื่อครั้งพระองค์อยู่ในสถานการณต่าง ๆ คือ 1) เมื่อเรือล่ม พระองค์ว่ายน้ำอยู่ในทะเล มีความเพียรทางใจและร่างกาย ซึ่งมีวิธีปฏิบัติอันภูมิปัญญาคือรู้คุณค่าความเพียร 2) ในครั้งที่พระองค์ทรงพากเพียร เพื่อแก้ปัญหาปรีศนาปัญหาของพระราชบิดาและพระนางสิวลี ซึ่งมีวิธีปฏิบัติ คือ ภูมิปัญญาเพียรแก้ไขปัญหาปรีศนา 3) เมื่อพระองค์เกิดความเบื่อหน่าย พระองค์ทรงใช้วิธีปฏิบัติภูมิปัญญาเพียรสังเกตพอกพูนความเบื่อหน่ายให้เกิดขึ้น 4) ในครั้งที่เมื่อพระนางสิวลีขัดขวางการผนวชของพระองค์ พระองค์ทรงใช้ภูมิปัญญาเพียรสอนสลัดตัดผูกพันให้แก่พระนาง

วิธีปฏิบัติในการบำเพ็ญวิริยบารมีจนสำเร็จของพระมหาชนกโพธิสัตว์ดังกล่าว ถือเป็นความสำเร็จที่พระมหาชนกโพธิสัตว์ทรงปฏิบัติจากชีวิตของพระองค์เอง ทำให้เห็นคุณค่าภูมิปัญญาอันประเสริฐที่พระโพธิสัตว์มีต่อการบำเพ็ญวิริยบารมี

3) ภูมิปัญญาของพระสุวรรณสามโพธิสัตว์ บำเพ็ญเมตตาบารมี

วิธีปฏิบัติอันเป็นภูมิปัญญาที่พระสุวรรณสามโพธิสัตว์ใช้ในการบำเพ็ญบารมีพบประเด็นหลัก เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระสุวรรณสามโพธิสัตว์ใช้บำเพ็ญเมตตาบารมีกับบุคคลต่าง ๆ หรือสัตว์ที่อยู่ในภาวะต่าง ๆ คือ กลุ่มบุคคลผู้ที่รักและเคารพ กลุ่มผู้ที่เป็นกลาง และกลุ่มที่เป็นศัตรู พระองค์ทรงใช้ภูมิปัญญาที่มีวิธีปฏิบัติดังนี้ คือ 1) เมตตาทุกัตถุญ 2) เมตตาสร้างมิตร 3) เมตตามีเหตุผล 4) เมตตาอ่อนน้อมถ่อมตน 5) เมตตาใช้คน

วิธีปฏิบัติดังกล่าวเป็นภูมิปัญญาที่แสดงให้เห็นถึงคุณภาพของจิต ที่พระสุวรรณสามโพธิสัตว์ทรงเข้าถึงความเป็นมิตรต่อผู้ที่รักและเคารพ ต่อผู้ที่เป็นกลางทั่ว ๆ ไป และต่อผู้ที่เป็นศัตรูแสดงออกถึงความเมตตาและความเป็นมิตรกับทุกกลุ่มได้อย่างสมบูรณ์ สื่อถึงความสำเร็จที่ยิ่งใหญ่ในด้านมนุษยสัมพันธ์ และสันติภาพอันเป็นสิ่งสำคัญในสังคมมนุษย์

4) ภูมิปัญญาของพระเนมิราชโพธิสัตว์ บำเพ็ญอธิษฐานบารมี

พระเนมิราชโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญอธิษฐานบารมี พระองค์ทรงมีความเชื่อมั่นในผลบุญ บาป เป็นผู้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ปฏิบัติตามสิ่งที่ทรงอธิษฐานไว้ สามารถสละพระราชวังออกผนวช วิธีปฏิบัติอันเป็นภูมิปัญญาที่พระเนมิราชโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญอธิษฐานบารมีคือ 1) เชื่อมั่นในผลบุญ การระลึกชาติได้ รักษาศีล ปฏิบัติสมาธิ 2) เชื่อมั่นด้วยปัญญาในนรก ได้เรียน ได้ฟัง เห็นด้วยตา เห็นผู้ตกนรกเพราะทำบาป 3) เชื่อมั่นด้วยปัญญาในสวรรค์ เห็นผู้ทำบุญได้ไปสวรรค์ และ 4) เชื่อในราชประเพณีและกลางบอกเหตุ รู้สัจจธรรมของชีวิต ความไม่เที่ยง ความเปลี่ยนแปลงทำให้ทรงบำเพ็ญอธิษฐานบารมีประสบความสำเร็จ

5) ภูมิปัญญาของพระมหอสทโพธิสัตว์ บำเพ็ญปัญญาบารมี

ภูมิปัญญาของพระมหอสทโพธิสัตว์ที่ทรงบำเพ็ญปัญญาบารมี มีแนวปฏิบัติคือ 1) ใช้ปัญญาเมตตาเกื้อกูล 2) ใช้ปัญญาให้เหนือปัญญา 3) ใช้ปัญญาแบบมีกุศโลบายเล่ห์เหลี่ยม 4) ใช้ปัญญาไม่ผูกเวร 5) ใช้ปัญญาผูกพัน

พระมหอสถโพรธิสัตว์เป็นผู้มีปัญญาอันละเอียดอ่อนมาตั้งแต่ยังเยาว์ ได้ใช้ภูมิปัญญาให้เกิดประโยชน์ต่อทุก ๆ คน ไม่ว่าจะเป็นคนที่รักหรือศัตรู ช่วยเหลืออย่างเท่าเทียม ภูมิปัญญาที่ทรงใช้อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรม ประกอบด้วยจิตที่มีเมตตา แม้ท่านใช้ภูมิปัญญาให้เหนือปัญญาก็เพื่อความอุดมการณ์เพื่อเป็นไปในพระธรรม ไม่ใช่อุดมการณ์ที่เป็นไปด้วยกิเลส แม้การใช้ภูมิปัญญาแบบเล่ห์เหลี่ยมก็เพื่อสันติสุขสันติภาพของสังคม เล่ห์เหลี่ยมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความเลวร้ายหรือผิดศีลธรรม เป็นเพียงไหวพริบพลิกแพลงในการแก้ปัญหาให้เหมาะสมกับบุคคลและเหตุการณ์ เพื่อให้สมจริง บนเส้นทางของการบำเพ็ญบารมี ท่านไม่ผูกเวรกับใคร ๆ และใช้ภูมิปัญญาแบบผูกพันเพื่อมิตรภาพ และสันติภาพของสังคมอย่างแท้จริง

6) ภูมิปัญญาของพระภริทัตโพรธิสัตว์ บำเพ็ญศีลบารมี

ในพระชาตินี้พระภริทัตโพรธิสัตว์พญานาคได้บำเพ็ญศีลบารมี ภูมิปัญญาที่พระภริทัตโพรธิสัตว์ใช้บำเพ็ญศีลบารมี จนประสบผลสำเร็จ วิธีปฏิบัติคือรักษาศีลอย่างฉลาด ฉลาดในการทำให้มั่งคั่งในศีล ทำให้พระองค์สามารถบำเพ็ญศีลบารมีได้สำเร็จอย่างงดงาม

7) ภูมิปัญญาของพระโพรธิสัตว์จันทกุมาร บำเพ็ญขันติบารมี

พระจันทกุมารโพรธิสัตว์ทรงบำเพ็ญขันติบารมี ภูมิปัญญาที่ทรงใช้ในการบำเพ็ญบารมีมีวิธีปฏิบัติคืออดทนทั้งภายในและภายนอก ภายใน หมายถึงภายในใจ ภายนอก หมายถึงกายและวาจา วิธีปฏิบัติดังกล่าวปรากฏในเนื้อหาเกี่ยวกับพระจันทกุมารโพรธิสัตว์ถูกพระราชบิดาสั่งประหารชีวิตเพื่อบูชายัญ พระโพรธิสัตว์มีจิตใจเด็ดเดี่ยวมั่นคง สามารถข่มความโกรธได้ทั้ง 3 ทาง คือ ข่มความโกรธทางใจ ทางวาจา ทางกาย ในขณะที่เดียวกันพระองค์ทรงตั้งจิต กาย วาจา ให้อยู่ในคุณธรรม คือ ความเมตตา มีเมตตาทายกรรม เมตตาวัจกรรม เมตตาโมกรรม พระองค์ทรงประสบผลสำเร็จในการบำเพ็ญขันติบารมี ไม่มีความโกรธต่อศัตรู แสดงให้เห็นถึงขันติ คือความอดทนจนสามารถข่มกิเลสได้ อย่างมั่นคงทั้งภายในและภายนอก ในขณะที่เดียวกันก็พอกพูนคุณธรรม คือ เมตตาให้ตั้งมั่น จนกิเลสเข้าไปใกล้ทั้งภายในและภายนอกไม่ได้

8) ภูมิปัญญาของพระพรหมนารถโพรธิสัตว์ บำเพ็ญอุเบกขาบารมี

พระพรหมนารถโพรธิสัตว์ได้บำเพ็ญอุเบกขาบารมี เพื่อนำไปสู่การตรัสรู้ ภูมิปัญญาที่พระโพรธิสัตว์ใช้บำเพ็ญอุเบกขาบารมีจนสำเร็จ มีวิธีปฏิบัติคือ ฉลาดสอน และฉลาดใช้สื่ออุปกรณ์ ซึ่งปรากฏในเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าอังคตราชได้ไปฟังธรรมกับคุณาชีวก ร่วมกับอำมาตย์สามคนคือ วิชัยอำมาตย์ สุมานอำมาตย์ อลาตอำมาตย์ หลังจากฟังธรรมจบลง พระเจ้าอังคตราชได้เกิดมิจฉาทิภูมิจึงเกิดความเห็นผิดอย่างรุนแรง มีจิตหยาบไม่ทำบุญ ไม่เชื่อเรื่องบาป บุญ นรก สวรรค์ ชาตินี้ ชาตินี้ คุณของบิดามารดา ส่วนพระราชบิดาผู้เลอโฉมและมีความเห็นถูกต้อง ได้ทรงขอพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในทิศทั้ง 10 เพื่อให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์มาช่วยแก้ความเห็นผิดของพระราชบิดา พระพรหมนารถโพรธิสัตว์ จึงได้เสด็จลงมาแสดงธรรมโปรดพระเจ้าอังคตราช จนพระองค์เกิดความเข้าใจด้วยความฉลาดในการสอน การแก้ปัญหา และการแสดงฤทธิ์เป็นสื่อสำคัญ ทำให้พระเจ้าอังคตราชได้เห็นความอัจฉริยะและลตทิภูมิจึงลงเป็นลำดับ จากความเห็นสุดโต่ง ลดลงมาสู่สายกลาง และประสบผลสำเร็จโดยอาศัยภูมิปัญญาฉลาดสอนและฉลาดใช้สื่ออุปกรณ์เพื่ออุเบกขา

9) ภูมิปัญญาของพระวิรุณทัตโพรหัสตร์ บำเพ็ญสังฆบารมี

พระวิรุณทัตโพรหัสตร์บำเพ็ญสังฆบารมี พระโพรหัสตร์แสดงความโดดเด่นอยู่กับการมีสังฆะและบำเพ็ญสังฆะให้เกิดความสมบูรณ์ การบำเพ็ญสังฆบารมีของพระโพรหัสตร์ได้ใช้ภูมิปัญญาถือสังฆะด้วยความฉลาดซึ่งได้เรียนรู้จากบัณฑิตผู้ใหญ่ และประสบการณ์ในพระราชสำนักที่ต้องแก้ไขปัญหาอยู่เป็นประจำ มีวิธีปฏิบัติ 3 ประการคือ 1) ฉลาดคร่ำครึทาสสังฆะแบบกล้าหาญ 2) ฉลาดรักษาสังฆะช่วยคนอื่น 3) ฉลาดใช้โอกาสจากสังฆะ วิธีปฏิบัตินี้ถือว่าเป็นภูมิปัญญาถือสังฆะด้วยความฉลาด ซึ่งทำให้วิรุณทัตโพรหัสตร์บำเพ็ญสังฆบารมีได้สำเร็จในชาตินี้

10) ภูมิปัญญาของพระเวสสันดรโพรหัสตร์ บำเพ็ญทานบารมี

พระเวสสันดรโพรหัสตร์ ทรงบำเพ็ญทานบารมี ภูมิปัญญาฉลาดเชื่อมั่นในทานบารมี ซึ่งมีวิธีปฏิบัติ 3 ประการ คือ 1) วิธีปฏิบัติที่ฉลาดเชื่อมั่นว่าทานมีผล 2) ฉลาดเชื่อมั่นว่าทานเป็นข้อปฏิบัติของพระโพรหัสตร์ 3) ฉลาดเชื่อมั่นในการรักษาจิตของตนเมื่อทำทาน

ภูมิปัญญาอันฉลาดในการรักษาจิตของพระเวสสันดรเกิดขึ้นจากการที่พระองค์ทรงปฏิบัติธรรม แม้เมื่อพลั้งเผลอไปก็กลับได้สติอย่างรวดเร็ว และสามารถแก้ไขได้ด้วยภูมิปัญญาดังกล่าว ซึ่งเกิดจากการสะสมจากอดีตชาติ ประสบการณ์ การปฏิบัติจนเป็นอุปนิสัย ในที่สุดก็สามารถเอาชนะกิเลสทั้งปวงลงได้ และสามารถประสบความสำเร็จในการบำเพ็ญทานบารมีอย่างสมบูรณ์แบบ

6.4.2. ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาสังคมของพระโพรหัสตร์ในทศชาติชาติ

ภูมิปัญญาของพระโพรหัสตร์ที่ใช้ในแก้ปัญหาสังคมมีปรากฏในหลาย ๆ เรื่อง แต่ในที่นี้ จะกล่าวเฉพาะในทศชาติ ดังนี้

1) วิธีแก้ปัญหาสังคมของพระเตมีย์โพรหัสตร์

ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาสังคมในเตมีย์ชาติก พระโพรหัสตร์ทรงใช้ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาสังคม 2 แบบคือ (1) วิธีแก้ปัญหาที่พระองค์ เรื่องราวของพระเตมีย์โพรหัสตร์ เป็นการต่อสู้เพื่อบำเพ็ญเนกขัมมบารมี บางครั้งพระองค์คือผู้สร้างปัญหาของสังคม ซึ่งอยู่ในช่วงระยะหนึ่ง ปัญหาเกิดขึ้นจากการทำของพระองค์และเป็นปัญหาใหญ่ของสังคม เมื่อสังคมเกิดปัญหาเพราะพระโพรหัสตร์ พระองค์จึงแก้ปัญหาโดยใช้ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาและแก้ปัญหาที่พระองค์ ทำให้พระองค์แก้ปัญหาได้สำเร็จ แรก ๆ การแก้ปัญหาของพระองค์ กลายเป็นการก่อปัญหา แต่เมื่อผ่านมาระยะหนึ่งกลับกลายเป็นวิธีแก้ปัญหาที่ยั่งยืน เพราะคนทั้งหลายออกบวชตามพระองค์และพบสันติสุข (2) วิธีแก้ปัญหาแบบกระตุ้นนักบวช เมื่อพระโพรหัสตร์ออกผนวชเป็นผลสำเร็จ ได้มีผู้ออกบวชตามจำนวนมาก เมื่อนักบวชจำนวนมากอยู่ด้วยกัน มีบางกลุ่มที่สร้างปัญหาให้เกิดขึ้นในสังคมนักบวช ทำให้พระโพรหัสตร์กำราบนักบวชเหล่านั้น โดยใช้ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาแบบกระตุ้นนักบวช ด้วยการเหาะสอนธรรมอยู่บนอากาศ ใช้วิธีสอนด้วยการรู้ใจในสิ่งที่นักบวชเหล่านั้นคิดนอกพระธรรมและวินัย ทำให้นักบวชเหล่านั้นละอายแก้ไข และสะดุ้งกลัวต่อบาป เร่งปฏิบัติธรรมให้มากยิ่งขึ้น

2) วิธีแก้ปัญหาสังคมของพระมหาชนกโพรหัสตร์

พระมหาชนกโพรหัสตร์ทรงบำเพ็ญวิริยบารมี ภูมิปัญญาแก้ปัญหาที่พระโพรหัสตร์ทรงใช้แก้ปัญหาสังคม 2 ประการคือ (1) ภูมิปัญญาแก้ปัญหาแบบฉลาดและดี ปัญหาของสังคมที่เกิดขึ้นจากพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่าโปลชนกได้สวรรคต พระองค์ไม่มีพระราชโอรส ชาวเมืองจึงเกิดปัญหาไม่มีผู้ที่มีคุณสมบัติที่จะมาเป็นผู้นำที่ดี พระโพรหัสตร์เป็นผู้มีความสามารถแก้ปัญหาสังคมในส่วน

นี้ด้วยวิธีการเป็นผู้มีภูมิปัญญาแก้ปัญหาแบบฉลาดและดี จึงสามารถแก้ปัญหาสังคมได้ (2) ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาแบบมีปัญญาและเด็ดเดี่ยว ปัญหาของสังคมเกิดจากพระโพธิสัตว์ผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินได้เสด็จออกผนวช ทำให้พระราชินีพระนามว่าสิวลี ตลอดทั้งอำมาตย์และนางสนมได้ติดตามและสร้างปัญหาุ่นวาย ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาของสังคม พระโพธิสัตว์ได้ทรงแก้ปัญหาด้วยวิธีการใช้ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาแบบมีปัญญาและเด็ดเดี่ยว

3) วิธีแก้ปัญหาสังคมของพระสุวรรณสามโพธิสัตว์

พระสุวรรณสามโพธิสัตว์บำเพ็ญเมตตาบารมี ใช้ภูมิปัญญาในการแก้ปัญหาด้วยวิธีแก้ปัญหาแบบเน้นผู้นำมีศีลธรรม ปัญหาเกิดจากพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่าปัลลภซึ่งพระองค์เสวยสมบัติอยู่ในเมืองพาราณสี เป็นผู้ทรงมีนิสัยชอบล่าสัตว์ ได้เสด็จเข้าป่าหิมพานต์ ทรงฆ่าเนื้อทั้งหลายเป็นอาหาร ใช้ลูกธนูอาบยาพิษยิงพระโพธิสัตว์จนสลบ ต่อมาพระโพธิสัตว์ได้แก้ปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นจากพระเจ้าแผ่นดินองค์นี้ โดยสอนธรรมะ สอนให้ผู้นำมีศีลธรรม และสอนผ่านไปถึงการปกครองประเทศ พระโพธิสัตว์ได้แก้ปัญหาสังคมโดยใช้ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาแบบเน้นผู้นำมีศีลธรรม

4) วิธีแก้ปัญหาสังคมของพระเนมิราชโพธิสัตว์

พระเนมิราชโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญอิฐฐานบารมีพบภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาสังคม 2 ประการคือ (1) วิธีแก้ปัญหาด้วยการคบบัณฑิต ปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นจากพระเนมิราชโพธิสัตว์เอง พระองค์มีความสงสัยอย่างรุนแรง ทำให้พระอินทร์ต้องทรงเดือดร้อนเพราะความสงสัยของพระองค์ ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาสังคมข้ามภพระหว่างมนุษย์กับเทวดา คือสงสัยว่าพระองค์ทรงบริจาคทานรักษาศีลมามาก จะมีผลมากหรือน้อยกว่าพรหมจริยवास เมื่อพระองค์ทรงคิดเรื่องนี้แล้วเกิดความสงสัยอย่างรุนแรง เพราะไม่สามารถแก้ปัญหาได้ เมื่อพระองค์ได้คบบัณฑิตคือพระอินทร์จึงสามารถตัดความสงสัยลงได้ พระองค์คบบัณฑิตนี้เองจึงแก้ปัญหาสังคมได้ (2) วิธีแก้ปัญหาแบบเน้นบาปบุญ นรก สวรรค์ ปัญหาสังคมในกลุ่มนี้เกิดขึ้นจากประชาชนไม่เชื่อเรื่องบาป บุญ นรก สวรรค์ ก็จะประมาททำชั่วสร้างความเดือดร้อนให้กับตนเองทั้งในปัจจุบันและอนาคต แม้ชาติหน้าก็ต้องลำบาก เดือดร้อน เพราะเหตุคือได้ทำกรรมชั่ว มีคิดชั่ว พูดชั่ว ทำชั่ว จึงได้รับผลของกรรมนั้น มีแต่ความลำบาก พระโพธิสัตว์ถือว่า การไม่เข้าใจในเรื่องบาป บุญ นรก สวรรค์ เป็นปัญหาใหญ่ของสังคม จึงต้องแก้ปัญหาด้วยการทำความเข้าใจกับสังคมคือ การสอนในเรื่องเหล่านี้ถือว่าเป็นภูมิปัญญาแก้ปัญหาแบบเน้นบาปบุญ นรก สวรรค์

5) วิธีแก้ปัญหาสังคมของพระมโหสถโพธิสัตว์

พระมโหสถโพธิสัตว์บำเพ็ญปัญญาบารมี ปัญหาสังคมที่สำคัญคือกลุ่มประชาชนบัณฑิตที่มีความรู้ พระเจ้าแผ่นดินและบริวารที่เป็นปัญหา พระโพธิสัตว์ใช้วิธีแก้ปัญหาแบบมีเหตุผลและหลักฐาน ซึ่งในสังคมทุกยุคทุกสมัย สภาพแวดล้อมต่าง ๆ ย่อมแตกต่างกันไป แต่สาเหตุใหญ่ที่ทำให้เกิดปัญหาคือใจและได้รับผลกระทบที่รุนแรงที่สุดก็คือ ใจ ปัญหาของสังคมเกิดขึ้นจากใจที่มีกิเลสคือ ความโลภ โกรธ หลง เครื่องมือการแก้ปัญหาที่สำคัญที่สุดคือปัญญา การใช้ปัญญาแก้ปัญหาจะต้องประกอบด้วยเหตุผล เหตุผลด้วยคำพูดอย่างเดียวกันบางครั้งก็ไม่เพียงพอที่จะแก้ปัญหาได้ จำเป็นต้องมีเหตุผลที่มีหลักฐาน ในชาตกนี้จึงแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาคือความฉลาดรอบคอบเฉียบแหลมของพระโพธิสัตว์ที่ใช้แก้ปัญหาสังคมทั้ง 4 กลุ่ม โดยใช้ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาแบบมีเหตุผลและหลักฐาน

6) วิธีแก้ปัญหาลังคมของพระภริทัตโพธิสัตว์

พระภริทัตโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญศีลบารมี ปัญหาเกิดขึ้นจากพระภริทัตโพธิสัตว์ได้มารักษาศีล คือ พระราชาบิดา พระราชมารดาและพระเชษฐา พระภคินีทั้งพระชายาและหมู่ญาติบริวารก็วุ่นวายไปตาม ๆ กัน เมื่อพระโพธิสัตว์ถูกพราหมณ์ชื่อออลัมพายนจับไปเล่นกลและทรมาณต่าง ๆ พญานาคภริทัตโพธิสัตว์เป็นผู้มีฤทธิ์มาก ไปประชุมบนสวรรค์ร่วมกับพระบิดา แม้สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พระองค์ยังคงเคยร่วมประชุมกับพระอินทร์ ผู้เป็นราชาของเทวดาชั้นดาวดึงส์ ภริทัตพญานาคมีวิธีแก้ปัญหของพระองค์ด้วยการรักษาศีล เพื่อจะทำให้องค์เองดีขึ้นกว่าเดิมและส่งผลให้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป ซึ่งต่อมากลายเป็นปัญหาของสังคม พระองค์มีวิธีแก้โดยเลือกใช้ทางออกคือเชื่อมั่นในคุณค่าของศีล

7) วิธีแก้ปัญหาลังคมของพระจันทกุมารโพธิสัตว์

พระจันทกุมารโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญขันติบารมี ปัญหาลังคมเกิดขึ้นจากขันขณฑลปุโรหิตผู้ถวายนุศาสน์ทั้งอรรถและธรรมแก่พระเจ้าแผ่นดินที่ไม่พอใจในพระโพธิสัตว์ ในกรณีที่ตนเองตัดสินคดีความไม่เป็นธรรม พระโพธิสัตว์ได้ทรงตัดสินคดีใหม่ซึ่งมีความเป็นธรรมทำให้ขันขณฑลถูกปลดจากตำแหน่งตัดสินคดี เกิดความละอายและผูกแค้นต่อพระโพธิสัตว์ เมื่อได้โอกาส พระเจ้าแผ่นดินทรงสุบินเห็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีความวิจิตรงดงาม มีเทพอัปสรอันงดงาม มีเครื่องทิพย์เสวยอย่างประณีต จึงทรงต้องการไปอยู่บนสวรรค์ เมื่อทรงเรียกปุโรหิตมาตรัสถามว่าทำอย่างไรจึงจะไปสวรรค์ ปุโรหิตขันขณฑลจึงทูลว่า บุษายัญด้วยการฆ่ามเหสีทั้งหลาย ด้วยการฆ่าพระโอรสทั้งหลาย ด้วยการฆ่าชาวนิคมทั้งหลาย ด้วยการฆ่าโคอุสุภราชทั้งหลาย ด้วยการฆ่าม้าอาชาไนยทั้งหลาย อย่างละสี่ ควรบุชายัญด้วยหมวดสี่แห่งสัตว์ทั้งปวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินก็จะทรงทำตามคำแนะนำของปุโรหิตขันขณฑลอันถือว่าเป็นปัญหาลังคมอย่างยิ่งใหญ่ พระจันทกุมารโพธิสัตว์ทรงใช้ภูมิปัญญาในการแก้ปัญหาลังคมโดยใช้วิธีแก้ปัญหแบบใช้ปัญญา ยอมรับ และให้อภัย

8) วิธีแก้ปัญหาลังคมของพระพรหมนารถโพธิสัตว์

พระพรหมนารถโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี มีปัญหาเกิดขึ้นจากพระเจ้าอังคตราชนซึ่งเสวยราชสมบัติในเมืองพาราณสี ณ วิเทหรัฐ มีอำมาตย์คู่ใจอยู่สามคน คือ วิชยอำมาตย์ สุนามอำมาตย์ อลาตอำมาตย์ อำมาตย์ได้ทูลชักชวนพระเจ้าแผ่นดินไปพบนักบวชผู้มีชื่อว่าคณาชิวก ซึ่งเป็นนักบวชที่มีความเห็นผิด ได้สอนพระเจ้าแผ่นดินให้มีความเห็นผิดที่ไม่เชื่อมั่นเรื่องบาป บุญ นรก สวรรค์ การทำกรรมไม่มีผล กลายเป็นความเห็นผิดแบบสุดโต่ง เมื่อกลับไปพระราชวัง ไม่ทรงทำบุญรับสั่งให้หรือโรงทาน ไม่ทรงบริหารประเทศ เพราะทรงเชื่อว่าทำกรรมอะไรไปแล้วก็ไม่มีผล ในที่สุดพระพรหมนารถโพธิสัตว์ได้ลงมาแก้ไขปัญหาลังคมส่วนนี้ โดยใช้ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหแบบสอนสุดโต่งสู่สายกลาง จึงเปลี่ยนพระทัยพระเจ้าแผ่นดินจากความเข้าใจผิดให้มาเป็นความเข้าใจถูกต้อง

9) วิธีแก้ปัญหาลังคมของพระวิรุณทัตโพธิสัตว์

พระวิรุณทัตโพธิสัตว์บำเพ็ญสัจจบารมี ปัญหาลังคมเกิดจากพระเจ้าแผ่นดินพระนามว่าธัญชัยโกกรัพยราช ได้ทรงเล่นสกากับปุณณกยัษ โดยทำกันว่าถ้าปุณณกยัษแพ้การเล่นสกาจะให้แก้วมณีกับพระองค์ ถ้าพระองค์ทรงแพ้กเว้นตัวพระองค์เองและเสวตฉัตรกับพระมเหสีของที่เหลือซึ่งเป็นของ ๆ พระองค์ จะทรงยกให้เป็นส่วยสำหรับปุณณกยัษ ผลปรากฏว่าการเล่นสกาในครั้งนั้น ปุณณกยัษเป็นผู้ชนะ จึงเลือกเอาวิรุณทัต ทำให้เกิดปัญหาวุ่นวาย เป็นปัญหาทางสังคม

พระโพธิสัตว์ใช้วิธีแก้ปัญหามาโดยใช้ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหามาแบบปฏิบัติตามสั่งจะ และปัญหาอีกประการหนึ่งเกิดขึ้นจากนางพญานาควิมลลาต้องการฟังธรรมจากพระโพธิสัตว์จึงใช้กลลวงว่าต้องการอยากกินหัวใจของพระโพธิสัตว์ ถ้าใครสามารถนำหัวใจของพระโพธิสัตว์มาได้ จะยกลูกสาวคือนางอิรันทตีให้เป็นภรรยา ซึ่งปณณกยักรับอาสาจึงได้เดินทางมาเล่นสกากับพระเจ้าแผ่นดินจนชนะจึงได้นำหัวใจของพระโพธิสัตว์ไปให้นางพญานาควิมลลา ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาสังคมและวุ่นวาย พระโพธิสัตว์ได้แก้ปัญหามาด้วยการใช้ภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหามาแบบสอนธรรมให้เข้าใจ

10) วิธีแก้ปัญหามาของพระเวสสันดรโพธิสัตว์

พระเวสสันดรโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทานบารมี มีกลุ่มเป็นปัญหาสังคม 4 กลุ่ม คือ (1) ชาวเมืองกาลิงครรัฐที่เดือดร้อนเพราะฝนแล้ง (2) ชาวเมืองขับไล่พระเวสสันดร (3) พระเวสสันดร ทานกัณฑ์หาซาลีให้กับชูชก (4) พระเวสสันดรพระราชทานพระนางมัทรี ให้แก่พราหมณ์ พระโพธิสัตว์ ทรงใช้ภูมิปัญญาแก้ปัญหามาด้วยภูมิปัญญา 2 วิธีคือ (1) วิธีแก้ปัญหามาแบบธัมมาธิปไตย โดยการระลึกถึงธรรมเป็นใหญ่ ที่พระโพธิสัตว์ต้องปฏิบัติเพื่อเป็นพระพุทธรูปเจ้าคือ ผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธรูปเจ้า จะต้องทำมหาบริจาค 5 ประการ คือ การบริจาคทรัพย์ บริจาคอวัยวะ บริจาคชีวิต บริจาคบุตร บริจาคภรรยา ผู้ใดไม่บริจาคจะเป็นพระพุทธรูปเจ้าไม่ได้ เป็นธรรมของพระโพธิสัตว์ที่จะต้องปฏิบัติ การที่พระเวสสันดรได้บริจาคช้างซึ่งถือว่าเป็นทรัพย์ของพระองค์ บริจาคกัณฑ์หาซาลีซึ่งเป็นพระโอรส พระธิดาของพระองค์ บริจาคพระนางมัทรีซึ่งเป็นพระมเหสีของพระองค์ ถือว่าเป็นภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหามาแบบ ธัมมาธิปไตยที่พระโพธิสัตว์ใช้แก้ปัญหามาให้กับสังคมอย่างเด็ดเดี่ยว (2) วิธีแก้ปัญหามาแบบประชาธิปไตย เมื่อเสียงประชาชนจำนวนมากต้องการให้พระโพธิสัตว์ออกจากเมือง พระองค์ก็ทรงแก้ปัญหามาด้วยการปฏิบัติตามประชาธิปไตย เป็นทางออกของปัญหา²¹⁸

6.5 บทสรุป

อิทธิพลทางพระพุทธศาสนาต่อประเทศอินเดีย เป็นลักษณะผสมผสานกับอิทธิพลของศาสนาอื่นโดยเฉพาะศาสนาฮินดู เนื่องจากศาสนาฮินดูเป็นศาสนาดั้งเดิมที่วิวัฒนาการมาจากศาสนาพราหมณ์ ที่อยู่กับชาวอินเดียมาตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน อิทธิพลของฮินดูฝังรากลึกอยู่ในวิถีชีวิตของชาวอินเดียมาช้านาน ส่วนอิทธิพลของพระพุทธศาสนามีอยู่ใน 2 ลักษณะ คือ

1. อิทธิพลของคำสอนที่ปนอยู่ในคัมภีร์ของศาสนาฮินดู เนื่องจากศาสนาฮินดูพยายามกลืนพระพุทธศาสนา โดยเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปประยุกต์กับศาสนาฮินดู โดยเอาพระพุทธรูปเป็นหนึ่งในอวตารของพระนารายณ์ คำสอนของพระพุทธศาสนาจึงปะปนอยู่ในคัมภีร์ของฮินดู พิธีรีตองส่วนมากซึ่งเกี่ยวเนื่องกับคัมภีร์พระเวท ตลอดจนรูปแบบของศาสนาที่แพร่หลายเป็นที่นิยมของประชาชนโดยทั่วไป โดยเฉพาะคือประเพณีการสังเวทเทพเจ้าด้วยชีวิตสัตว์ได้สูญสลายไป ความคิดเรื่องอหิงสาซึ่งมีปรากฏอยู่แล้วในคัมภีร์พระเวทและคัมภีร์อุปนิษัท ได้รับการเน้นหนักจากพระพุทธศาสนา

2. อิทธิพลของพระพุทธศาสนาดั้งเดิม มีอิทธิพลต่อสังคมอินเดียในสมัยที่พระพุทธศาสนารุ่งเรืองอยู่ ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลจนถึงหลังพุทธปรินิพพาน กระทั่งจนพระพุทธศาสนาสูญไปจาก

²¹⁸ พระนิพนธ์ สารคดี, วิเคราะห์ภูมิปัญญาของพระโพธิสัตว์ในทศชาติชาดก, (ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา คณมนุชยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2552), บทคัดย่อ.

อินเดีย ราวศตวรรษที่ 11 - 17 นับว่าประวัติศาสตร์อันยาวนานของพระพุทธศาสนาที่เคยเจริญรุ่งเรืองอยู่ในอินเดีย แต่ปัจจุบันกลับไปเจริญในดินแดนอื่น ส่วนในอินเดียมีเพียงชาวพุทธกลุ่มหนึ่งเป็นกลุ่มน้อยของประชากรอินเดียที่นับถือพระพุทธศาสนาอยู่

ส่วนอิทธิพลของคำสอนในชาดกที่มีต่อสังคมไทยที่ปรากฏในชาดกนั้น ส่วนใหญ่ออกมาในรูปของการดำเนินวิถีชีวิตประจำวัน อันเกิดจากการปลูกฝังถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นในกลวิธีต่าง ๆ เช่น พุทธวิธีการสอน ประเพณี ภาพจิตรกรรมฝาผนัง เป็นต้น ฉะนั้น คนไทยได้รับการถ่ายทอดอย่างเป็นระบบและมีมติโครงสร้างสังคมกับเวลาที่มีความสัมพันธ์มายาวนาน จึงทำให้เราเห็นพุทธวิถีในสังคมได้ในปัจจุบัน

3. คุณธรรมประจำชาดกในแต่ละเรื่อง โดยเฉพาะบารมี 30 ประการนั้น สามารถนำมาพัฒนาภาวะผู้นำทางสังคมได้เป็นอย่างดี

การวิเคราะห์ภูมิปัญญาของพระโพธิสัตว์เฉพาะในทศชาติชาดก จากข้อมูลที่น่ามาวิเคราะห์ภูมิปัญญาของพระโพธิสัตว์ในทศชาติชาดก อันเป็นวิถีปฏิบัติที่เป็นภูมิปัญญาของพระโพธิสัตว์ที่ใช้ในการบำเพ็ญบารมีทั้ง 10 ประการ และภูมิปัญญาวิธีแก้ปัญหาสังคมของพระโพธิสัตว์ขอสรุปผล ดังนี้

วิถีปฏิบัติของพระโพธิสัตว์ทั้ง 10 ชาตินี้ ครอบคลุมการใช้ชีวิตทุกมิติ โดยเฉพาะมิติของชีวิตที่เกิดจากการต่อสู้กับอุปสรรคจนประสบผลสำเร็จและเจริญรุ่งเรือง อาทิ เมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นพระเตมีย์ ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมี ในชาตินั้นพระองค์ได้เอาชนะกิเลสด้วยวิธีการข่มความคิดฝ่ายต่ำไม่ให้เกิดขึ้น คือ การข่มกามราคะ ซึ่งได้แก่ความยินดีต้องการทางเพศ ซึ่งปัจจุบันสังคมเกิดปัญหาการข่มขืน การหย่าร้าง โรคเอดส์ เป็นต้น เพราะส่วนหนึ่งมาจากสังคมขาดวิธีการทางปัญญา ที่จะเอาชนะขัดจำกัดทางความคิดในเรื่องการได้ ภูมิปัญญาวิธีคิดอย่างทะลุปรุโปร่งจนได้ข้อสรุป เป็นภูมิปัญญาที่จะตอบใจหยั่งว่ากามราคะ มีผลดี ผลเสีย อะไรมากน้อยกว่ากัน บนพื้นฐานของอารมณ์ที่ต้องการ จะต้องมียุทธผลจากภูมิปัญญาวิธีคิดอย่างทะลุปรุโปร่งจนได้ข้อสรุปมาเป็นตัวตรวจสอบ ภูมิปัญญาข้อนี้ที่พระเตมีย์โพธิสัตว์ใช้ภูมิปัญญายึดมั่นข้อสรุปนั้นไว้ในใจ และภูมิปัญญารักษาแบบไม่ประมาทที่สุด เมื่อทั้ง 3 ภูมิปัญญาเข้าไปทำงานร่วมกันจะช่วยสกัดกั้นกามราคะ ทำให้ปัญหาใหญ่ที่จะเกิดคือ ปัญหาการข่มขืน ปัญหาการหย่าร้าง ปัญหาโสเภณี ปัญหาโรคเอดส์ ปัญหาครอบครัวไม่เกิดขึ้น การถอดรหัสลับนี้มีชัดเจนในภูมิปัญญาของพระเตมีย์โพธิสัตว์ที่เอาชนะกามราคะ โทสะ และการใช้ปัญญาเพื่อเอาชนะความโง่งซึ่งเป็นอารมณ์ฝ่ายกามทั้งหลาย ในอีกมิติภูมิปัญญาซึ่งปรากฏในสุวรรณสามชาดก ที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญเมตตาบารมีได้พบภูมิปัญญา 5 อย่าง คือ ภูมิปัญญาเมตตาจตุตถภูมิ ภูมิปัญญาเมตตาสร้างมิตร ภูมิปัญญาเมตตาไม่เหตุผล ภูมิปัญญาเมตตาอ่อนน้อม ถ่อมตน ภูมิปัญญาเมตตาใช้คน ซึ่งแสดงให้เห็นความอ่อนร้นที่ปรากฏในวิชาการทางสังคมสมัยใหม่ในหลาย ๆ ด้าน เช่น ในนิเทศศาสตร์สาขาโฆษณาประชาสัมพันธ์ ในวิชาการทูต ในวิชาการบริหารธุรกิจ เป็นต้น จะสามารถประยุกต์นำไปใช้ให้เกิดประโยชน์และเอื้อต่อสันติภาพของโลกอย่างชัดเจนและสมบูรณ์มาก ในท่ามกลางหลากหลายประเทศผลิตอาวุธสงครามที่ทันสมัย ซึ่งส่วนหนึ่งมาจากผู้นำหรือผู้บริหารประเทศที่มีจิตใจเมตตา ภูมิปัญญาในชาตินี้ของพระโพธิสัตว์จะสามารถตอบใจหยั่งที่จิตโหดให้เมตตาได้อย่างสมบูรณ์มาก

คำถามท้ายบทการเรียนรู้ประจำบทที่ 6

1. จากการศึกษาเกี่ยวกับชาตก ทำให้ทราบถึงสภาพแวดล้อมทางสังคมด้านใดบ้าง จงอธิบาย
2. คำสอนจากชาตกเรื่องใด ที่นินิตสนใจ เพราะอะไร จงอธิบาย
3. วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงสอนเกี่ยวกับชาตก นินิตมีความสนใจวิธีการสอนแบบไหน จงอธิบายพร้อมอ้างเหตุผล
4. คำว่า “บารมี” เป็นคำที่เราได้ยินได้ฟังมานาน มีความหมายและความสำคัญอย่างไร จงอธิบาย
5. ศีล มีความสำคัญต่อสังคมยุคปัจจุบันหรือไม่อย่างไร
6. คำว่า “สัจจะ” ตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีความหมายว่าอย่างไร จงอธิบายพร้อมยกอุทาหรณ์ประกอบ
7. นินิตมีความคิดเห็นต่อคำว่า “เนกขัมมะ-การออกบวช” อย่างไร และเข้ากับหลักเกณฑ์ทางพระพุทธศาสนาหรือไม่ จงอธิบายพร้อมยกเหตุผลประกอบ
8. การพัฒนาภาวะผู้นำในด้านนำคนโดยใช้บารมี 3 คือ ทานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี นินิตคิดว่าเหมาะสมหรือไม่ จงอธิบายพร้อมอ้างเหตุผล
9. อุเบกขา มีคนเข้าใจว่า “วางเฉย” นั้น ถูกต้องหรือไม่ จงอธิบายพร้อมอ้างเหตุผล
10. ภูมิปัญญาในการบำเพ็ญบารมี 10 ชาติ นินิตมีความสนใจภูมิปัญญาในเรื่องใด จงอธิบายพร้อมอ้างเหตุผล
11. วิธีการแก้ปัญหาของพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏใน 10 ชาตินั้น นินิตสนใจวิธีแก้ปัญหาในเรื่องใด จงอธิบายพร้อมอ้างเหตุผล

บรรณานุกรมประจำบทที่ 6

ก. เอกสารชั้นปฐมภูมิ

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2500. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.
- _____ . **พุทธทศนิกาย ชาตกปาลิยา สัณณนาภูตา ชาตกฏฐกถา ปฐโม ภาค-ทสโม วคโค**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533.
- _____ . **พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- _____ . **อรรถกถาภาษาบาลี**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูญาณ, 2532.
- _____ . **ฎีกาภาษาบาลี**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- _____ . **ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, 2539, มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี**. ฉบับสยามรัฐสแตมป์, 2525.

ข. เอกสารชั้นทุติยภูมิ

- กรรณา – เรื่องอุไร กุศลาสัย, **อินเดียสมัยพุทธกาล**, กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, 2530.
- กิตติวุฒโฒ ภิกขุ, **บารมีปริทรรศน์** เล่มที่ 1, หน้า 130.
- แก้ว สุพรรณโณ, **นิทานทศชาติ**, กรุงเทพมหานคร : ไพลิน, 2546.
- กรมศิลปากร, **คัมภีร์มิลินทปัญหา (ไทย-บาลี)**, พิมพ์ครั้งที่ 9, กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, 2550.
- เฉลิม พงศ์อาจารย์, ผศ., **ประวัติศาสตร์อินเดีย**, พิษณุโลก: โครงการตำรา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2529.
- ญาณวชิระ, **ทศชาติ ปณิธานมหาบุรุษไม่เปลี่ยนแปลง**, กรุงเทพมหานคร: กองทุนพุทธานุภาพ, 2551.
- ธนาภิต, **ประเพณี พิธีมงคล และวันสำคัญของไทย**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปิรามิด, 2543.
- นิยะดา เหล่าสุนทร, ศ.ดร., **ปัญญาสชาติ**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แม่คำฝาง, 2538.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน, **ทรรคนะทางการเมืองของพระพุทธศาสนา**, กรุงเทพมหานคร: บริษัทสามัคคีสาส์น จำกัด, 2540.
- ปิ่น มุทุกันต์, **เรือนชั้นใน-เรือนชั้นนอก**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2533.
- พระคันธสาราภิวังศ์, **อิทธิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยรายวันกราฟฟิค เพลท, 2546.
- พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ), **นิเทศธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพมหานคร: บริษัทแปดสิบเจ็ด (2545) จำกัด, 2548.

- พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณ โณ). **พื้งตนเอง**, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2539.
- พระเทพเวที (ประยูร ญัตโต), **พุทธศาสนากับสังคมไทย**, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2532.
- _____ . **พุทธธรรม ภาค 1 ตอนที่ 1-2**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2531.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต), **มณีแห่งปัญญา**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.
- พระธรรมกิตติวงศ์, **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, 2548.
- พระธรรมโกศาจารย์, **พจนานุกรมธรรมของท่านปัญญานันทะ**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, มปป.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **ธรรมมัญญชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ 31, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2544.
- _____ . **บุญ - บารมีที่จะกู้แผ่นดินไทย**, กรุงเทพมหานคร: กรมวิชาการ, โรงพิมพ์การศาสนา, 2543.
- _____ . **ปรัชญาการศึกษาไทย**, กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา 2527.
- _____ . **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ 10, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2546.
- พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณ โณ), **อนุพุทธิกถาที่ปณี ภาค 5**, พิมพ์ครั้งที่ 5, กรุงเทพมหานคร: บริษัท เซเว่น พรินต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2547.
- พระนิพนธ์ สารคาญ, **วิเคราะห์ภูมิปัญญาของพระโพธิสัตว์ในทศชาติชาดก**, ศิลปะศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2552), บทคัดย่อ.
- พระปิฎกจุฬากัญ, **มลินทปัญหา**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2536.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ 21, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2556.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 25, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2556.
- พระมหาหมอวินทร์ ปุริสุตโตโม, **การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสังฆธรรมกับจริยธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท**.
- พระมหาบุญเรือน ปภังกร (พิลาพันธ์), “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องเมตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542.
- พระมหาสันตต์ จันทร์ทาทอง, **หลักคำสอนเรื่องอุเบกขาในพระพุทธศาสนาเถรวาท : ศึกษาเฉพาะกรณีทรรณะของพระสงฆ์ในกรุงเทพมหานคร**, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาศาสนาเปรียบเทียบบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2544.

- พระมหาสมปอง มุทิตโต, (ผู้แปล), **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**, กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา 2542.
- พระเมธีกิตติโยดม (พิน กิตติปาโล), **วิสุทธิมรรค เล่ม 3**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, 2541.
- พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ลีตญาโณ), **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2542.
- พระศรีวิสุทธิวงศ์ (สาย ตุลโย ป. 9), **ธรรมะบำบัดโรคใจ**, พิมพ์ครั้งที่ 13, กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ประมัตถโชติกะสมถกรรมฐานที่ปณี**, พระนคร: โรงพิมพ์ ยูนิต์พลับลิเคชั่น, 2512.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2534.
- พุทธทาส อินทปัญโญ, **อริยศีลธรรม**. กรุงเทพมหานคร: หจก. การพิมพ์พระนคร, 2520.
- พุทธทาสภิกขุ, **สันติภาพของโลก**, กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธรรมทาน, 2541.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย, **พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 2**, พิมพ์ครั้งที่ 14, กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2536.
- _____ . **พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 6**, พิมพ์ครั้งที่ 12, กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2534.
- _____ . **พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 8**, พิมพ์ครั้งที่ 13, กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537.
- _____ . **วิสุทธิมรรคแปล ภาค 2 ตอน 1**, พิมพ์ครั้งที่ 8, กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2540.
- มารศรี กลางประพันธ์, **การพัฒนาคุณธรรมด้านความอดทน (ขันติ) ของนักศึกษาระดับปริญญาตรี, ปริญญาโท วิทยาลัยศึกษาศาสตร์ดุสิต บัณฑิต, สาขาวิชาการศึกษา วิทยาลัยศึกษาศาสตร์ประยุกต์**, 2548.
- ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542**, กรุงเทพมหานคร: ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น, 2546.
- _____ . **พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ - ไทย**, กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2540.
- วศิน อินทสระ, **โอวาทปาติโมกข์ ครั้งที่ 1**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2545.
- สันติ เล็กสุขุม, **จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา**, กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524.
- สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **เมตตา**, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา, 2532.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ., **วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย สถานจิตรกรรมฝาผนัง-สารบาณภาพจิตรกรรมฝาผนัง**, กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2502.
- สุเมธ เมธาวิทยกุล, ผศ., **สังกัปปิธีกรรม**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2532.
- สงวน สุทธิเลิศอรุณ, **ปรัชญาและคุณธรรมสำหรับครู**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรบัณฑิต, 2526.

- สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ, **ปัญญาสชาดก**, พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2499.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **การบวชในพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548.
- _____ . **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช, **ทศบารมี ทศพิราขธรรม**, กรุงเทพมหานคร: ชวนการพิมพ์, 2532.
- สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ทศบารมี ทศพิราขธรรม**, พิมพ์เนื่องในมหาคุศลมงคลวโรกาสพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหาราช 2 – 5 กรกฎาคม พุทธศักราช 2531.
- ไสว มาลาทอง, **การศึกษาจริยธรรม**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2542.
- เอลิซาเบธ เรย์ และคณะ, **ทศชาติ**, แปลโดย สนธิวรรณ อินทรลิม, กรุงเทพมหานคร: คณะโบราณคดี, 2524.
- G.P. Malalasekera, (Editor), **The Encyclopedia of Buddhism Vol II.**, (Ceylon: The Government Press 1966.

ในโลกนี้มีศีลเป็นบันได
 ทั้งบุรุษทั้งถ้วนมวลสตรี
 ศีลเป็นเดิมเสริมคุณบุญประกอบ
 กายวาจาพร้อมจิตจรตงาม

ประดับแล้วล้ำเลิศประเสริฐศรี
 ศีลไม่มีเสื่อมยศไม่ดงาม
 ให้ชื่นชอบสูงส่งด้วยองค์สาม
 ไม่มีความไศกเศร้ายุคนเข้าเย็น
 (พระราชปรียัติสุธี : ประพันธ์)
 หนังสือ พระเจ้า 30 ชาติ ส.รัตนรัตติ